

УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОТАПЕНКО РУСЛАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 378.091.12:94-048.46(477)«1985/1991»

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В
УМОВАХ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ЗМІН 1985-1991 РР.**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань
03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р.М. Потапенко

Науковий керівник
Тарапон Оксана Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент

Переяслав, Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Потапенко Р.М. Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985-1991 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Університет Григорія Сковороди в Переяславі Міністерства освіти і науки України, Переяслав, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Київ, 2020.

У дисертаційній праці на основі аналізу широкої джерельної бази та з урахуванням здобутків української історіографії з'ясовано роль та місце науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в процесах соціогуманітарних змін 1985-1891 рр.

Об'єкт дослідження – науково-педагогічні працівники всіх ланок радянської системи народної освіти, котрі забезпечували соціогуманітарний напрямок освітнього процесу.

Предметом дослідження є навчально-виховна, науково-дослідницька робота науково-педагогічних кадрів у напрямку формування демократичної, національно зорієнтованої освіти, посиленні її соціогуманітарної складової в умовах реформаційного курсу перебудови, впливу державних, ідеологічних, національних факторів на освітній процес і роботу науково-педагогічних кадрів.

Методологічну основу роботи склали принципи історизму, науковості, всебічності, системності, об'єктивності та соціального підходу, завдяки яким досліджено становище та діяльність науково-педагогічної інтелігенції в контексті соціогуманітарних змін 1985-1991 рр. В основу дисертації покладено сукупність загальнонаукових та спеціальних історичних методів (описовий, аналітичний, синтезу, узагальнення, проблемно-хронологічний, класифікації, критичний, періодизації, статистичний, історико-ситуаційний

тощо), що дало можливість проаналізувати соціогуманітарну складову діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах «перебудови» 1985-1991 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, передусім, у постановці та науковій розробці проблеми, яка на сьогодні не знайшла системного аналізу в науковій літературі. У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний аналіз соціогуманітарної складової діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах суспільно-політичних та соціокультурних змін «перебудови».

Здійснено власний науково-методологічний аналіз поняття «інтелігенція» як особливої соціокультурної та професійної групи суспільства, дано її кількісні та якісні характеристики.

Охарактеризовано діяльність науковців та педагогів в умовах наростання системної кризи державної ідеології; показано негативні наслідки залучення науково-педагогічних працівників до поширення комуністичної пропаганди засобами освіти, науки. Доведено, що демократичні зміни у науково-педагогічному середовищі зумовили процеси деполітизації освіти, внесли зміни в систему підготовки кадрів.

Доведено ключову роль науково-педагогічних кадрів у процесах модернізації освітнього простору через призму його інформатизації та посилення соціогуманітарної складової в навчанні, пошуку нових форм і методів викладання циклу суспільно-гуманітарних дисциплін; охарактеризовано співпрацю науково-академічних і педагогічних кіл України в руслі оновлення змісту і методів навчання.

Показано активну громадянську позицію вчителів і науково-педагогічних працівників вищої школи в підготовці та реалізації Закону про мови в Україні; доведено, що реалізація мовного законодавства в 1989 р. з одного боку, відбувалася під впливом національно-свідомої інтелігенції, в т.ч. педагогів-гуманітаріїв, з другого, – заклала основи підготовки науково-

технічних, гуманітарних кадрів на національній мові, що відіграло ключову роль у процесах державного будівництва незалежної України.

Проаналізовано місце та роль науково-педагогічної інтелігенції в процесах національного відродження, формування історичної пам'яті, утвердження національної ідентичності засобами освіти. Показано результати взаємодії наукових та педагогічних кадрів у процесі реалізації українознавчих студій та їх запровадження в освітній процес; висвітлено внесок науково-педагогічних працівників у відродження народознавства та формування ідеології незалежності України.

Здійснене дослідження дало можливість зробити аргументований висновок про особливе, виняткове становище науково-педагогічної інтелігенції в умовах «перебудови» як в науково-освітній сфері, так і в державницьких суспільно-політичних процесах. Її аналіз дав можливість реконструювати картину місця та ролі науково-педагогічної інтелігенції в історії України доби «перебудови» 1985 – 1991 рр., суттєво доповнити, а разом з іншими пострадянськими дослідженнями, зафіксувати динаміку світоглядних і професійних трансформацій у науково-педагогічних колах через соціогуманітарну призму.

Науково-педагогічна інтелігенція проаналізована у загальноісторичному аспекті, цінним для дослідження є з'ясування внеску науково-педагогічної інтелігенції в реалізацію державних завдань у системі освіти, підготовки національних кадрів на засадах демократизації, гуманізації, гуманітаризації освітнього процесу, її впливу на свідомість соціуму у переломний період історії.

Практичне застосування отриманих результатів полягає у можливості використання представлених у роботі матеріалів дослідження для подальшої розробки даної теми або окремих її аспектів. Результати дисертації можуть бути використані при розробці нормативних, спеціалізованих курсів лекцій з історії України доби «перебудови». При написанні узагальнюючих праць з історії інтелігенції, науково-освітнього розвитку України, при підготовці

підручників і посібників з новітньої історії України, історії науки і техніки, а також у навчальній роботі вузів. Практичні висновки та теоретичні узагальнення можуть бути цінними при реформуванні освітньої галузі, формуванні державної стратегії в руслі співпраці з інтелігенцією, подолання негативних явищ в соціогуманітарній сфері на сучасному етапі розвитку Української держави.

У вступі обґрунтовано актуальність даної теми, її зв'язок із науковими темами і програмами, визначено мету і дослідницькі завдання, об'єкт і предмет наукового пошуку, показано наукову новизну, пояснено практичну цінність дисертації, відображено апробацію результатів дослідження, подано відомості про структуру та обсяг роботи.

Розділ I «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» присвячений аналізу ступеня історіографічної розробки теми, її джерельного забезпечення та пошуків ефективних інструментів дослідження. У межах першого розділу автором було з'ясовано, що проблема науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985 – 1991 рр. вивчена лише фрагментарно і не дає цілісної та об'єктивної картини щодо трансформаційних процесів науково-освітньої сфери, що й зумовлює необхідність комплексного дослідження цієї проблеми на дисертаційному рівні.

Джерельна база дослідження включає: матеріали центральних державних архівів України; періодичні видання; опубліковані офіційні матеріали державних та партійних органів СРСР і УРСР; матеріали навчально-методичного характеру. Її всебічний аналіз забезпечив досягнення поставленої мети та завдань – сформуванню цілісної картини місця та ролі науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах «перебудови» та національного відродження, а також зробити відповідні висновки, що виносяться на захист.

Застосування у дослідженні наукових принципів, загальнонаукових і спеціальних історичних методів дало змогу уникнути упередженості та

однобічності, комплексно та всебічно проаналізувати соціогуманітарну діяльність науково-педагогічної інтелігенції доби перебудови 1985-1991 рр. та забезпечити наукову достовірність результатів, отриманих у дисертації.

У розділі II «Науково-педагогічна інтелігенція в процесах демократизації освіти» проаналізовано соціокультурний феномен інтелігенції в умовах суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій. Показано становище науково-педагогічних кіл в умовах поглиблення державної ідеологічної кризи. З'ясовано, як політика гласності, демократизації, лібералізації, плюралізму вплинула на педагогічні кадри та зумовила деполітизацію освіти. Висвітлено ключову роль науково-педагогічних працівників у процесах модернізації системи освіти в напрямку її інформатизації, наближення до завдань НТР, демократизації, гуманітаризації, і гуманізації освітнього простору, пошуку національної освітньої парадигми.

У розділі III «Науково-педагогічна інтелігенція в творенні національного соціогуманітарного простору» досліджено потенціал науково-педагогічної інтелігенції в мовному дискурсі та реалізації Закону про мови як основи підготовки національних кадрів. Проаналізовано результати співпраці науковців та освітян у реалізації українознавчих студій та їх запровадженні в освітній процес.

Таким чином, у межах дисертаційної роботи досліджено комплекс питань із з'ясування становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в процесах соціогуманітарних змін 1985 – 1991 рр. Отримані в ході опрацювання джерельної бази та різнопланової наукової літератури факти, дають підстави для узагальненого висновку про те, що науково-педагогічна інтелігенція в умовах «перебудови» справила значний вплив на утвердження гласності, лібералізації та демократизації суспільства через оновлення системи освіти, посилення її національного характеру, підготовку нових кадрів, сприяла формуванню національної свідомості, демократизації соціуму та закладення основ майбутньої незалежної України.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, «перебудова», гласність, соціогуманітарні процеси, освіта, наука, суспільно-гуманітарні студії, ідеологія, українська мова, Закон про мови, україно(народо)знавство, національна свідомість.

ANNOTATION

Potapenko R.M. Scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the conditions of socio-humanitarian changes 1985-1991.– Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 “History and Archeology”. – Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav Ministry of education and science of Ukraine, Pereiaslav, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

In the dissertation work the role and place of the scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the conditions of socio-humanitarian changes of 1985-1891 are clarified based on the analysis of a wide source base and taking into account the achievements of Ukrainian historiography.

The object of research – scientific and pedagogical workers of all parts in the Soviet system of public education, who provided the socio-humanitarian direction of the educational process.

The subject of the study is educational, research work of educators in the direction of forming the democratic, nationally-oriented education, strengthening its socio-humanitarian component in the reform course of “perestroika”, the influence of the state, ideological, national factors on the educational process and scientific and pedagogical staff.

The methodological basis of the work were the principles of historicism, scientificity, comprehensiveness, systematics, objectivity, and social approach, which studied the position and activities of the scientific and pedagogical intelligentsia in the context of socio-humanitarian changes in 1985-1991.

The dissertation is based on a set of general and special historical methods (descriptive, analytical, synthesis, generalization, problem-chronological, classification, critical, periodization, statistical, historical-situational, etc.), which made it possible to analyze the socio-humanitarian component of scientific and pedagogical intelligence in the conditions of “Perestroika” 1985-1991.

The scientific novelty of the obtained results lies, first of all, in the formulation and scientific development of the problem, which has not found a systematic analysis in the scientific literature today. In the dissertation research the complex analysis of a socio-humanitarian component of activity of scientific and pedagogical intelligentsia in the conditions of social and political and socio-cultural changes of " Perestroika" is carried out.

The own scientific and methodological analysis of the concept “intelligentsia” as a special socio-cultural and professional group of society, given its quantitative and qualitative characteristics.

The activity of scientists and teachers in the conditions of a growing systemic crisis of state ideology is characterized; the negative consequences of involving scientific and pedagogical workers in the spread of communist propaganda through education and science are shown. It is proved that democratic changes in the scientific and pedagogical environment have led to the processes of depoliticization of education, made changes in the training system.

The key role of pedagogical staff in the processes of modernizing the educational space through the prism of its informatization and strengthening of the socio-humanitarian component in teaching, search for new forms and methods of teaching the cycle of social sciences and humanities; characterized the cooperation of scientific, academic and pedagogical circles of Ukraine in line with updating the content and teaching methods.

The active civil position of teachers and research and pedagogical staff of higher education in the preparation and implementation of the Law on Languages in Ukraine is shown; it is proved that the implementation of language legislation in 1989 on the one hand, took place under the influence of nationally conscious

intelligentsia, including teachers of humanities, on the other hand, - laid the foundations for the training of scientific and technical, humanitarian personnel in the national language, which played a key role in the processes of state-building of independent Ukraine.

The place and role of the scientific and pedagogical intelligentsia in the processes of national revival, the formation of historical memory, affirmation of national identity using education, formation of the nationally oriented scientific and technical potential of Ukraine are analyzed. The results of the interaction of scientific and pedagogical staff in the process of realization of Ukrainian studies and their introduction into the educational process are shown; the contribution of the cohort of scientific and pedagogical workers in the revival of ethnography and the formation of the ideology of Ukraine's independence is highlighted.

The study made it possible to draw a reasoned conclusion about the special, exceptional position of the scientific and pedagogical intelligentsia in the conditions of "Perestroika" both in the scientific and educational sphere and in the state socio-political processes. Its analysis made it possible to reconstruct the picture of the place and role of the scientific and pedagogical intelligentsia in the history of Ukraine in the period of "Perestroika" 1985-1991, significantly supplement, and together with other post-Soviet studies, record the dynamics of worldview and professional transformations in scientific and pedagogical circles through a socio-humanitarian prism.

The scientific and pedagogical intelligentsia is analyzed in the general historical aspect. A valuable aspect for research is the elucidation of the contribution by the scientific and pedagogical intelligentsia to the implementation of state tasks in the education system, training of national personnel based on humanization, democratization, humanization of the educational process in the turning point in history.

The more practical application of the obtained results is the possibility of using the research materials presented in the work for further development of this topic or its aspects. The results of the dissertation can be used in the development

of normative, specialized courses of lectures on the history of Ukraine in the era of “Perestroika”. In writing generalized works on the history of the intelligentsia, scientific and educational development of Ukraine, in the preparation of textbooks and manuals on the modern history of Ukraine, the history of science and technology, as well as in the educational work of universities. Practical conclusions and theoretical generalizations can be valuable in reforming the education sector, forming a state strategy in line with cooperation with the intelligentsia, overcoming negative phenomena in the socio-humanitarian sphere at the present stage of development of the Ukrainian state.

The introduction substantiates the relevance of this topic, its connection with scientific topics and programs, defines the purpose and research objectives, object, and subject of scientific research, shows the scientific novelty, explains the practical value of the dissertation, reflects the approbation of research results, provides information about the structure and volume of work.

The first section “Historiography, source base and research methodology” is devoted to the analysis of the degree of historiographical development of the topic, its source support, and the search for effective research tools.

Within the first section, the author found that the problem of the scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the socio-humanitarian changes of 1985 – 1991 was studied only in fragments and does not give a holistic and objective picture of the transformational processes of the scientific and educational sphere, which causes the need for a comprehensive study of this problem at the dissertation level.

The source base of the study includes materials of the central state archives of Ukraine; periodicals; published official materials of state and party bodies of the USSR and the USSR; educational and methodical materials. Its comprehensive analysis ensured the achievement of the set goals and objectives, to form a holistic picture of the place and role of the scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the conditions of “Perestroika” and national revival, as well as to draw appropriate conclusions.

The application of scientific principles and general scientific and special historical methods in research allowed to avoid bias and one-sidedness, comprehensively and comprehensively analyze the socio-humanitarian activities of the scientific and pedagogical intelligentsia in the perestroika period 1985-1991 and ensure scientific reliability of the results obtained in the dissertation.

The second section “Scientific and pedagogical intelligentsia in the process of democratization of education” analyzes the socio-cultural phenomenon of the intelligentsia in terms of socio-political and socio-cultural transformations. The position of scientific and pedagogical circles in the conditions of deepening of the state ideological crisis is shown. It was found out how the policy of publicity, democratization, liberalization, pluralism influenced the teaching staff and led to the depoliticization of education. The key role of scientific and pedagogical workers in the processes of modernization of the education system in the direction of its informatization, approaching the tasks of STR, democratization, humanization, and humanization of the educational space, the search for a national educational paradigm is highlighted.

The third section “Scientific and pedagogical intelligentsia in the creation of the national socio-humanitarian space” explores the potential of the scientific and pedagogical intelligentsia in language discourse and the implementation of the Law on Languages as a basis for training national staff. The results of the cooperation between scientists and educators in the implementation of Ukrainian studies and their introduction to the educational process are analyzed.

Thus, within the dissertation work, a set of questions is investigated to clarify the place and role of the scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the processes of socio-humanitarian changes 1985 – 1991. The facts obtained during the elaboration of the source base and various scientific literature give grounds for a generalized conclusion that the scientific and pedagogical intelligentsia in the conditions of “Perestroika” had a significant impact on the establishment of publicity, liberalization, and democratization of society through a renewal of the education system, strengthening its national

character, training new staff, contributed to the formation of national consciousness, the democratization of society and laying the foundations of future independent Ukraine.

Keywords: scientific and pedagogical intelligentsia, “Perestroika”, publicity, socio-humanitarian processes, education, science, social and humanitarian studies, ideology, Ukrainian language, Law on languages, Ukrainian (folk) science, national consciousness.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція в процесах трансформації українознавчих студій в період суспільно-політичних перетворень (1985-1991). *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 225-232.
2. Потапенко Р. М. Ідеологема «братніх народів» в період гласності: залучення науково-освітніх працівників до міфотворчості. *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. Київ, 2020. Вип. 41. С. 24-29.
3. Потапенко Р. М. Участь науково-педагогічної інтелігенції в демократизації освітнього простору України періоду перебудови (1985-1991 рр). *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. Київ, 2018. Вип. 38. С. 58-64.
4. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція України в умовах перебудови: теоретико-методологічні аспекти проблеми. *Переяславський літопис: зб. наук. статей* / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12. С. 57-63.
5. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція України в умовах перебудови: пошук національно-освітньої парадигми. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2017. Вип. 42 (Спецвипуск). С. 131-136.
6. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція України в суспільно-політичних процесах доби перебудови. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2017. Вип. 41. С. 83- 88.
7. Потапенко Р. М. Інтелігенція України в умовах суспільно-політичних трансформацій періоду перебудови 1985-1991 рр. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2018. Вип. 43. С. 161-167.

Стаття у закордонному науковому виданні

8. Ruslana Potapenko, Education as a main factor in the social development of Ukraine: historical experience of the period «Perestroika». *European philosophical and historical discourse*. Volume 6. Issue 1. 2020. P. 89-94.

Опубліковані праці апробаційного характеру

9. Потапенко Р. М. Інтелігенція в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця 1980-х рр. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Етнічні та етнополітичні виклики в умовах глобалізації» 25-26 травня 2018 р.* Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 73-78.

10. Тарапон О., Потапенко Р. Соціокультурний феномен інтелігенції України: історико-філософський дискурс другої половини ХІХ ст. – 1980 х рр. *Матеріали ХХVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»*. Збірник наукових праць. Переяслав, 2020. С. 21-23.

11. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція України в умовах перебудови: пошук національно-освітньої парадигми. *Міжнародна науково-практична конференція «Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (18-19 травня 2017)*. Переяслав-Хмельницький, 2017.

12. Потапенко Р. М. Вивчення історії Великої Вітчизняної війни в освітньому процесі періоду перебудови (1985-1991 рр.). *Круглий стіл «Військово-політична криза кінця 30-х років ХХ століття (до 80-річчя початку Другої Світової війни)» (25 вересня 2019)*. Переяслав-Хмельницький, 2019.

13. Потапенко Р. М. Вплив офіційної політики та ідеологічної пропаганди на діяльність науково-освітньої інтелігенції в період гласності (1985-91 рр.). *VII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих*

учених, аспірантів та студентів «Основні напрямки розвитку наукових досліджень молодих учених» (19-20 листопада 2019). Переяслав, 2019.

14.Потапенко Р. М. Нове трактування зображення Російської імперії в поемі І. Котляревського «Енеїда» в добу «перебудови». *I Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Іван Котляревський та українська культура XIX-XXI століть (до 250-ліття від дня народження письменника)»* (27-28 листопада 2019). Переяслав-Хмельницький, 2019.

15.Потапенко Р. М. Участь науково-освітньої інтелігенції УРСР в суспільно-політичному дискурсі періоду перебудови (1985-1991 рр.). *Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки, полікультурність, інтернаціоналізація: світовий досвід і перспективи для України»* (16-17 травня 2019). Переяслав-Хмельницький, 2019.

16.Потапенко Р. М. Науково-освітні працівники в етнонаціональних процесах: досвід доби перебудови (1985 – 1991 рр.). *Міжнародна науково-практична онлайн конференція «Етнічність. Націоналізм. Глобалізм»* (18 травня 2020). Переяслав (Україна), 2020.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна та методологічна база дослідження	26
РОЗДІЛ 2. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТИ	41
2.1. Соціокультурний феномен інтелігенції в умовах суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій	41
2.2. Науково-педагогічні кадри в умовах наростання державної ідеологічної кризи та деполітизації освіти	62
2.3. Науково-педагогічні працівники в процесах модернізації освіти...	95
РОЗДІЛ 3. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ТВОРЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ.....	131
3.1. Науково-педагогічна інтелігенція в мовному дискурсі та реалізації Закону про мови	131
3.2. Українознавчі студії науково-педагогічних працівників	159
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	195
ДОДАТКИ	237

ВСТУП

Актуальність теми. Державна політика «перебудови» (1985 – 1991 рр.) та курс на гласність стали часом трансформаційних змін в українському соціумі, коли вертикаль влади СРСР намагалася вивести країну з економічної стагнації через здійснення низки реформ у політичній, економічній, соціокультурній сферах, реалізації комплексу заходів щодо проведення науково-технічної революції. Останні, на переконання вищого керівництва країни, вимагали удосконалення суспільних відносин, перебудови мислення, вироблення нової психології, утвердження динамізму як норми буття. Курс на демократизацію суспільства, розширення гласності розглядався запорукою «психологічної перебудови кадрів» та поступу вперед. Особлива роль у реалізації державного курсу реформ покладалася на науково-педагогічну інтелігенцію, покликану підвищити ефективність навчання, кардинально покращити підготовку професійних кадрів та процес «виховання свідомих будівників нового суспільства».

Науково-педагогічна інтелігенція складала важливий науково-технічний потенціал тогочасного професійно-інтелектуального простору, вона відіграла ключову роль у формуванні професійних кадрів нової формації. Участь науково-педагогічних працівників Української РСР в процесах модернізації системи освіти, посиленні її соціогуманітарної і національної складової через співпрацю з науковими структурами, взаємодію з громадськими організаціями та органами державної влади сприяла формуванню і поширенню національної ідеї, яка заклала основи державного будівництва в Україні. Тому дослідження науково-педагогічної інтелігенції обумовлено потребою глибшого аналізу науково-освітніх процесів, що відбулися в Українській РСР 1985 – 1991 рр. і можливої їх проекції на сучасні події в Україні.

На сучасному етапі викликів державного будівництва в Україні, в руслі освітньої реформи, коли наука та освіта є одним із головних чинників успішної, розвинутої, цивілізованої держави, роль інтелектуальної еліти стає

ще більш окресленою. Історичний досвід реалізації потенціалу науково-педагогічної інтелігенції у вирішенні назрілих соціогуманітарних потреб суспільства, проблем гуманізації та модернізації національної освіти, покращення системи підготовки кадрів для різних секторів народного господарства України має важливе наукове та практичне значення. Викликає увагу також персоніфікований підхід у дослідженні діяльності науково-педагогічних працівників, їх конкретного внеску в розвиток освіти, систему підготовки кадрів та формування науково-освітнього потенціалу України.

Крім того, аналіз архівних матеріалів та широкої джерельної бази показує негативні наслідки залучення науково-педагогічної інтелігенції до поширення державної пропаганди, ідеологізації радянського суспільства засобами освіти, науки та культури, натомість, створення сприятливої атмосфери пошуків і новаторства в умовах курсу гласності і демократії, застосування нових форм і методів діяльності педагогів, посилення їх взаємодії з науковими діячами та окремими установами сприяли оновленню системи освіти та підготовки кадрів.

Наукову актуальність проблеми посилює переосмислення місця та ролі науково-педагогічної інтелігенції в процесах національного відродження і відновлення української незалежності, адже саме вона безпосередньо сформувала національний кадровий потенціал для розбудови Української держави в 1991 р. У даному контексті заслуговує всебічного аналізу тема науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985 - 1991 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою проблематикою кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Суспільно-політичні трансформації в Україні ХІХ– початку ХХІ ст.» (номер державної реєстрації (0118U003849).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб показати соціогуманітарну складову діяльності науково-педагогічних

працівників в умовах суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій 1985-1991 рр., їх участь у демократизації, гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу, створенні національно зорієнтованої системи освіти.

Досягнення основної мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати ступінь наукової розробки та джерельного забезпечення теми, методологічні засади дослідження;
- здійснити науково-методологічний аналіз еволюції поняття «інтелігенція», її соціокультурного феномену в умовах соціогуманітарних змін перебудови, з'ясувати кількісні та якісні характеристики науково-педагогічних кадрів;
- охарактеризувати умови професійної діяльності науково-педагогічної інтелігенції у процесах наростання системної ідеологічної кризи та деполітизації освіти;
- дослідити внесок науково-педагогічних працівників у модернізацію системи освіти, посилення демократичної, національної та соціогуманітарної складової процесу підготовки кадрів;
- показати участь науково-педагогічної інтелігенції в мовному дискурсі та реалізації Закону про мови в освітній площині;
- висвітлити співпрацю наукової та педагогічної інтелігенції в процесі поширення знань про Україну та запровадження українознавчої роботи в закладах освіти.

Об'єкт дослідження – науково-педагогічні працівники всіх ланок радянської системи народної освіти, котрі забезпечували соціогуманітарний напрямок освітнього процесу.

Предметом дослідження є навчально-виховна, науково-дослідницька робота науково-педагогічних кадрів у напрямку формування демократичної, національно зорієнтованої системи освіти, посиленні її соціогуманітарної

складової в умовах реформаційного курсу перебудови, впливу державних, ідеологічних, національних факторів на освітній процес і роботу інтелігенції.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1985-1991 рр. – період суспільно-політичних та соціогуманітарних змін, які відбулися в рамках реалізації політичного курсу «перебудови» і суттєво вплинули на розвиток країни, суспільства та освіти, утвердження української державності та формування нової науково-педагогічної еліти. Нижня хронологічна межа становить 1985 р., коли на квітневому пленумі ЦК КПРС було визначено курс на прискорення соціально-економічного розвитку і розширення гласності в СРСР, що отримав назву «перебудова». Верхня хронологічна межа обумовлена проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. та початком нового державного будівництва.

Територіальні межі дослідження співпадають із державними кордонами Української РСР у рамках адміністративно-територіального поділу 1985-1991 рр.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи склали принципи історизму, науковості, всебічності, системності, об'єктивності та соціального підходу, завдяки яким досліджено становище та діяльність науково-педагогічної інтелігенції в контексті соціогуманітарних змін 1985-1991 рр.

В основу дисертації покладено сукупність загальнонаукових та спеціальних історичних методів (описовий, аналітичний, синтезу, узагальнення, проблемно-хронологічний, класифікації, критичний, періодизації, статистичний, історико-ситуаційний тощо), що дало можливість проаналізувати соціогуманітарну складову діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах «перебудови» 1985-1991 рр.

Наукова новизна отриманих результатів полягає, передусім, у постановці та науковій розробці проблеми, яка на сьогодні не знайшла системного аналізу в науковій літературі.

вперше:

- здійснено комплексне дослідження становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985 – 1991 рр. З цією метою до наукового обігу введено маловідомі архівні документи центральних архівів України; здійснено аналіз історіографії та систематизацію комплексу джерел щодо науково-педагогічної інтелігенції в умовах «перебудови»;

- проведено власний науково-методологічний аналіз еволюції поняття «інтелігенція» як особливої соціокультурної та професійної групи суспільства, дано її кількісні і якісні характеристики;

- розкрито механізм розробки і поширення політико-ідеологічних тез влади через наукові академічні структури в освітню роботу та їх вплив на професійну діяльність науково-педагогічної інтелігенції; показано негативні наслідки залучення науково-педагогічних працівників до поширення комуністичної пропаганди; доведено, що демократичні зміни в науково-педагогічному середовищі зумовили процеси деполітизації освіти, внесли якісні зміни в систему підготовки кадрів, розширили межі національної проблематики наукових досліджень, сприяли заповненню «білих плям» у наукових студіях, суттєво оновили і розширили науково-теоретичну базу педагогічної роботи;

- доведено ключову роль науково-педагогічних кадрів у процесах модернізації освітнього простору через призму його інформатизації, стимулювання науково-технічної діяльності, посилення демократичної та соціогуманітарної складової в навчанні; висвітлено науково-педагогічні розробки інтелігенції в пошуках нової освітньої парадигми, оновлення процесу підготовки кадрів; показано пошук нових форм і методів викладання циклу суспільно-гуманітарних дисциплін, застосування нетрадиційних методів організації навчального процесу педагогами-новаторами, їх участь у розробці нових навчальних планів; охарактеризовано співпрацю науково-академічних і педагогічних кіл України в руслі оновлення навчального процесу, з'ясовано, що офіційна педагогічна наука на кінець 1980-х рр.

почала активну співпрацю з владою щодо вироблення стратегії освіти, методів педагогічної діяльності, при цьому основний тягар щоденного організаційного пошуку та змістовного наповнення навчального процесу ліг на педагогів-практиків;

- аргументовано і проілюстровано активну громадянську позицію науковців, вчителів і науково-педагогічних працівників вищої школи в підготовці та реалізації Закону про мови в Україні в освітній площині; доведено, що реалізація мовного законодавства в 1989 р., з одного боку, відбувалася під впливом національно-свідомої інтелігенції, в першу чергу, науковців та педагогів-гуманітаріїв, з другого, – заклала основи підготовки науково-технічних, гуманітарних кадрів на національній мові, що відіграло ключову роль у процесах державного будівництва незалежної України;

- проаналізовано місце та роль науково-педагогічної інтелігенції в процесах національного відродження, формування національної ідеї та національного соціогуманітарного простору;

- показано результати взаємодії наукових та педагогічних кадрів у процесі реалізації українознавчих студій та їх запровадження в освітній процес; висвітлено внесок науково-педагогічних працівників у відродження народознавства та формування ідеології незалежності України.

- *удосконалено та поглиблено* характеристику актуальних проблем у сфері соціогуманітарних студій; розширено джерельну базу та методологічний інструментарій дослідження історії інтелігенції як науково-освітнього потенціалу.

- *подальшого розвитку набули* науковий дискурс щодо соціокультурного феномену інтелігенції; місця та ролі науково-педагогічної інтелігенції в соціокультурних процесах доби «перебудови» 1985-1991 рр.; аналіз проблем соціогуманітарних трансформацій українського суспільства в умовах політики «перебудови» та гласності; аналіз питань взаємодії влади та інтелігенції, освіти і науки, обумовленості діяльності науково-педагогічних працівників соціокультурним і політичним середовищем.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання представлених у роботі матеріалів дослідження для подальшої розробки даної теми або окремих її аспектів. Результати дисертації можуть бути використані при розробці нормативних, спеціалізованих курсів лекцій з новітньої історії України, написанні узагальнюючих праць з історії інтелігенції, науково-освітнього розвитку України, при підготовці підручників і посібників з історії України, історії науки і техніки, а також в навчальній роботі вузів. Практичні висновки та теоретичні узагальнення можуть бути цінними при формуванні державної стратегії реформування освітньої галузі, визначенні напрямків співпраці з інтелігенцією, подолання негативних явищ в соціогуманітарній сфері на сучасному етапі розвитку Української держави.

Достовірність отриманих результатів забезпечена використанням здобутків вітчизняної історіографії, широкої джерельної бази та сучасних принципів наукового дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційного дослідження.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати та висновки, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані автором особисто. Наукові статті автора у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та доповідалися на науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (Переяслав-Хмельницький, 18-19 травня, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Етнічні та етнополітичні виклики в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 25-26 травня, 2018 р.); Круглий стіл «Військово-політична криза кінця 30-х

років ХХ століття (до 80-річчя початку Другої Світової війни)» (Переяслав-Хмельницький, 25 вересня, 2019 р.); VII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрямки розвитку наукових досліджень молодих учених» (Переяслав, 19-20 листопада, 2019 р.); I Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Іван Котляревський та українська культура ХІХ-ХХІ століть (до 250-ліття від дня народження письменника)» (Переяслав-Хмельницький, 27-28 листопада, 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки, полікультурність, інтернаціоналізація: світовий досвід і перспективи для України» (Переяслав-Хмельницький, 16-17 травня, 2019 р.); Міжнародна науково-практична онлайн конференція «Етнічність. Націоналізм. Глобалізм» (Переяслав, (18 травня, 2020 р.); ХХVІІІ Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії» (Переяслав, 30 червня, 2020 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені в 16 публікаціях, 7 з яких – у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – в зарубіжному науковому виданні, 8 публікації апробаційного характеру.

Структура й обсяг дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Складається зі вступу, трьох розділів, розділених на 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (419 позиції), додатків. Повний обсяг дисертації становить 239 сторінок, обсяг основного тексту – 194 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Спеціальні узагальнюючі дослідження, присвячені історії науково-педагогічної інтелігенції доби «перебудови» 1985 – 1991 рр., відсутні, але окремі аспекти даної проблематики, в тій чи іншій мірі, розглядалися в історичній та педагогічній літературі. Необхідно виокремити два основних етапи вивчення проблеми науково-педагогічної інтелігенції досліджуваного періоду: радянський та пострадянський. У радянський час дана проблематика не належала до провідних тем української історіографії, але політичні процеси в країні на певному етапі «перебудови», визначення курсу «гласності» пришвидшили прогрес історичних знань. З відкриттям «білих плям» в історії боротьба за відновлення історичної справедливості перетворилася, по суті, на форму політичної боротьби. Історія стала важливою складовою оздоровлення ідейно-морального процесу радянського суспільства та всієї політичної системи.

При поверхневому ознайомленні могло здатися, ніби історія в черговий раз виступила заручницею політичної ситуації. Оскільки багато знаних науковців продовжувало наслідувати радянські традиції в історіографії, використовуючи попередній досвід поглядів та знань у нових бурхливих реаліях доби, прикриваючись перебудовчими гаслами. Проте, ситуація розгорталася таким чином, що такі праці не мали запиту в суспільства, актуальними ставали сенсації про «білі плями» в історії, нові оцінки історичного і політичного досвіду.

Суспільно-політична ситуація створила нові передумови розвитку історіографії, адже преса, телебачення, радіо закликали писати історію по-

новому, тобто без замовчування, брехні та «коментаторства». Це посприяло появі плеяди істориків-новаторів, які, отримавши офіційний дозвіл висвітлювати гострі історичні проблеми, почали писати про те, що хотіли, але не могли написати вчора, разом з тим, в разі невдачі «реформаторського духу» вони мали нести персональну, особисту відповідальність за результати своїх наукових пошуків. Інша група дослідників й надалі сповідувала радянські історіографічні традиції, чекаючи вказівок «зверху» при висвітленні тих чи інших історичних тем. Були й ті, хто просто не міг перекреслити попередні наукові доробки, не бажаючи поставити під сумнів напрацювання попередньої радянської історіографії. Можливо, цим можна пояснити консерватизм окремих істориків стосовно нових віянь. В історичній публіцистиці спостерігалася велика кількість непрофесійних статей. Популярною ставала історія 1920-30-х рр., яка слугувала своєрідним прологом для розгляду тогочасних реалій [150].

У радянській історіографії доби «перебудови» можна виокремити два періоди: березень 1985 – грудень 1986 рр. та січень 1987 – серпень 1991 рр. Якісна відмінність історіографічних напрацювань цих періодів полягала в зміні розстановки ідеологічних акцентів, зумовлених суспільно-політичними та соціокультурними перетвореннями. Радянські дослідники 1-го періоду (1985-1986 рр.) в своїх наукових доробках намагалися виконати вказівки «згори» щодо прискорення соціально-економічних перетворень і реалізації технічного прогресу, поставлених квітневим Пленумом ЦК КПРС 1985 р. У публікаціях даного періоду, як правило, відсутня критика, а дослідження, в основному, базувалися на порівнянні досягнень різних сфер соціального забезпечення з попередніми етапами. До того ж, дослідження українських науковців обмежувалися безапеляційним застосуванням марксистсько-ленінської ідеології, догматизму. Після січневого 1987 р. Пленуму ЦК КПРС «перебудова» була оголошена новою державною ідеологією. Курс на гласність та демократизацію суспільства почав сприяти появі праць критичного спрямування, оскільки радянська влада вбачала в можливості

висловлення різних точок зору запоруку успішного здійснення соціально-економічних перетворень [8]. Наукові дослідження стають менш заідеологізованими, з'являються позбавлені цензурного втручання праці актуальних проблем історії.

Наукову літературу з досліджуваної теми радянської доби умовно можна поділити на три тематичні групи: 1) література щодо сутності інтелігенції, її соціокультурного феномену, яка відображає концептуальні зміни в оцінках соціальної ролі інтелігенції, зумовлених демократичними змінами «перебудови»; 2) дослідження, присвячені, розвитку освітньої сфери, що дозволяють простежити умови праці інтелігенції, форми і зміст її роботи в процесі освітньої реформи та оновлення системи підготовки кадрів; 3) праці політико-ідеологічного спрямування, що показують рівень впливу комуністичної державної ідеології на науково-освітню сферу діяльності інтелігенції.

Історіографію пострадянського періоду можна охарактеризувати як відносно об'єктивну та незаангажовану, коли на основі різнопланової літератури та джерел дослідники намагалися показати соціокультурний вимір розвитку радянського (українського) суспільства.

Проаналізувавши дослідження українських вчених доби «перебудови» у межах першої тематичної групи, можна констатувати появу значної кількості праць, присвячених різним проблемам інтелігенції взагалі і науково-педагогічної, зокрема. Українська історіографія даної проблематики орієнтувалася на методологічні позиції російських авторів. Питання про місце і роль інтелігенції в суспільно-політичних процесах ставив ще В. І. Ленін [166; 167; 177; 174; 175]. Його погляди з даної проблематики були дуже важливими, світоглядними, ідеологічними і, зазвичай, лягали в основу досліджень у подальший період. В. І. Ленін розумів необхідність співпраці з інтелігенцією, залучення її до процесу соціалістичного будівництва, але погляди його з даної проблеми не виходили за межі політизованих міркувань і були прагматично-утилітарними [175; 176; 165].

Під впливом перебудови почали по-новому осмислювати сутність інтелігенції, її соціальну роль, місце в суспільних процесах, взаємини з владою тощо. Так, діяльність інтелігенції, зокрема технічної, досліджував Г. В. Касьянов [109; 108; 112], ці праці безпосередньо досліджуваного нами періоду 1985 – 1991 рр. не стосуються, але показують зміну теоретико-методологічних підходів у трактуванні феномену інтелігенції, її суті як соціальної категорії через призму історії компартії, впливу профспілкових організацій на досліджувану категорію наукових працівників щодо підвищення трудової та суспільно-політичної активності, соціалістичного будівництва. З даної проблематики указаним автором була захищена кандидатська дисертація [110]. У 1989 р. науковець озвучив цілий ряд актуальних питань з історії радянської інтелігенції, які до того часу не були розроблені в історичній науці [112; 113].

Окремі аспекти з історії української інтелігенції було проаналізовано дослідником Ю. М. Гамрецьким [37]. У колективній монографії «Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования)» було розглянуто окремі методологічні проблем інтелігенції [99]. Соціокультурний феномен інтелігенції періоду «перебудови», її соціальну характеристику визначають праці В. М. Даниленка [63]. Указані роботи підтверджують зростання наукового інтересу до різноманітних аспектів тематики інтелігенції протягом другої половини 1980-х рр.

У січні 1989 р. ЦК КПУ було прийнято рішення про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, згідно якої пріоритету набували питання в руслі «білих плям», серед яких і питання ідеології, партії та інтелігенції тощо [296]. Так, дослідником І. Деміним була висунута альтернативна думка стосовно ролі та місця інтелігенції України в житті суспільства, котра з'являється на поверхні в період найбільших суспільно-політичних потрясінь [68, с. 78]. Посилення релігійних рухів призводить до того, що з'являються праці (зокрема, В. Сорокіна [327]), в

яких інтелігенція розглядається нерозривно пов'язаною з православною церквою.

У статті Г. Клеченова «Народ, интеллигенция от разобщения к соборности» наголошувалося на тому, що інтелігенція обов'язково має бути дипломованою. За таких обставин вона здатна подолати елітарну упередженість, приймати участь у розвитку своєї батьківщини та почати мислити масштабно, соборно. Під впливом демократизації суспільства та національного відродження автор чітко бачить дві тенденції: елітарно-інтелігентську та народно-патріотичну. У дослідженні підняте питання люмпен-інтелігенції, яка характеризується як вільна від соборного мислення та національної відповідальності [118, с. 6-19]. У статті В. Ковальова була зроблена спроба філософського аналізу інтелігенції, інтеграції її з народом. Автор у своїх висновках доходить до того, що називає комуністичну партію прямою наступницею російської інтелігенції, разом з тим, він запевняє, що злиття народу з інтелігенцією позбавило б останню комплексу вини перед народом [119, с. 19-29].

В історіографічній спадщині періоду 1985 – 1991 рр. цінною є робота Л. П. Сверчкова та І. Ш. Шмерлінг щодо місця та ролі інтелігенції в підготовці та здійсненні «перебудови», її соціокультурного портрету, її значення для створення умов праці, які б дозволили повністю реалізувати творчий потенціал інтелігенції. Проаналізовано причини поширення серед частини інтелігенції технократичних поглядів. Дане дослідження цінне тим, що воно було рекомендоване товариством «Знання» професорсько-викладацькому складові [304].

Найбільш повно питання сутності інтелігенції як соціальної категорії висвітлюється у словнику-довіднику «Радянська інтелігенція» [322], де «інтелігенція» трактується як новий соціально-історичний тип, що спрямовує свою діяльність на служіння корінним інтересам трудящих. Розглянуто поняття інтелігенція в складі КПРС, трактується поняття «ліва професура», «педагогічна інтелігенція», «педагогічне суспільство» тощо. В іншому

словнику-довіднику, підготовленому в зв'язку з початком політики «перебудови» як допоміжний трактат для гуманітаріїв, показано державну і суспільну сферу загалом [390].

Теоретико-методологічні аспекти вивчення різних професійних груп інтелігенції ми знаходимо у колективній монографії 1988 р., підготовленій істориками М. М. Варварцевим, Г. С. Брегою, Л. І. Ткачовою, Ю. О. Курносим, В. М. Шейком [99]. У ній указано, що формування «соціалістичної» інтелігенції є незавершеним процесом, даний прошарок суспільства характеризується як невід'ємна частина радянського народу, тобто «нової соціальної та інтернаціональної спільноти».

Окремі аспекти історії інтелігенції України показано в публікаціях К Ю Гломозди, Н В Комаренко [42], Н Горбача [44]. Історію інтелігенції з 1917 по 1990 р. окреслено в бібліографічному покажчику [102]. Оскільки, поняття «інтелігенція» з часів сталінізму було вихолощено партійними ідеологами, в умовах «перебудови» дослідниками було запропоновано цілий ряд альтернативних думок з питань інтелігенції, зокрема в працях В. Сорокіна [327] та О. Квакіна [114].

У межах другої тематичної групи досліджень спеціальних монографічних праць, у яких би розглядався соціокультурний напрямок діяльності науково-педагогічної інтелігенції України, історична наука в той період не мала, оскільки пріоритетним виявилися питання перебудови, гласності, національно-культурного будівництва. Проте, в контексті вивчення досліджуваної теми вагоме значення має розгляд праць, котрі аналізують різні проблеми розвитку системи народної освіти.

Великий науковий інтерес для вивчення проблеми науково-педагогічної інтелігенції 80-х рр. ХХ ст. дають дослідження В. Дяченко [83], Є. Клементьева [117], Л. Рубіної [301], В. Ледньова [164], які кваліфікували радянську систему освіти як кризову. Ґрунтовним матеріалом вирізняється збірник «Педагогічний пошук», матеріал якого розкриває передовий досвід діяльності педагогічної інтелігенції. Зокрема, це напрацювання

Ш. О. Амонашвілі, С. М. Лисенкова, І. П. Волкова, В. Ф. Шаталова, Є. М. Ільїна, Т. І Гончарова, Ф. Б. Резніка, І. П. Іванова, Є. Ю. Сазонова та О. О. Дубровського. Кожен з авторів розробив власну ефективну методику, що стало своєрідною антологією, яка допомагала у підвищенні якості навчально-виховного процесу. Досвід цих вчителів-експериментаторів дає змогу проаналізувати спільне й відмінне в їхніх ідеях щодо навчально-виховного процесу [256]. У дослідженні М. Стельмаховича «Народна педагогіка» автор розкрив зміст педагогічної професії, яка змінюється й удосконалюється з економічним розвитком суспільства. Використавши різнобічний матеріал українського фольклору, етнографії, літератури, пояснив саму суть народної педагогіки, її досягнення, функції, ідеали, новаторство у виховному процесі [334].

Цікавий матеріал для дослідження науково-педагогічної інтелігенції міститься в матеріалах доповідей XL міжнародної конференції з питань освіти 1986 р. та XLII міжнародної конференції з питань освіти 1990 р. в Женеві [297; 298]. У контексті конференцій йшлося про розвиток народної освіти України з 1984 по 1989 р., де провідну роль у здійсненні освітньої реформи було відведено науково-педагогічними працівникам. Результати конференції дають певне уявлення про хід та основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи, цілі, методи її реалізації, значення для підвищення рівня освіти та культури, умови покращення навчально-виховного процесу, показують позакласну та позашкільну навчально-виховну роботу та умови фінансування освіти в Українській РСР [271; 255].

Проблеми діяльності інтелігенції, її місця і ролі в освітньому процесі найбільш повно і різнобічно представлено у практичному керівництві «Молодому вчителю» [205], де висвітлено хід перебудови в освітніх закладах, визначено місце інтелігенції, зокрема педагога, в радянському суспільстві, розставлено радянські ідеологічні акценти виховного процесу, описано професійні права та обов'язки педагогічних кадрів, пільги та переваги педагогічної роботи, заохочення у вигляді нагород тощо.

Пріоритетні позиції і погляди щодо науково-педагогічної інтелігенції містяться в праці Д. В. Ольшанського «Неформалы: групповой портрет» [242], де зроблена спроба показати перехід від авторитарної до авторитетної педагогіки, сформульовано портрет демократичного педагога-новатора, здатного донести свої ідеї навіть за умови, коли вони ідуть в розріз зі старшим поколінням.

Проблеми активізації суспільної свідомості, творчої діяльності інтелігенції частково відображені у збірнику, упорядкованому Т. Ф. Приходько «Лицом к лицу. Неформальные творческие объединения: размышления, поиски, находки» [180]. Досить показово, що проблеми дефіциту творчості, відповідальності за економічні та культурні невдачі авторами було покладено на дослідників, науковців з високими академічними ступенями, але низьким творчим потенціалом, через сфокусованість на технічній, а не творчій стороні.

Доповненням історичної літератури з питань інтелігенції, освіти, культури в СРСР є праця зарубіжного дослідника М. Крюгер-Потратца [419], де система шкільної освіти розглянута в руслі політичної та соціально-економічної ситуації Радянського Союзу, а оцінки системи освіти пов'язані з питанням функціонування науково-педагогічної інтелігенції в Україні.

Третя тематична група праць радянської історіографії політико-ідеологічного спрямування, що показують рівень впливу комуністичної державної ідеології на науково-освітню сферу діяльності інтелігенції. У радянський період рівень політичного, соціального та культурного життя соціуму безпосередньо залежав від ідеології та пропаганди. Тому партійне керівництво Радянського Союзу пріоритетну роль надавало марксистсько-ленінській ідеології та пропаганді соціалістичних цінностей. Провідна роль у реалізації марксистсько-ленінської ідеології відводилася науково-педагогічній інтелігенції. Зокрема, в даному руслі цінним був «Довідник пропагандиста» В. М. Анісімова, Ю. П. Бабич, О. К. Білих та інших за 1985 р. [2]. У праці акцентується увага на ленінській ідеології та творчому

потенціалові інтелігенції, науковців, робітників та селян. Важливими завданнями партії було посилення дисципліни, виховання патріотизму, інтернаціоналізму, підвищення соціальної активності радянської людини. Заохочувалася рішуча боротьба з негативними проявами, чужими соціалістичному способу життя, комуністичній моралі. Дослідник О. В. Шамшур [395] національну самобутність підпорядковує потребам епохи і на цій основі виводить єдину культуру радянського народу. Критиці піддає націоналізм, якому надає забарвлення буржуазно-націоналістичної фальсифікації. Пропагує двомовність, засуджує релігію, як прояв екстремізму, а соціалістичне суспільство подає як безальтернативне найсприятливіше для соціально-економічного розвитку. У роботі М. І. Бусленка «Диверсанти с микрофонами: разоблачения тех, кто вдохновляет, организует и осуществляет подрывную пропаганду против СССР» [25] наголошується на відсутності нейтралітету в ідеології, нейтралітет трактується як аполітичність та співробітництво з ворогом. Капіталізм потрактовується як антагоністичне суспільство, з яким необхідно вести ідеологічну боротьбу. Автор підводить до висновку – все радянське суспільство повинне своєчасно розвінчувати ідеологічних супротивників згідно «ленінської правди». Цінним у руслі висвітлення політизації освітньо-виховної сфери є дослідження О. С. Передрія та С. І. Устич «За умы и сердце молодежи» [257], в якому показано боротьбу з західними цінностями. Висвітлюється політика партії щодо виховання молоді в дусі комунізму, згадується прогрес в освіті та культурі. Ґрунтовним матеріалом щодо аналізу становища радянської інтелігенції, проблеми ідеологічної боротьби та критики буржуазних теорій вирізняється праця Л. М. Доброхотова та В. Ф. Сбитова [75].

Підсумовуючи аналіз історіографії 1985–1991 рр., потрібно зазначити про відсутність ґрунтовних досліджень становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах соціогуманітарних змін доби «перебудови». Більша частина праць стосувалася конкретних питань

педагогіки, системи народної освіти і реформування даної сфери, впливу політико-ідеологічного фактору на дану сферу, окрема група робіт присвячена питанням соціокультурного феномену інтелігенції, її місця і ролі в радянській державі.

У сучасній історіографії актуальними стали дослідження суспільно-політичних та економічних складових змін доби «перебудови». У даному руслі слід відзначити таких вітчизняних дослідників, які охарактеризували трансформаційні процеси указаної епохи: О. Бойка, О. Субтельного, М. Карабанова, С. Кульчицького, С. Набоки, Ю. Смольнікова, М. Смольницької [18; 17; 336; 106; 161; 210; 318; 319] та ін.

У пострадянський період в історіографії України з'явилися праці, в яких інтелігенція наділяється високими морально-етичними якостями [34]. Так, у публікації В. Карасика [107] вона визначається як когорта людей, яким притаманне загострене відчуття справедливості. Дослідник Г. В. Касьянов наділяє інтелігенцію специфічною функцією «...бути не тільки носієм і продуцентом, а й головним реалізатором альтернативних суспільно-політичних ідей» [111]. Концептуальні методологічні питання сутності інтелігенції, її соціокультурного феномену та ролі в радянській державі містяться в кандидатській дисертації О. Тарапон [339]. Про вибір науково-педагогічною інтелігенцією світоглядних орієнтирів, індивідуальних цінностей та пріоритетів знаходимо відомості у С. Павличко [246]. Історик І. Павлова вказала на непросте становище науково-педагогічної інтелігенції, особливо істориків, у добу «перебудови», коли довелося «ламати» світобачення через відкриття «білих плям» тощо [300].

Певний інтерес для теми дослідження мають студії з історії повсякдення радянського суспільства, що дають змогу оцінити рівень забезпечення соціокультурних запитів населення у 1980-ті рр. [33; 366]. Дисертація Прохоренка О. А [288] присвячена аналізу повсякденного життя безпосередньо науково-педагогічної інтелігенції, однак, охоплює повоєнний період. Публікації Ю. Бардашевської [7; 9] стосуються побутового

обслуговування населення та соціального забезпечення окремих категорій громадян Української РСР в роки перебудови. Однак, комплексного дослідження соціокультурного становища науково-педагогічної інтелігенції в 1985-1991 рр. наразі не виявлено.

У контексті вивчення проблеми науково-педагогічної інтелігенції суттєву роль відіграли публікації О. Шановської, котра зосередила увагу на дослідженні суспільно-політичного становища інтелігенції, її громадянської позиції, взаємовідносин з владою тощо. Зокрема, в одній із статей авторкою відображено погляди зарубіжних дослідників на місце та роль інтелігенції в суспільно-політичних процесах демократизації в Україні у 1988-1991 рр. [398]. О. Шановська охарактеризувала роль інтелігенції у створенні громадсько-політичних організацій в добу перебудови [401] та показала проблему взаємовідносин інтелігенції та влади [399]. Дослідниця показала дискредитацію діяльності національно-свідомої інтелігенції в офіційній пресі кінця 80-х років ХХ ст. [397] та дійшла висновку, що в українській мирній революції 1989-1991 рр. інтелігенція відіграла важливу роль в якості суб'єкту соціально-політичних перетворень у суспільстві [400].

У пострадянський період виходить ціла серія робіт, присвячених розвитку українознавства, нації, етнонаціональних процесів, етносу, фольклору, котрі дають можливість розглянути загальний соціокультурний фон національної та гуманітарної складової діяльності науково-педагогічних працівників. Зокрема, у статті І. Краснодемської проаналізовано становлення та розвиток науки українознавства радянського періоду, у тому числі др. пол. 1980-х рр. [152]. Канд. іст. наук Л. Токар [345; 346] стверджував, що в системі самопізнання й самотворення народу, нації ключовою є самоідентифікація, на основі цього він трактує українознавство як важливу галузь науки. Разом з тим, автор розкриває структуру та функції українознавства, визначає принципи та механізми взаємодії складників науки. Дані розвідки дозволяють зробити висновок, що лише на початок 1990-х рр. було розроблено наукову концепцію українознавства як цілісної

системи знань. У дослідженні В. Баранівського [5] обґрунтовується місце та роль українознавства як світогляду та науки в політичній культурі українського суспільства. Професор В. Шевченко дослідив філософсько-освітній потенціал українознавства, показав методологічні можливості даної дисципліни [402].

Праці П. Кононенка [131; 129; 130; 132] присвячені проблемам національної ідеї, нації в українознавчому вимірі. Автор переконаний, що на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. в Українській РСР постало питання пошуку істини, кристалізації національної ідеї, розвитку й збереження національної самобутності. Центральною проблематикою в добу «перебудови» була підготовка кадрів нової формації з урахуванням синтезу вітчизняного та зарубіжного досвіду як професійного, так і методологічного рівня.

У публікації П. Шкрібляка [406] показано складнощі та перепони на шляху до культурного відродження України та її окремих регіонів в добу «перебудови». Тут містяться відомості про заборону досліджень історико-культурних процесів на Гуцульщині, доступу до наукової літератури, публікацій наукових матеріалів тощо. У статті Т. Усатенко [354] досліджено міфологічне сприйняття світу в українознавчому вимірі. Науковець переконаний, що в період національного самовизначення практично кожен етнос творить міф про свою виняткову історичну долю, а досліджуваний період є яскравим прикладом цих процесів. Подібні думки ми знаходимо і в статті О. Гринів [58], який проаналізував складний процес націотворення та довів, що цілим поколінням українців насаджувалися антиукраїнські, антинаукові концепції, міфи Радянського Союзу, які заважали національному самоусвідомленню, особливо в зросійщених регіонах. Про зросійщене різною мірою населення України ми знаходимо відомості і в розвідці О. Чиркова [392].

Публікація І. Мельника [202] піднімає проблему українського національного відродження кінця 1980-х – початку 90-х рр., особлива увага відводиться боротьбі за утвердження державного статусу української мови.

Розвідки про видатних краєзнавців досліджуваного періоду здійснили Л. Горенко-Баранівська [51], Ю. Мирончук [203], О. Таровська [340], саме цей історіографічний доробок дозволяє простежити українознавчу діяльність науково-педагогічних діячів, утвердження теорії українознавства у конкретних наукових розробках та їх використання в педагогічній практиці освітян.

Досить цінним для нашого дослідження є проект з усної історії «Політичний досвід у 80-х і на початку 90-х років: Переяславщина» [212], він безпосередньо торкається соціокультурного виміру життя суспільства в СРСР у період 1980-1991 рр. Матеріали розвідки дають можливість на прикладі переяславської інтелігенції простежити внесок тогочасних науковців у розвиток національної ідеї, дослідження і популяризації історії даного краю з патріотичним проукраїнським ухилом, виявити, яку позицію вони сповідували стосовно мовного питання та яким чином реалізовували ідею незалежної України в період з 1989 р. по 1991 р.

Науковий доробок канд. іст. наук С. Падалки [248] дає можливість простежити співпрацю ЦК КПРС з експертною групою у складі таких науковців як А. Онищенко, А. Созінов, П. Саблук, Д. Мельничук, В. Гревцов, Ф. Дурдинець, В. Смоляр. Це дало нам змогу зрозуміти складну ситуацію аграрного сектору, зумовлену політичними та економічними причинами, вирішення яких вимагало співпраці правлячої вертикалі влади з науковою інтелігенцією як рушійного механізму поступу.

У сучасний період була опублікована низка праць, присвячених кризовому становищу радянської системи освіти, на що вказували певні ознаки, а саме: бездуховність, екстенсивність, ненауковість, неефективність, бюрократичність та антиінтелектуальність. Слід зауважити, що стан радянської системи освіти кваліфікувався як кризовий ще у добу «перебудови». Основним підґрунтям даних робіт була теза про кризовий стан освіти в Україні через негативний спадок радянської системи освіти [391]. Праця О. Федотова [360] дозволила охарактеризувати основні тенденції

цензурної політики за контролем друкованої продукції в Україні у зазначений період. Висвітлена специфіка діяльності органів цензури допомагає з'ясувати становище та діяльність науково-педагогічної інтелігенції в умовах ідеологічного протистояння партійної системи і демократичних структур.

Чимало сучасних праць прямо чи опосередковано стосувалися ідеологічної сфери життєдіяльності радянської держави, у тому числі, і періоду перебудови, аналізуючи особливості соціально-економічної радянської моделі, філософські концепції, настанови, гасла, програмні документи партії тощо. Зокрема, Г. Почепцов досліджував процес упровадження інформаційних механізмів у період гласності, які допомагали блокувати супротивників та трансформувати радянську соціосистему [282]. «Цивілізаційне протистояння» між українцями та росіянами охарактеризовано істориками Я. Потапенком та О. Широковим [280; 403]. В. Горським досліджено переосмислення зарубіжної філософії ХХ ст. українськими вченими в указаний період [55]. Науковцем Л. Коцур [151] зроблено огляд діяльності ідеологічного відділу та ідеологічної комісії ЦК КПРС в кінці 1980-х рр., де широко представлена діяльність науково-педагогічних представників в Українській РСР.

Праці загального характеру дозволяють скласти уявлення про мовний дискурс в УРСР та безпосередню участь у ньому науково-педагогічної інтелігенції. Розкривають гнітюче становище української мови в період «перебудови», особливо на Донеччині – найбільш зрусифікованому регіоні, показують процес створення осередків шанувальників української мови в різних областях України тощо [61; 191].

Праця «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» у розділі «Розпад СРСР та Україна» надає інформацію про розгортання складних процесів, які призвели до розпаду СРСР [66]. У дослідженнях В. Коцура [138; 139; 149; 146; 148; 147; 145; 144; 141; 142; 140] розкрито процеси суверенізації Української РСР, політичну поведінку

населення та чинники, які вплинули на процеси трансформації радянської політичної системи в пострадянську, засудження політики русифікації, відновлення національних культурних українських надбань тощо. Курс лекцій «Історіографія історії України» В. П. Коцура і А. П. Коцура [150] містить короткий аналіз основних напрямків та діяльності представників різних течій та наукових шкіл в історичній думці України.

Історіографію теми доповнюють кандидатські дисертації, які відображали релігійне життя УРСР, висвітлювали реабілітаційні процеси політв'язнів, показували зростання національної свідомості, а суто релігійні проблеми набували загальнодержавного політичного характеру [194; 251; 67]. Ці роботи доповнюють загальний фон діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах релігійного відродження, відновлення історичної національної пам'яті, пожвавлення уваги суспільства до цих питань.

Зарубіжні науковці в дослідженнях про даний період пріоритет віддають економічним та політичним аспектам. Зокрема, економісти С. Фішер та В. Істерлі визначили чинники, які призвели до занепаду економічної системи Радянського Союзу [415; 416]. Політичні й економічні трансформації та вплив останніх на розпад радянської держави проаналізував італійський історик Дж. Бофф [21] у розділах праці «От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994», присвячених добі перебудови.

Зробивши аналіз історіографічного доробку науковців радянського та пострадянського (сучасного) етапів, варто констатувати, що переважна більшість праць стосувалася системи народної освіти, конкретних питань педагогіки, окремих аспектів політичного, економічного, соціального та культурного життя суспільства. Науково-педагогічна інтелігенція в умовах соціогуманітарних змін 1985-1991 рр. на сьогодні ще не стала об'єктом дослідження.

1.2. Джерельна та методологічна база дослідження

З огляду на те, що досліджувана тема не знайшла належного висвітлення в наукових працях попередників, автор сконцентрує увагу на опрацюванні архівних та опублікованих джерел. Дотримуючись узвичаєних підходів, автор класифікує джерела на такі основні групи: 1) матеріали центральних державних архівів України; 2) періодичні видання (газети, журнали); 3) опубліковані офіційні матеріали (законодавчі акти, документи органів державної влади та партійних органів СРСР та УРСР); 4) матеріали навчально-методичного характеру, що забезпечували освітню складову діяльності науково-педагогічних кадрів.

Основу джерельної бази дисертації становлять матеріали двох центральних архівів України, значну частину яких дослідником введено до наукового обігу вперше. Вони надають цілісності і довершеності даному дослідженню та допомагають у підтвердженні концептуальних положень дисертації. Матеріали про становище та діяльність науково-педагогічної інтелігенції доби «перебудови», її соціальну позицію містяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО).

Документи загальнореспубліканського значення дозволили простежити вплив державної ідеології на науково-педагогічну діяльність інтелігенції УРСР, зміни ідеологічних акцентів влади в соціогуманітарній та освітній сферах під впливом політики «перебудови» та гласності, суперечності між офіційно проголошеними демократичними тезами та ідеологічними догмами партійної номенклатури, що, безумовно, відбивалося на діяльності науково-педагогічних працівників, стимулювало чи гальмувало розробку нових наукових концепцій, пошук науково-методичної бази освітньої діяльності тощо. Разом з тим, архівні матеріали дозволили підняти значний масив інформації щодо розвитку та забезпечення матеріально-технічних потреб

науково-педагогічних працівників, визначити віковий ценз науковців і освітян та особливостей їх побутового життя (ЦДАВО, Ф. 4621, Оп. 13; ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 32).

Варто підкреслити, що архівним матеріалам досліджуваного періоду притаманна помітна завуальованість реального стану речей в окремих сферах виробничого та невиробничого характеру. У досліджених документах чітко простежується домінування марксистсько-ленінської ідеології, лінія правлячої комуністичної партії на популяризацію радянської системи, поширення думки про безальтернативність радянської держави. Критика центрального апарату та влади в архівних матеріалах відсутня, а проблеми, які виникали в науково-освітній сфері, трактувалися як недбалість, «халатність» керівних органів на місцях та списувалися на людський фактор. Починаючи з 1989 р. дещо змінилися акценти, в окремих документах можна побачити, що проблеми в сфері освіти виникли як результат накопичення негативних тенденцій та недоопрацювань центральної влади протягом всього існування Радянського Союзу.

Найбільш повну інформацію для розкриття теми містить фонд 1 ЦДАГО. Зокрема, його матеріали дозволяють простежити вплив гласності та соціально-економічних перетворень на діяльність науково-педагогічної інтелігенції, розкрити процес втілення в освіту та науку ідей перебудови, де ключове значення відводилося реформуванню даної галузі. Дозволяють скласти уявлення про кількість навчальних закладів, рівень забезпечення освітньої сфери матеріально-технічною базою, педагогічними кадрами, визначити рівень захисту професійних прав науково-педагогічних кадрів, зокрема, щодо їх системного залучення на сезонні сільськогосподарські роботи, висвітлити заходи підвищення кваліфікації освітнім працівникам, преміювання творчої ініціативи, яка сприяла розвиткові науково-технічного прогресу.

Інформація Ф. 1 розкриває ставлення представників науково-педагогічної сфери до мовного питання, що впливало на якість

соціогуманітарної діяльності, дає можливість визначити проблеми введення в науково-освітній обіг української мови на Донеччині і в Криму, висвітлити питання українсько-російської двомовності, ставлення педагогів до цього явища, проаналізувати рівень організації підтримки української мови Народним Рухом України, до складу якого входила значна кількість науково-педагогічних представників. У фонді міститься великий обсяг інформації про вплив Заходу на процес перебудови в СРСР, що дає можливість простежити поступову переорієнтацію певної частини радянського суспільства на західноєвропейські цінності. Матеріали фонду дозволяють охарактеризувати діяльність науково-педагогічної інтелігенції в умовах поширення догм науково-атеїстичного комунізму і зростання релігійної активності суспільства, що посилювало ідеологічне протистояння в науково-інтелектуальній та освітній площині. Матеріали, Ф. 1 дозволяють ознайомитися з діяльністю Інституту історії як головного форспорту в поширенні комуністичної ідеології та «інструменту», за допомогою якого піддавалися критиці чи заохоченню різного роду наукові позиції, здійснювався контроль видавничої справи. Архівні матеріали допомогли охарактеризувати проведення науково-педагогічними працівниками роз'яснювальної роботи серед населення УРСР щодо шляхів розвитку суспільства, програми та провідної ролі комуністичної партії, простежити надання вченими-суспільствознавцями практичної допомоги окремими партійним організаціям щодо реалізації інтернаціонального та патріотичного виховання населення. З іншого боку, архівні документи дозволяють показати вплив науково-педагогічної інтелігенції на розкриття «білих плям» в історії, оскільки питання відродження національної історії набирало глобальних масштабів у період «перебудови», проаналізувати процес повернення в наукову сферу краєзнавчих, етнографічних та фольклорних напрацювань раніше заборонених дослідників, розкрити методи боротьби державних органів з різного роду «націоналістичними» проявами.

Архівні документи ЦДАВО (Ф. 4621) дозволяють простежити кількісний склад науково-педагогічних кадрів та динаміку його зростання відповідно до вікових категорій, проаналізувати показники наукових та вчених ступенів працівників вищих навчальних закладів України. Архівні джерела (Ф. 166) надають інформацію про заробітну плату освітян. Проблемою є те, що Міністерством освіти за період 1985-1991 рр. у сховища фонду передало мізерну кількість документів, які б допомогли у висвітленні даної проблематики.

Другу джерельну групу дисертації становлять періодичні видання (газети, журнали). Процесу трансформації редакційної політики періодичних видань посприяли соціально-економічні перетворення досліджуваного періоду та посилення уваги до проблем національної ідентичності, історії. Періодика на початковому етапі перебудови залишалася інструментом виконання вказівок «згори», але після прийняття Закону СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації» відбувається зміна характеру публікацій у пресі, від прокомуністичної вона еволюціонує в опозиційну [197]. Здобутками гласності на шляху утвердження демократичних принципів в освіті та науці стали розкриття раніше заборонених тем, повернення політично дискредитованих імен, наукових праць, поява плюралізму думок тощо. Преса почала друкувати інформацію про історичні праці, які тривалий час були вилучені із офіційних радянських видань. Зокрема, М. Грушевського – «Історія української козаччини», «Історія України – Русі», Д. Яворницького – «Історія запорозьких козаків», І. Крип'якевича – «Історія України», щоденник В. Винниченка та його книги «Відродження нації» тощо. Відверто починають писати про негативні тенденції, недоліки в різних сферах радянського життя і, зокрема, в освіті. Для висловлення власної думки в газетах створювалися спеціальні рубрики, де часто публікувалися науково-педагогічні представники. Варто зазначити, що на кінець досліджуваного періоду на сторінках періодичних видань особливо гостро критикувалися дії влади. Зокрема, важливе значення при дослідженні

становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції доби «перебудова» відіграв щомісячний науково-методичний журнал міністерства народної освіти УРСР «Українська мова і література в школі», який був настільною книгою у педагогічній роботі багатьох освітян гуманітарного профілю. Опрацювання журнальних матеріалів дало можливість охарактеризувати зміни, які відбувалися в освіті в добу суспільно-політичних перетворень 1985-1991 рр., проаналізувати методiku, форму і зміст нововведень у процесі викладання гуманітарних предметів, досвід роботи педагогічних кадрів, системні проблеми педагогіки перебудови, які винесло на поверхню у зв'язку з політикою гласності. Дослідження журнальних матеріалів дало змогу розкрити особливості педагогічної діяльності, простежити відродження національної ідеї в роботі освітян, скласти уявлення про суспільно-політичні, соціокультурні умови діяльності науково-педагогічної інтелігенції.

Матеріали, що увійшли до випусків «Українська мова і література в школі», розкривають впровадження в освітній процес творів репресованих та заборонених митців, розкриття «білих плям», засудження сталінщини, перекручувань в історії [120; 277; 195; 41], дають можливість простежити низку проблем демократизації освітнього процесу [363], нового прочитання класики, відмови від категоричності [16; 137; 414; 190], нестачі підручників та методичних матеріалів [276]. Актуальними є роздуми освітян УРСР [136; 93] про потребу відходу від радянської методики оцінювання, проблематику впровадження активних форм навчання, складності нововведень тощо. Статистичні дані, вміщені в журналі за 1990 р. (№2), допомогли з'ясувати професійне становище та потреби тогочасного педагога [269]. Відомості про підготовку та видання посібників, збірників, методичних посібників, словників, допомогли з'ясувати якісну складову навчання в нових умовах [74; 196; 69]. Журнал дозволяє дослідити активізацію громадянської та професійної діяльності педагогів [179; 411; 412], їх навчальну та методичну діяльність, формування світоглядних позицій учнів [320; 71; 134; 343; 317; 77], особливостей змісту й організації уроків в школах із російською мовою

навчання [363; 154], урізноманітнення форм занять як засобів активізації самостійної творчої діяльності учнів тощо [27; 224; 409; 293; 413].

Матеріали журналу допомогли проаналізувати низку заходів у системі освіти і науки стосовно реалізації мовного законодавства, процесу українізації освітньої сфери та впливу здійснених перетворень на професійне життя педагогічних кадрів [70; 285; 6; 31; 30; 125; 162; 333; 316; 38; 76; 163; 105; 289; 394]. Вагомим є матеріал щодо викладання українознавчих дисциплін у закладах освіти [393; 268; 359; 363; 224; 289; 335; 270; 192; 273; 15; 341] як рушійної сили в становленні української самобутності, нації [32; 101]. Варто зазначити, що особливо гостро на шпальтах періодичних видань обговорювалося мовне питання [276; 101; 95; 240; 329], що дозволило проаналізувати позицію педагогів у даній сфері, показати процес консолідації педагогічних кадрів [292; 201]. Матеріали щодо науково-практичних конференцій освітян розкривають пошук оптимальних шляхів вирішення дискусійних питань в освіті [192; 295; 32].

Автором було досліджено низку журналів та газет, таких як «Знання та праця», «Радянська жінка», «Сільські обрії», «Огонек», «Правда», «Україна», «Комсомольська правда», «Освіта». Зокрема, за допомогою журналу «Знання та праця» ми змогли ознайомитися з проблемами науково-технічної революції доби перебудови та шляхами їх втілення в освітній сфері, початку комп'ютеризації школи [291; 365; 94; 213; 299; 231; 59; 200; 364; 78; 4]. Використання матеріалів «Радянської жінки» та «Сільських обріїв» [408; 35] дозволили проаналізувати демократизацію та політизацію поглядів науково-педагогічної інтелігенції, показати наслідки довготривалого керівництва «згори» науково-освітньою сферою [72] та радикалізацію студентства [353]. У журналі «Огонек» [228] знаходимо відомості про половинчастий характер процесу розвінчування історичних міфів. У ході дослідження матеріалів журналу «Україна» було введено чимало відомостей про життя та діяльність науково-педагогічних представників. Зокрема, дисидента, докт. іст. наук В. Мороза [195] та науковця Д. Степовика [275], тут містяться відомості про

потреби перекладу іноземної літератури [207], відомості про введення в обіг нового предмету «Проблеми теорії сучасного соціалізму та філософії» ми знаходимо в «Комсомольській правді» [1].

Важливим джерелом дослідження стала газета «Літературна Україна», котра друкувала книжкові новинки, нові літературні твори, критичні статті і рецензії, інформацію про культурні і мистецькі події, що допомагало науково-педагогічній інтелігенції зорієнтуватися у нових «віяннях», потребах в освіті, при підготовці до викладу гуманітарних дисциплін. Газета друкувала матеріали про актуальні проблеми «перебудови», давала різні погляди на майбутнє України [с. 1, 181], цінною є рубрика «З порога смерті», котра ознайомлювала науково-педагогічну інтелігенцію з письменниками України, які стали жертвами сталінських репресій [260; 261; 262; 263; 264; 265; 266; 267]. Саме цей матеріал мала переосмислити науково-педагогічна інтелігенція гуманітарної сфери. На шпальтах газети ми знаходимо підтвердження асиміляторської політики в Криму шляхом нав'язування російської мови та культури, заборони україномовних шкіл [236], інформацію про спроби кафедри української літератури Сімферопольського держуніверситету імені М. В. Фрунзе популяризації українських поетів [407, с. 3]. Цінними є матеріали щодо комп'ютеризації українських шкіл республіки [127, с. 8], статистичні дані стосовно зацікавленості політичною історією України гуманітаріями, викладачами вищої школи та науковцями [82, с. 7]. Змістовною є інформація про Київську спілку викладачів вищої школи та науковців, захисту професійної честі та гідності, соціально-економічних та політичних прав її членів [81, с. 1-2], повідомлення стосовно друку історико-культурної спадщини України [103, с. 8], стану української літератури [281, с. 3] тощо.

На особливу увагу заслуговує інтерв'ю завідуючої лабораторії навчання історії Інституту змісту і методів навчання АПН СРСР Т. Клокової для газети «Правда» [26], котре дозволяє узагальнити проблеми школи та ВНЗ, а також виклики, що постали перед науково-педагогічною інтелігенцією. У

періодичній газеті «Освіта» йдеться про ідею створення Селянського університету, що дає можливість охарактеризувати умови роботи сільських вчителів [306].

Важливе значення для розкриття досліджуваної проблеми мають опубліковані офіційні матеріали (законодавчі акти, документи органів державної влади, партійних органів СРСР та УРСР, доповіді офіційних діячів тощо), що становлять третю групу джерельної бази дисертації. Зокрема, щомісячний інформаційний журнал «Известия ЦК КПСС» [97; 39; 235; 92; 307; 234], який відновив свою діяльність у 1989 р., вміщував офіційні матеріали – рішення, документи органів державної влади та партійних органів СРСР та республіки Україна, огляд листів та телеграм, інформації та хроніки, дискусії. На прохання читачів «Известия ЦК КПСС» публікували відповіді на різного роду актуальні питання, які надходили до журналу. Опрацювання даних матеріалів дало можливість охарактеризувати проблему деполітизації народної освіти, реорганізацію структури її управління, показати вплив партійного комітету на перебудову стилю та методів роботи апарату системи освіти та виховання. На шпальтах журналу гарно представлено проблематику двомовного виховання та навчання часів «перебудови» та витікаючі звідти проблеми, розкрито механізми реалізації партійних установок Ідеологічним відділом ЦК КПРС щодо освіти, науки, культури. Представлені матеріали дають можливість зробити висновки про партійні навчальні предмети як архаїчний пережиток, визначити роль педагога як носія оновленої ідеології, поширювача прогресивних ідей в освітній сфері.

У контексті вивчення становища науково-педагогічної інтелігенції в умовах соціогуманітарних змін доби «перебудови» суттєву роль відіграють матеріали газети «Юманіте» 1986 р. та доповідь на засіданні ЦК КПРС Верховної Ради СРСР, присвяченої 70-річчю Великої Жовтневої Соціалістичної революції 1987 р., Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова [46; 49]. Це, зокрема, матеріали, що відображають політику

партії щодо перебудовних процесів, гласності, освіти, національного питання, цілі, завдання та методи реалізації суспільно-політичних перетворень та науково-технічного прогресу в указаний період. Не менш важливим був і виступ М. С. Горбачова перед діячами науки та культури в 1989 р. [214]. У виступі, зокрема, йшлося про необхідність нарощування інтелектуального потенціалу перебудови, успіх якої вбачався можливим лише за умови збільшення наукових знань та внеску науки у вирішення економічних задач. Сюди можна додати офіційні доповіді генерального секретаря ЦК КПРС, котрі окреслюють зміни політичного курсу країни, напрям реформ культурно-освітньої сфери [48].

До четвертої групи джерел дисертації відносяться праці окремих науковців, етнографів, таких як Ф. Горленко [85], Ю. Гошка [62], В. Бондарчик [272; 238], В. Бромлей, К. Чистова [410], В. Скуратівський [314], котрі в межах своїх досліджень вагоме значення приділяли соціокультурному, побутовому життю населення України, популяризації матеріальної та духовної культури, сімейного та громадського побуту. На основі даних праць можна скласти соціальний портрет указаних дослідників, визначити коло їхніх вподобань та переконань, національну позицію та напрямки українознавчої діяльності.

Дослідники приділяли значну увагу проблемам впровадження нових радянських свят, звичаїв, обрядів та побуту трудящих як одного із важливих елементів формування радянської ідеології та способу життя. Так, у зазначений період було створено колективну працю за загальною редакцією І. Березовського [287] «Прогресивні народні традиції в збагачені радянського способу життя» та «Советские традиции, праздники и обряды. Словарь-справочник» за редакцією Б. Попова [324]. Зазвичай, автори присвячували свої дослідження одному проблемному аспектові або декільком, але аналізували їх поверхово. Наприклад, П. Косуха [135], характеризуючи професійно-виробничі свята та обряди, розглянув сімейно-побутові - «Похорон», «День пам'яті» як аналог релігійним. Т. Пархоменко [250]

зробила порівняльну характеристику впровадження радянських свят та обрядовості в різні сфери життя. Цей вид джерел допоміг реконструювати напрямки народо(україно)знавчої роботи того часу, взаємодію наукових і педагогічних працівників у популяризації знань про власний народ. Однією з перших узагальнюючих праць з українського народознавства став навчальний посібник «Культура і побут населення України», де зроблено огляд основних етапів етнічної історії України, розвитку матеріальної та духовної культури її населення [160]. Можна виокремити роботи методичного характеру, а саме, «Социалистическая обрядность», «Советские праздники. Материалы для проведения занятий и бесед» та «Советские традиции, праздники, обряды: опыт, проблемы, рекомендации» [328; 323; 244]. Дані матеріали дають можливість зрозуміти і проаналізувати специфіку діяльності науково-педагогічних кадрів, адже саме їх влада націлювала на формування радянського менталітету, способу життя за допомогою впровадження відповідного обрядового циклу.

У контексті вивчення педагогічної діяльності науково-педагогічної інтелігенції суттєву роль відіграють підручники доби «перебудови», які показують змістове наповнення навчально-виховного процесу. Зокрема, в посібнику «Педагогіка» за 1985 р. надається загальна інформація щодо розвитку системи народної освіти, підвищення якості навчання та виховання, профорієнтації молодого покоління [254]. З підручників «Новітньої історії» можна побачити вплив ідеологічних установ, політику комуністичної партії в освітньому, навчально-виховному процесі, де чітко прослідковується розстановка ідеологічних, радянських акцентів. Наприклад, постійна популяризація робіт К. Маркса та Ф. Енгельса, політики партії, Жовтневої революції, комуністичної ідеології як безальтернативної у цивілізаційному розвитку, робітничого класу як провідного авангарду в подоланні імперіалізму [229; 230; 86], широке використання наочності у формі ілюстрацій з радянською символікою, обов'язковим був портрет В. Леніна з короткою біографією [247; 313].

Специфіка дослідження історії науково-педагогічної інтелігенції доби «перебудови» полягає в тому, що Міністерство освіти за період з 1985-1991 рр. передало до архівів України незначну частку документів, разом з тим, деякі особистісні, персональні матеріали, які б допомогли дослідити соціокультурний вимір цієї теми, ще не є доступними дослідникам. Однак, використані джерела містять різноаспектну та об'єктивну інформацію, яка дає можливість всебічно та вичерпно висвітлити окреслені в дисертації завдання та дослідити становище науково-педагогічної інтелігенції в умовах «перебудови», проаналізувати гуманітарний вимір її діяльності. Представлена джерельна база є достатньою для створення цілісної картини та реалізації поставленої мети дослідження.

Методологія дослідження. Аналізуючи соціогуманітарні аспекти становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції Української РСР, її місця в умовах соціокультурних трансформацій доби «перебудови» автор дотримувалася принципу історизму, науковості, всебічності, системності, об'єктивності та соціального підходу. Для висвітлення проблеми застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи.

Принцип історизму дав можливість не лише відтворити картину досліджуваного історичного періоду, явищ, фактів та подій, а й вивчити особливості соціогуманітарної діяльності науково-педагогічної інтелігенції в контексті їх історичної обумовленості. Аналізуючи науково-педагогічну інтелігенцію УРСР ставилося за мету висвітлити онтологію розвитку соціогуманітарної та навчально-методичної роботи інтелігенції в рамках суспільно-політичних і соціокультурних перетворень держави, курсу на демократизацію науково-освітньої сфери, гуманізацію її змісту. Цей принцип орієнтував автора на реконструкцію ідеологічної обстановки в країні, котра впливала на науково-педагогічні кола, з'ясування умов і особливостей функціонування указаної професійної категорії, як важливого чинника процесів національного відродження в конкретно-історичній площині.

Принцип науковості посприяв результативному науковому пошуку, використанню перевіреної, достовірної і апробованої інформації з проблеми, що досліджується. Його використання дало змогу розкрити причинно-наслідкові зв'язки в процесах демократизації та гуманізації системи освіти УРСР, уникнути спрощеності й однобічності оцінок процесів і явищ.

Одним із фундаментальних став принцип всебічності, оскільки сучасний науковий аналіз можливий лише за умови дослідження сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків, відносин, взаємовпливів тощо. Це суттєво допомогло висвітлити діяльність науково-педагогічних працівників в умовах послаблення офіційної ідеології, орієнтації на національні соціокультурні цінності, пошуку нової освітньої парадигми, котра б врахувала офіційну політику влади, потреби НТР і зростаючі соціокультурні запити суспільства. Використання даного принципу допомогло при формулюванні всебічно обґрунтованих висновків із врахуванням особливостей загальноукраїнських суспільно-політичних, соціокультурних трансформацій.

Важливе значення відіграли принципи системності та об'єктивності, які надають право досліднику на обґрунтування власної позиції за допомогою системного аналізу історичних подій досліджуваного періоду. Зокрема, ці принципи було застосовано при дослідженні проблем науково-педагогічної роботи інтелігенції Української РСР в умовах соціогуманітарних трансформацій др. пол. 1980-х рр. Принцип соціального підходу передбачав вивчення історії науково-педагогічної інтелігенції через соціогуманітарну складову її діяльності з урахуванням соціокультурних запитів суспільства, суперечностей державних реформ, впливу традицій тощо. Соціальний підхід дав можливість проаналізувати вплив соціальних сил, політичних структур на позицію та діяльність інтелігенції.

Всебічно розкрити тему дисертаційного дослідження дозволили загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Застосування історичного методу допомогло проаналізувати соціокультурний феномен інтелігенції в умовах суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій радянської

доби, визначити його особливості в період курсу реформ перебудови. За допомогою логічного методу було узагальнено становище науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985 – 1991 рр. Порівняльно-історичний метод дозволив визначити загальні тенденції демократизації радянського суспільства загалом і освітньо-наукової сфери зокрема, виявити їхній вплив на діяльність науково-педагогічної інтелігенції України, провести порівняльні паралелі між тенденціями в цій царині на загальносоюзному та всеукраїнському рівнях, порівняти процеси активізації національно-патріотичної діяльності науково-педагогічних працівників у різних регіонах УРСР.

Описовий та аналітичний методи дали змогу виокремити найбільш характерні складові соціогуманітарної роботи науково-педагогічних працівників в умовах модернізації освітньої сфери, обґрунтувати вплив політико-демократичних змін на процес підготовки кадрів. Дисертаційне дослідження ґрунтується на методах аналізу, синтезу та узагальнення, що стали базовими для виявлення соціогуманітарних змін 1985 – 1991 рр. та їх впливу на професійну діяльність науково-педагогічної інтелігенції. При висвітленні різних аспектів науково-педагогічної роботи інтелігенції в умовах державної політики перебудови, автор дотримувалася проблемно-хронологічного методу дослідження. Діалектичний метод пізнання дозволив установити загальний зв'язок між соціогуманітарною науково-педагогічною діяльністю інтелігенції та загальними процесами політичних змін у державі, курсу на демократизацію освіти. Ретроспективний метод допоміг відновити досліджувані явища за типовими ознаками і виявити їх закономірності.

При опрацюванні наукової літератури та джерел важливе значення мали методи класифікації, систематизації, критичний та періодизації, що забезпечило критичний аналіз опрацьованої історіографічної та джерельної бази, її систематизацію та виявлення рівня наукового опрацювання проблематики. Метод періодизації було застосовано для визначення основних історіографічних етапів досліджуваної теми. Історико-ситуаційний

та статистичний методи дозволили з'ясувати якісні й кількісні характеристики науково-педагогічної інтелігенції та їх зміни в період «перебудови», ключові причини та наслідки впливу реформаційного курсу держави на професійну діяльність науково-педагогічних працівників.

Таким чином, в основі дослідження місця і ролі науково-педагогічної інтелігенції в умовах соціогуманітарних змін 1985-1991 рр. лежать методи, котрі дозволяють уникнути упередженості й однобічності, забезпечити наукову достовірність результатів, отриманих у дисертації, та всебічно проаналізувати указану проблему, сформулювати висновки.

Висновки до розділу

Підсумовуючи огляд історіографії, можна засвідчити, що, попри увагу дослідників до окремих питань історії науково-педагогічної інтелігенції, її культурного та соціального забезпечення, науково-педагогічна інтелігенція доби «перебудови» 1985-1991 рр. не стала предметом дискурсу спеціальних наукових студій. Історіографія даної проблеми та її всебічний аналіз дозволяє виділити два етапи в розвитку історіографічних студій стосовно становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах соціогуманітарних змін 1985 – 1991 рр., а саме, радянський (1985-1991 рр.) та пострадянський (з 1991 р. – до наших днів).

Джерельна база дослідження включає чотири групи: 1) матеріали центральних державних архівів України; 2) періодичні видання (газети, журнали); 3) опубліковані офіційні матеріали (законодавчі акти, документи органів державної влади та партійних органів СРСР та УРСР); 4) матеріали навчально-методичного характеру, що забезпечували освітню складову діяльності науково-педагогічних кадрів. Широка джерельна база дає змогу підтвердити не лише достатньо високу репрезентативність виявлених джерел з досліджуваної проблематики, а й слугувати матеріалом для подальшої роботи над даною тематикою, оскільки її науковий потенціал ще не вичерпаний.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, науковості, всебічності, системності, об'єктивності та соціального підходу. У дослідженні застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи, що дозволяють уникнути упередженості та однобічності, комплексно та всебічно проаналізувати соціогуманітарну складову діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах реформ 1985-1991 рр.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТИ

2.1. Соціокультурний феномен інтелігенції в умовах суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій

Початок 1980-х рр. ознаменував кризу комуністичного партійного режиму, стало очевидним, що зберегти радянську форму управління без кардинальних змін буде неможливо. Тимчасово рятує радянську систему новий Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов, котрий у квітні 1985 р. оголосив про реформи, які мали допомогти подолати кризу та взяти курс на прискорення соціально-економічного розвитку. Зміни передбачалися в політиці, соціальному та духовному житті, національних відносинах. Курс, який мав реалізувати дане оновлення дістав назву «перебудова» [66, с. 37].

Тогочасна література трактувала перебудову як період оновлення соціалізму, як творче розкриття його гуманістичного потенціалу, надання йому сучасних форм суспільної організації в соціально-політичній, економічній та моральній сферах. Стратегічним результатом перебудови стала нова морально-психологічна ситуація в країні, а саме: демократизація, гласність, критичність, більш активна громадянська позиція. Створювався новий економічний клімат, згідно якого всі підприємства переводилися на господарський розрахунок, пріоритету набувала соціальна сфера, особливо в частині реформування народної освіти та охорони здоров'я. Але, як і всі реформи проведені зверху, ці зміни зумовили низку проблем [390, с. 178,].

У період перебудови, гласності, демократизації суспільства почався процес реабілітації та звільнення політв'язнів, духовенства. Дана ситуація посприяла розгортанню широкого суспільного руху за відновлення

репресованої церкви, що, в свою чергу, стало важливою складовою національно-визвольного руху кінця 1980-х – початку 90-х рр. та з суто релігійної проблеми набуло загальнодержавного політичного характеру [194, с. 24]. Спостерігалось зростання національної свідомості етнічних меншин, пошуку свого місця в державних відносинах, що стимулювало міжнаціональні процеси [251, с. 1]. Відбувалося формування та розвиток національної ідеї. У боротьбі з «націоналістичними проявами» з боку держави спостерігалось зростання ідеологічного тиску, що призводило до гальмування рішень щодо увічнення пам'ятних історико-національних місць українців, епізодичності заходів з їх охорони тощо [67, с. 15].

Інтенсифікацію реформи перебудови влада прагнула втілити через впровадження науково-технічного прогресу, реалізації якого вище партійне керівництво країни приділяло надзвичайно велику увагу. Відповідно, виключної ролі набували наукові та освітні кадри. На нараді ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу 11 липня 1985 р. було наголошено на потребі створення потужного науково-технічного потенціалу. Акцент було зроблено на наявності першокласних інститутів та творчих кадрів, високоефективних науково-технічних розробках у кожній сфері. З початком «перебудовчих» процесів у країні партія поклала велику надію та відповідальність на науку та освіту. Перед науковими закладами та науковцями ставилися завдання докорінного покращення рівня результативності досліджень та втілення їх у життя [45, с. 18-19; 2]. Більше того, січневим 1987 р. Пленумом ЦК КПРС було підкреслено: «...перебудова – це рішучий поворот до науки, ділове партнерство з нею практики, готовність і палке прагнення вчених активно підтримувати курс партії на оновлення суспільства. Водночас – це турбота про розвиток науки, зростання її кадрів, про активну участь у процесах перетворення...» [94, с. 8]. У даному руслі було передбачено підняття престижу премій у стимулюванні науково-технічного прогресу [2, с. 157]. Вчені України за фундаментальні та прикладні дослідження проблем матеріалознавства, фізики, хімії, астрономії

відзначалися преміями, котрі присуджувалися щорічно в розмірі 1200 крб. [374, арк. 70]. Так, академіям наук УРСР надавалося право дозволяти науково-дослідним установам, конструкторським та технологічним організаціям створювати фонди матеріального заохочення, соціально-культурних заходів та житлового будівництва [2, с. 157]. Таким чином, пріоритетна роль у процесі інтенсифікації реформ відводилася науково-технічній галузі, для стимулювання якої використовувався і матеріальний чинник. Сфера гуманітаристики, як і культури загалом, продовжувала фінансуватися за залишковим принципом.

На науково-педагогічну інтелігенцію, як на інтелектуальний потенціал країни, покладалося завдання формувати новий суспільно-політичний світогляд, адаптувати гасла перебудови до освітнього процесу, створити новий соціокультурний простір, відповідний «духу» і завданням перебудови. З іншого боку, курс на науково-технічну інтенсифікацію країни висунув потребу покращення якості роботи освітніх закладів, рівня підготовки науково-педагогічних кадрів.

Реальним завданням перебудови та політики «гласності», на нашу думку, була реанімація радянської системи, у тому числі й за допомогою науково-освітніх працівників, перед якими й надалі ставилися завдання пропагування старих радянських цінностей, поглиблення русифікації, поширення ідей інтернаціоналізму, дружби і єдності народів СРСР. Адже перебудова, по-суті, мала зберегти, оновити, допомогти радянській системі, а по-факту, вона підштовхнула її до колапсу, до посилення націоналістичних процесів, українізації. Завдяки соціокультурним змінам у державі, посиленню демократизації та гуманізації освіти відбувся світоглядний, ідеологічний, ціннісний, політичний та й економічний злам, криза партійних догм, які прикривалися перебудовчою риторикою, а насправді залишалися незмінними. Поглиблення кризи та послаблення ідеологічного тиску в сфері освіти та культури, прийняття «Закону про мови в Українській РСР» 1989 р. зробили процеси суверенізації незворотними.

1985 – 1991 рр. належать до трансформаційних періодів, коли під впливом політичних факторів змінюються суспільні настрої, зміщуються ідеологічні акценти, зазнають кризи існуючі соціокультурні стереотипи, а нові цінності, ще не набувши окреслених форм цілісної системи, неоднозначно сприймаються суспільством. Для таких переломних етапів характерне явище багатокладності, паралельного існування, а то й боротьби, нового і старого укладу, стереотипів мислення і діяльності. Багато процесів, які відбувалися в усіх сферах, характеризувалися суперечністю і непослідовністю. На основі архівних матеріалів ми бачимо, що на словах за перебудову виступали всі прошарки суспільства. На практиці – багато працювало по-старому, безініціативно, повільно, нерішуче, а то й пасивно [375, арк. 98]. Більше того, гласність, поява критики та самокритики сприймалася насторожено і, навіть, болісно як суспільством загалом, так і науково-педагогічною інтелігенцією зокрема. Часто політичний курс виглядав як демагогія [375, арк. 102,]. У той же час, гласність, критика та самокритика посилили ідейну та духовну активність інтелігенції [375, арк. 140]. Величезне значення в здійсненні перебудови, розвиткові демократії, гласності відводилося засобам масової інформації, а також розвиткові науки та культури. Дієвості та конкретики вимагала освітня сфера – від школи до вузу. Тому реформуванню освіти відводилося ключове значення, адже саме там відбувалося формування світоглядних позицій [375, арк. 143].

На перший план у даний період виходить науково-технічна інтелігенція, яка мала посилювати науково-технічний прогрес, сприяти індустріалізації та виходу країни з економічної кризи. Але не менш важливе значення виконувала і науково-педагогічна інтелігенція, яка, як духовний провід народу, мала здійснювати підготовку кадрів, нести перебудовчу просвіту в маси, продукувати культурні цінності, впливати на суспільство за рахунок беззаперечного авторитету в традиційному радянському стилі. А з іншого боку, перебудова, гласність, демократизація, відкриття «білих плям» історії запустили незворотні процеси, які сприяли появі в науково-освітній

сфері новаторства, викладачів-патріотів, які пропагували державницьке бачення історії України, відкривали цілі пласти раніше невідомої історії, пропагували українську мову, культуру, брали на себе відповідальність у створенні нових концепцій, українознавчих дисциплін, уроків не за планом тощо. В умовах складних і суперечливих процесів перебудови, неоднозначної позиції державних органів, національно-культурного пробудження суспільних мас, в Українській РСР науково-педагогічна інтелігенція не була однорідною як в національному, професійному, так і в світоглядному, політичному, ідеологічному вимірах. Стосовно реалізації поширюваних згори гасел перебудови, державних реформ у науково-освітній галузі, в середовищі освітньої інтелігенції можна виділити дві категорії: 1) науково-педагогічні працівники, які беззаперечно виконували вказівки згори, несли ідеологію комуністичної партії, дещо підретушовану під гасла перебудови, серед них були і вірні «ленінці», і добросовісні виконавці державної стратегії, які таким чином знімали з себе відповідальність в разі поразки перебудови; 2) педагоги-новатори, які експериментували, брали на себе відповідальність за хід освітнього процесу, його якісний професійний бік, брали активну участь у громадських та державних процесах тощо.

Таким чином, в умовах перебудови науково-педагогічна інтелігенція, з одного боку, мала нести нові державні гасла та ідеї в суспільство, освітній процес, сприяти демократизації та оновленню суспільно-політичних відносин і, в якійсь мірі, очолювати їх. А з другого, – вона залишалася частиною суспільства, яку жорстко контролювала радянська система, намагаючись і надалі використовувати її як засіб радянської пропаганди, розуміючи беззаперечний авторитет даної професійної групи. Науково-освітню атмосферу, в значній мірі, формував відділ ідеології. На цьому фронті точилася боротьба в кількох вимірах: на рівні СРСР та УРСР, котра мала свої особливості; безпосередньо в самих партійних колах у центрі і на місцях; дуже важливим у цей період став вплив Заходу. А інтелігенція, психологічно розгублена з одного боку, і прогресивна – з іншого, перебувала фактично в

складних умовах. У другій половині 1980-х рр. інтелігенція починає відігравати величезну роль у суспільстві, оскільки перебудова поставила перед нею завдання сформувати «нове мислення», зламати стереотипи і кліше, сформувати особистість, здатну мислити та давати оцінки процесам, які відбувалися [304, с. 11-12].

У радянській літературі 1980-х рр. інтелігенція – це висококваліфіковані працівники розумової праці, світобачення та соціальна активність яких визначається інтересами побудови комуністичного суспільства. Це люди, які володіють глибокими знаннями та творчою енергією, від яких, в значній мірі, залежить розвиток науково-технічного та соціального прогресу. На квітневому 1985 р. Пленумі ЦК партії М. Горбачов заявив, що для вирішення масштабних завдань потрібно постійно розвивати ініціативу інтелігенції, селян та робітників [75, с. 3-4].

Варто нагадати, що саме трактування феномену «інтелігенція» в радянській історіографії пройшло складну еволюцію: від полікультурних, соціогуманітарних і морально-етичних оцінок дореволюційного часу, до схематичних класово-професійних радянських визначень. Саме завдяки соціогуманітарним науковим студіям інтелігенції доби «перебудови» розпочалося поступове переосмислення соціокультурного феномену інтелігенції, відхід від радянських оцінок і повернення до історіософського осмислення її сутності. Розуміння виключної ролі інтелігенції в досліджуваній період буде неповним без, хоч побіжного, аналізу еволюції трактування сутності інтелігенції в суспільно-науковій думці.

На кожному історичному етапі інтелігенція відігравала важливу суспільно-політичну, соціокультурну роль. Історично змінювалося і трактування поняття інтелігенції, її суті і ролі в суспільстві. Сам термін, концепт «інтелігенція» активно обговорювався в середовищі публіцистів, літераторів, вчених.

Слід зазначити, що існує два концепти в трактуванні «інтелігенція»:

- 1) соціологічний (люди розумової праці);

2) етичний (люди з загостреним почуттям відповідальності за культуру) [107, с. 193-194; 304]. Перше трактування розповсюджується на різні країни, де сам термін не поширений, натомість використовуються поняття «інтелектуали», «фахівці», «спеціалісти» [245, с. 247]. Сильною стороною концепції було достатньо чітке виявлення меж інтелігенції як соціального прошарку, але, разом з тим, сугубий соціологізм даного підходу призводив до абсолютизації професійної праці, розповсюдження стереотипу виключно службової ролі інтелігенції [304, с. 3]. Етичний концепт сформувався на теренах Російської імперії, де інтелігенція позиціонувала себе в якості одного із кутів трикутника «влада» – «народ» – «інтелігенція», з одного боку – протиставляючи себе владі і критикуючи її, з іншого – протиставляючи себе простому народу, і, в той же час, відчуваючи відповідальність за долю останнього. Візитною карткою інтелігенції вважають загострене відчуття справедливості [119, с. 19-28; 107, с.193-194], високорозвинену моральну самосвідомість [304, с. 4].

Соціокультурний феномен інтелігенції у російській та українській інтелектуальній традиції дореволюційного періоду визначався її позастановим, спадковим характером, високим інтелектуальним розвитком (інтелектуальна лабораторія зі створення культурних цінностей, форм і типів національної громадянськості і політичного устрою - за М. Славинським), освіченістю і розумовим розвитком [107, с.196], пріоритетом духовно-етичних цінностей над матеріальними, самовідданістю і безкорисливою працею на благо рідного народу (Т. Зінківський), критичним мисленням і «перетворенням історичного процесу в прогрес» (П. Лавров), пошуком та реалізацією нових форм удосконалення та звільнення особистості (Іванов-Розумник) [122, с. 86-88; 115; 315; 96, с.76, 79-80]. На завданнях інтелігенції «служити справі справедливості» наголошував М. Бердяєв, указуючи на неприпустимості виконання елітою «соціального замовлення», яке означає примус, нівелює «свободу духу» акцентуючи на завданнях інтелігенції виконувати «соціальне покликання» [12, с. 9-11].

Радянська теорія і практика реалізації класового підходу в соціокультурному просторі нівелювала дореволюційні філософські та соціологічні підходи до інтелігенції, її соціокультурної ролі в суспільстві. За радянського періоду змінилося трактування інтелігенції, розуміння її суті, а, відтак, змінилося і ставлення до неї. Варто пригадати марксистську теорію, на якій була вибудована вся радянська ідеологія. Остання розглядала соціальну структуру суспільства як сукупність відносин між її елементами. Таким чином, виділялося дві діалектично пов'язані сторони – склад структури (класи, соціальні групи, шари населення) та їх соціально-економічний взаємозв'язок. В. Ленін розглядав інтелігенцію як важливий елемент соціальної структури капіталістичного суспільства. Характеризуючи інтелігенцію, він підкреслював, що вона займається переважно розумовою працею та має високий рівень освіченості [172, с. 309]. Буржуазна інтелігенція, за Леніном, не була самостійним економічним класом [168, с. 191], а утворювала особливий прошарок капіталістичного суспільства [172, с. 254; 169, с. 456; 171, с. 389; 173, с. 50]. Таким чином, інтелігенція займала проміжне місце і розглядалася як класовий соціальний прошарок [170, с. 209]. Загалом, В. І. Ленін у ставленні до інтелігенції керувався жорстко політизованими і прагматично-утилітарними міркуваннями – було окреслено курс на використання інтелігенції, її розшарування, залучення на свою сторону лояльної частини і боротьбу з опозиційною. Паралельно робилася ставка на підготовку радянської інтелігенції – когорти спеціалістів, відданих радянській системі, вихованих на засадах партійної ідеології, здатних забезпечувати функціонування всіх ланок радянського господарства. Отже, в радянській системі цінностей вихолощувався соціогуманітарний зміст поняття інтелігенції, замість філософського, культурологічного, морально-етичного підходу утверджувався класовий і соціально-професійний підхід до визначення її суті і ролі в суспільстві. У контексті радянської класової теорії інтелігенція займала статус «проміжного» прошарку між класами, без самостійного місця в системі суспільного виробництва і без права

перетворитися на окрему соціальну верству. Такий підхід фактично домінував до 1980-х рр. Тема інтелігенції стала непопулярною і була витіснена на периферію історіографічних досліджень. Радянська довідкова література 1960-1980-х рр. визначала інтелігентність наявністю диплому і професійною зайнятістю у сфері нематеріального виробництва. Морально-етичний аспект проблеми до уваги не брався [153, с. 124; 3, с. 288; 325, с. 501].

Перспективи на еволюцію даного поняття з'явилися в умовах проголошеного курсу перебудови та політики гласності др. пол. 1980-х рр., модератором якої стала, в першу чергу, інтелектуальна еліта радянської держави. Хоч початковий період перебудовчих процесів не приніс суттєвих змін у трактуванні сутності інтелігенції, яка і далі переважно визначалася як категорія висококваліфікованих представників розумової праці, світогляд і соціальна позиція яких визначається інтересами комуністичного суспільства. Радянська література і далі характеризувала інтелігенцію як прошарок суспільства, що відзначається відсутністю соціальної замкнутості, якому притаманне відчуття колективізму, найбільш активні представники якої вступали до Комуністичної партії [322, с. 51]. Навіть у своїй політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду компартії СРСР у лютому 1986 р. генеральний секретар М.Горбачов традиційно в радянському дусі наголошував на авангардному місці в радянському суспільстві робітничого класу, як згуртовуючій силі суспільства, котра «відіграє провідну роль у вдосконаленні соціалізму, комуністичному будівництві» [47].

Проголосивши курс гласності і демократизації суспільства, партійне керівництво, однак, не бажало втрачати керівну монополію в суспільних процесах та ідейному вихованні населення. Мова йшла про переформатування соціалістичної доктрини, а не відмову від неї. А інтелігенція традиційно розглядалася владою не як партнер, а засіб реалізації державної політики. Тому гуманітарній частині інтелігенції було досить складно реалізувати свої професійні функції та соціальне покликання в

умовах політики «подвійних стандартів». Комуністична партія України і надалі величезну роль приділяла ідеологічній роботі з масами. Для результативного виконання намічених задач комуністичного виховання, інтелігенція та ідеологічні працівники, відповідальні за ідейне виховання, мали володіти необхідною інформацією стосовно буржуазних теорій. Науково-педагогічні працівники мали виховувати суспільство в руслі соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму, відданості партії та ворожості до іншої ідеології та пропаганди [75, с. 5-7]. В радянському суспільстві широко педалювалося питання формування інтелігенції «нового типу» - радянської, яка б сприяла досягненню найвищого ступеню розвитку комуністичного суспільства [322, с. 51].

Однак, заява генерального секретаря СРСР М. Горбачова на квітневому Пленумі ЦК партії 1985 р. про необхідність розвитку ініціативи інтелігенції задля вирішення масштабних завдань комуністичного будівництва, фактично, поклала на неї завдання реалізації державної стратегії, вимагала громадянської і суспільної активності. Ставка влади на прискорення розвитку науково-технічного і соціального прогресу сприяла тому, що саме інтелігенти починають розглядатися як люди з глибокими знаннями, творчою енергією та потужним потенціалом прогресивного поступу [75, с. 3-4]. Отже, за інтелігенцією починає визнаватися певна провідна роль у процесі прогресивного поступу держави.

Дослідники часів перебудови указували, що інтелігенція СРСР займала окреме місце в системі виробничих відносин, яке відрізняло її від усіх інших класів суспільства. Вона не мала відношення до засобів виробництва, тобто не брала участі у відносинах власності, що об'єднувало чи відрізняло її за певною ознакою від інших прошарків суспільства. Її причетність до засобів виробництва неоднозначна. По-перше, в умовах перебудови вона виступала співвласником об'єктів державної власності, частково колгоспно-кооперативної. По-друге, вона не була власником якихось інших форм власності, відмінних від державних чи колгоспно-кооперативних. Таким

чином, не маючи відношення до засобів виробництва в радянській державі, інтелігенція визначалася особливою соціальною групою суспільства [75, с. 10-13]. Відмінність її визначав характер та роль суспільної організації праці. Вона виконувала важливу функцію кваліфікованої розумової праці в різних сферах життя. Тобто, характер праці виступав головним критерієм її виокремлення. Критеріями праці в радянському суспільстві виступали фізична та розумова діяльність. У державній та партійній документації доби перебудови інтелігенцією вважали всіх людей, які займалися розумовою працею. Вона була неоднорідною як в професійному, так і в соціальному відношенні. Соціальний портрет інтелігенції все ж становили дипломовані спеціалісти, багатонаціональні за своїм складом не лише в СРСР, а й в союзних республіках. Національна інтелігенція була носієм національних рис, обумовлених умовами історичного розвитку [75, с. 10-13].

По-суті, в добу перебудови інтелігенція характеризувалася як ключовий елемент соціально-класової структури розвинутого соціалізму, як висококваліфіковані працівники розумової праці, ідейно та практично пов'язані з реалізацією поставлених перед комуністичним суспільством завдань, від діяльності яких залежав культурний розвиток радянської людини, формування комуністичного світогляду та стан ідеологічної роботи. Як зазначав дослідник В. П. Макаренко, радянській системі не потрібна була «інтелігенція в класичному розумінні слова», була потрібна категорія людей, обмежених суто професійними навичками та знаннями, які б могли задовольняти культурні потреби соціалістичної розбудови [339, 8, с.30].

Отже, теза про те, що інтелігенція – це прошарок соціальної структури суспільства, який виконує вказівки центральної влади у перебудовчий період, фактично, не зазнала змін, її просто прикрасили перебудовною риторикою. І якщо зарубіжні дослідження продовжували аналізувати інтелігенцію як елітарну частину суспільства, зокрема, у матеріалах соціологічного журналу в Чикаго за 1981 р. інтелігенція розглядалася як «ізольована», «абсолютно самостійна сила», здатна реалізувати суспільно-історичні процеси [417], то

тогочасна радянська література характеризувала інтелігенцію як прошарок суспільства, для якого характерна відсутність соціальної замкнутості, якому притаманне відчуття колективізму.

Однак, незворотність процесу перебудови зумовила поступове переосмислення сутності інтелігенції як носія інтелекту, духовних цінностей, здатного брати відповідальність і виступати лідером нації. З'являється хай і поодинокі, але альтернативні бачення місця і ролі інтелігенції в суспільних процесах. Так, тогочасний дослідник І. Демін появу інтелігенції на поверхні суспільно-політичних процесів перебудови пов'язував з критичним, кризовим етапом розвитку держави, колапсом владної політики, коли влада фактично вела державу до загибелі, а основним завданням інтелігенції було вивести країну з кризи [68, с. 77-80]. Власне, в період перебудови інтелектуали СРСР, в стремління відновлення історичної справедливості, розкриття кривавих віх радянської історії та повернення імен жертв системи, почали відроджувати науково-теоретичні напрацювання щодо питання інтелігенції дорадянського часу. Саме в той період вийшли в передруці історико-філософські праці початку ХХ ст. (Іванова-Разумника, Бердяєва та ін.) і почалися напрацювання щодо переосмислення місії інтелігенції, її місця і ролі в суспільстві.

У 1989 р. дослідником Г. Касьяновим на суспільно-політичних читаннях було поставлено низку надзвичайно важливих питань з історії радянської інтелігенції, не розроблених до того часу в історичній науці [112, с. 299]. Він визначив інтелігенцію як соціально-історичний феномен з особистим місцем і роллю в суспільному житті: «З одного боку вона була міцно вмонтована в державну систему, працювала для неї, з другого - ...постачала опозиціонерів і духовних «дисидентів», була джерелом критицизму і різних ересей». На думку автора, однією зі специфічних функцій інтелігенції стала її здатність «бути не тільки носієм і продуцентом, а й головним реалізатором альтернативних суспільно-політичних ідей» [111,

с.66,]. Тобто, ключовими ознаками інтелігенції визначалася її прогресивна діяльність на благо людства.

Дослідником Г. Клеченовим було відмічено дві тенденції: елітарно-інтелігентську і народно-патріотичну. Остання набирала обертів та стимулювала інтелігенцію до загальнодемократичних процесів національного відродження, формування соборного мислення [118, с. 6-17]. Деякі радянські автори, переосмислюючи та переглядаючи історію, трактували зародження інтелігенції в лоні православної церкви [327, с. 82]. Це була досить радикальна заява в країні, де ще досить активно популяризувався атеїзм.

Отже, інтелігенція – це вибране коло суспільства, котре має відповідне інтелектуально-професійне, творче спрямування і особливе соціальне покликання, яке полягає в служінні високим ідеалам та духовним цінностям. Незважаючи на значний рівень ідеологізації радянської інтелігенції (а на це була спрямована вся система її підготовки), прогресивна частина творчої еліти України відіграла ключову роль у суспільно-політичному житті доби перебудови. Особливе місце, на нашу думку, в процесі національно-культурного та політичного «пробудження» українців посіли діячі науково-освітньої сфери (у першу чергу представники соціогуманітарного напрямку). Адже у будь-які соціальні перетворення першою включається молодь. Виховання і формування останньої, не в останню чергу, залежить від педагогічних кадрів, котрі (навіть зважаючи на соціальний конфлікт поколінь), мають колосальний вплив на підростаюче покоління.

Педагогічна інтелігенція доби перебудови включала такі соціально-професійні групи: завідувачів, методистів, вихователів, музичних працівників дошкільних закладів освіти; вчителів, вихователів, директорів загальновиховних і професійних шкіл, курсів; вихователів у молодіжних гуртожитках; викладачів вищих та середніх спеціальних учбових закладів; вчених-спеціалістів у сфері виховання і навчання; працівників у

позашкільній освіті [322, с. 113]. Тобто, всіх, хто професійно займався навчанням та вихованням підростаючого покоління.

Дамо коротку характеристику кваліфікаційних груп та вікового складу науково-педагогічних працівників досліджуваного періоду. Станом на 1985 р. в Українській РСР нараховувалося освітніх працівників 44982 тис. чол. З яких 4079 тис. – це люди у віці до 30 років, 14444 тис. – 30-39 років, 15287 тис. – 40-49 років, 11172 тис. – 50 років і старше. Жіноча стать становила – 15026 тис. чол. Носіїв української національності – 23481 тис. чол. (52,2% від заг. кільк.) [369, арк. 139 зв.]. У вищих навчальних закладах України налічувалося професорів кафедр 720 чол., з яких у віці до 30 років – 0, 30 – 40 років – 7 чол., до 50 років – 99 чол., 50 років і старше – 614 чол. Доцентів нараховувалося 12048 тис., з яких у віці до 30 років – 23 чол., 30 – 40 років – 1697 чол., 40 – 50 років – 5227 чол., 50 років і старше – 5101 чол. Старших викладачів – 5843 чол., з яких у віці до 30 років – 42 чол., 30-40 років – 1382 чол., 40-50 років – 2578 чол., 50 років і старше – 1841 чол. Викладачів, асистентів, старших та молодших наукових співробітників – 22694, з яких у віці до 30 років – 3889 чол., 30 – 40 років – 10951 тис. чол., 40 – 50 років – 5960 чол., 50 років і старше – 1894 чол. [369, арк. 146 зв.]. У технікумах у даний період не було зафіксовано жодного професора серед педагогічного складу, лише 8 доцентів та 380 викладачів, з яких 229 чол. – це українці, люди після 40 років [369, арк. 148]. Таким чином, за нашими підрахунками від загальної кількості освітніх працівників у 1985 р. склад професорів становив 1,6%, доцентів – 26,8%, старших викладачів – близько 13%, загалом – понад 40% спеціалістів вищої кваліфікації. До складу АН УРСР станом на 1987 р. входило 164 академіка та 208 членів-кореспондентів, середній вік останніх становив 61,6 рік [382, арк. 3].

Згідно соціологічного опитування, проведеного в переддень перебудови, було зафіксовано високий показник суспільно-політичної активності інтелігенції: педагогічної – 97,4% та наукової – 88,8% [75, с. 35].

Кількісний склад науково-педагогічних кадрів свідчить, що вони посідали вагоме місце серед інших інтелігентних професій. Так, у 1986-87 н. р. до роботи приступило 700 тис. педагогів, у тому числі 38 тис. молодих спеціалістів. Педагогічним працівникам було виділено 7,6 тис. квартир, в тому числі 4,1 тис. – молодим спеціалістам [372, арк. 38-39]. У цей навчальний рік в УРСР нараховувалося 146 – вищих навчальних закладів, 735 – середніх спеціальних закладів, 1209 – професійно-технічних училищ, 20344 – загальноосвітніх шкіл [372, арк. 43-44]. На початку перебудови, досить високим попитом користувалися медичні та педагогічні вузи, вузи культури та торгівлі [372, арк. 46].

У 1988 р. педагогічні інститути випустили 24, 6 тис. спеціалістів, а педагогічні училища 24,2 тис. Готувало педагогів для шкіл та дошкільних закладів – 9 університетів, 30 інститутів, 46 училищ. З 1986 р. органами народної освіти України для покращення підготовки педагогічних кадрів було впроваджено цільові програми «Учитель» в плані експерименту в Дрогобицькому, Криворізькому, Полтавському, Кам'янець-Подільському, Луцькому, Тернопільському, Херсонському, Одеському, Слов'янському педагогічних інститутах. Така програма передбачала систему теоретичних та практичних основ довузівської та післявузівської підготовки вчителів, розвиток і вдосконалення педагогічної майстерності [255, с. 29-31].

У 1989 р. в Українській РСР нараховувалося 146 вузів, 733 – середніх спеціальних закладів, порівняно з 1986-87 рр. спостерігалася динаміка збільшення кількості училищ – 1233 та загальноосвітніх шкіл – 20555 [382, арк. 96-97]. У загальноосвітніх школах працювало 519 тис. вчителів та вихователів. Разом з тим, серед них вищу освіту мало 83,3% учителів, незакінчену вищу – 2,9%, середню педагогічну – 12,4%, середню спеціальну і середню загальну -1,4% [255, с. 29-31]. Станом на 1991 р. в УРСР загалом налічувалося 150 вищих навчальних закладів з чітко прописаними положеннями прийому до вищих навчальних закладів України [29, с. 1].

У зв'язку з гуманізацією освіти, посиленням процесів українізації в Українській РСР, нововведеннями в системі гуманітарних дисциплін, виникала потреба в додатковій кількості вчителів-гуманітаріїв. Особливо існували труднощі в забезпеченні викладання української мови та літератури в школах ряду областей, а саме: Вінницькій, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Запорізькій, Донецькій, Харківській. Станом на 1990 р. функціонувало 29 педвузів, підготовка вчителів української мови та літератури здійснювалася в 20-ти педагогічних інститутах, Переяслав-Хмельницькому філіалі Київського педінституту ім. О. М. Горького та на філологічних факультетах 10-ти університетів. Загальна кількість студентів-філологів складала понад 14 тис. [363, с. 3-16]. Незважаючи на розширення закладів з підготовки педагогічних кадрів, за окремими спеціальностями відчувався їх брак. Посилювало проблему нецільове працевлаштування спеціалістів. Так, зокрема, в УРСР гостро відчувалася потреба вчителів музики, співів, хореографії. Але, за нестачі вище перерахованих фахівців, до 200 тисяч збільшилася кількість випускників вузів, які працювали не за цільовим призначенням на посадах, що не потребували вищої освіти [72, с. 3].

У 1989 р. в країні функціонувало 9288 тис. позашкільних закладів, де працювала значна кількість освітніх працівників. Важливе значення в позашкільній роботі відігравали Будинки та Палаци піонерів, що сприяло розвитку системи безперервної освіти. Різноманітні гуртки оновлювалися відповідно до науково-технічного прогресу. Пріоритетним було впровадження в позакласне виховання народних звичаїв, традицій, побуту, прищеплення любові до пісні, народного танцю, вишивки тощо [271, с. 21-23].

Узагальнюючи матеріал з проблеми кількісного складу науково-педагогічних кадрів УРСР досліджуваного періоду, її вікових характеристик, варто підкреслити суттєву перевагу людей середнього та старшого віку. Із 44982 тис. освітніх працівників у 1985 р. 26459 тис. становили особи від 49

років, і зовсім незначну частку складала молодь до 30 років – 4079 тис. чол. У відсотковому відношенні це виглядає так: 9% – освітні працівники у віці до 30 р., 32,1% – 30-39 р., 34% – 40-49 р., 24,8% – 50 р. і старше [369, арк. 139 з другого боку]. Відсотковий склад професорів кафедр ВНЗ (із 720 осіб) виглядав наступним чином: у віці до 30 р. – 0%, 30-40 р. – 0,97%, 40-50 р. – 13,75%, 50 р. і старше – 85, 2%. Із 12048 вузівських доцентів було: у віці до 30 р. – 0,19%, 30-40 р. – 14,08%, 40-50 р. – 43,38%, 50 р. і старше – 42,33% [369, арк. 146 зв.]. Отже, зроблений нами зріз, дає можливість простежити суттєве переважання серед освітніх працівників осіб старших 40 років (майже 59%). Серед науково-педагогічних кадрів ВНЗ вищий науковий рівень кваліфікації різко підвищував вікову планку. Тому, можемо припустити, що цей фактор мав суттєвий вплив на рівень соціальної і професійної мобільності значної кількості науково-освітніх працівників в умовах кардинальних суспільних змін і реформ, котрі потребували новаторства і пошуків, застосування новітніх методів і форм навчання тощо. Крім того, у становищі інтелігенції ми можемо назвати проблему внутрішньо професійної диференціації, яка визначалася як рівнем кваліфікації, професійної затребуваності, так і певними ідеологічними факторами. У середовищі науково-педагогічної інтелігенції вищий професійний рівень належав науково-викладацьким працівникам, викладачам вищої школи та науковцям, котрі працювали в освітній сфері. Потрапити до елітного наукового середовища було досить складно, але належність до нього робила становище працівника непохитним та авторитетним. Однак, це суттєво гальмувало процес підготовки наукових кадрів для освітнього процесу, їхнє омолодження. Цю нашу думку підтверджує, наприклад, той чинник, що за період 1986-1990 рр. в Інституті історії докторами наук стало лише 7 чоловік. Адже написання роботи могло тривати десятиліття, а тематика, за якою можна було захистити дисертацію гуманітарного спрямування, мала стосуватися переважно марксистсько-ленінської ідеології та історії КПРС. Новаторство та розробка нової тематики строго

контролювалися і здобувачі звання кандидата чи доктора наук мали «грати за чіткими правилами» [373, арк. 24-25].

Рівень кваліфікації педагогічних кадрів у значній мірі залежав від рівня організації системи підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Неординарною була ситуація освітніх працівників у сфері підвищення кваліфікації з гуманітарної галузі. У 1985 р. в педагогічних лавах прокотилася хвиля невдоволення ситуацією, що склалася в системі підвищення кваліфікації під час навчального року. Адже, щорічно на 5-ти місячний термін від занять відривалися викладачі-гуманітарії. А оскільки кафедри суспільствознавчих наук були малочисельними, це створювало певні труднощі в плануванні навчально-виховного процесу та його якості, позначалося на проведенні лекцій і практичних занять [370, арк. 50].

Перепідготовка керівних та педагогічних кадрів здійснювалася у 28 міських та обласних інститутах удосконалення вчителів, 715 районних і міських меткабінетах, Центральному інституті удосконалення вчителів УРСР. Підвищувало свою кваліфікацію 140 тис. учителів з періодичністю один раз у 4-5 років. З 1987 р. практикувалася перепідготовка методистів і старших вчителів. Змінювалася матеріально-технічна база установ підвищення кваліфікації, відкривалися кафедри педагогіки та психології. З метою підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів, була створена мережа опорних шкіл і шкіл передового педагогічного досвіду. Формами роботи у цих школах були індивідуальні та групові консультації, тематичні семінари, лекції, демонстрація методів і форм педагогічної роботи на уроках і поза ними, самостійна робота [255, с. 29-31]. Самі освітяни, керівники вузів подавали пропозиції замінити 5-и місячний термін на 2-х місячний. Але Міністерство освіти УРСР відкидало всі пропозиції, керуючись аргументом, що підвищення кваліфікації відбувається 1 раз у 5 років. Тому 5-и місячний термін вважали доцільним [370, арк 51-52].

Науково-дослідним інститутам педагогіки УРСР та науково-дослідним інститутам психології УРСР, педагогічним інститутам, університетам

відводилася роль закладів з розв'язання психолого-педагогічних проблем. За результатом виконаних науково-дослідних робіт за 1986-88 рр. було опубліковано 100 підручників та посібників, понад 100 методичних посібників та навчальних програм тощо. Протягом 1987-89 рр. здійснювалася міжнародна співпраця по лінії Міністерства народної освіти УРСР, напрямками якої були: відрядження за кордон для обміну педагогічним досвідом; співробітництво науково-дослідних інститутів та вузів; прийом освітніх іноземних делегацій; навчання іноземців у вузах країни [255, с. 31-33].

Величезною проблемою залишалось нецільове використання освітніх кадрів. Маємо на увазі залучення науково-педагогічних працівників та студентів до різного роду сільськогосподарських робіт. Так, у 1988 р. на сільськогосподарські сезонні роботи було направлено 289,6 тис. студентів [382, арк. 110], що позначалося на процесі навчання. Через поширення практики відволікання наукових робітників, викладачів вузів, технікумів на сільськогосподарські роботи, ЦК Компартії України та Рада Міністрів УРСР категорично заборонила це. Оскільки це наносило серйозної шкоди науковим дослідом, навчально-виховному процесові, порушувало дисципліну. Використовувати професорсько-викладацький склад можна було лише як керівників студентських загонів [370, арк. 22]. При тому, перша ж вибіркова перевірка, зроблена відділом науки та навчальних закладів ЦК Компартії України, показала, що дане розпорядження систематично порушувалося. Порушення були зафіксовані в наукових закладах Києва, Харкова, Одеси. Траплялися випадки, коли науковці та викладачі, окрім сільськогосподарських робіт, за розпорядженням райкомів виконували роботу вантажників в овочевих магазинах та овочесховищах. У робочий час працівники інститутів направлялися на будівельні роботи [370, арк. 24-25].

Соціальне становище працівників освіти в значній мірі залежало від фінансового забезпечення. У зв'язку з реформуванням освітньої сфери, держава дещо покращила рівень матеріального забезпечення її працівників.

Однак, зарплата залишилася відносно не високою, порівняно з іншими працюючими категоріями населення. За рахунок державного бюджету, державних, кооперативних, профспілкових та інших громадських підприємств і організацій, колгоспних коштів фінансувалася перебудова народної освіти УРСР у зв'язку з її реформуванням. На освіту та науку в 1988 р. в Українській РСР було виділено 6 млрд. 484 млн. крб., що було на 786 млн. крб. більше, ніж у 1986 р. Підвищення оплати праці вчителів та працівників народної освіти було завершено, що було передбачено основними напрямками реформування освітньої сфери. Зарплата вчителів початкових класів зросла на 58%, середніх та старших – на 36%, викладачів середніх спеціальних та професійно-технічних навчальних закладів – на 24%. Працівникам педагогічних вузів та університетів було підвищено ставки погодинної оплати за проведення навчальних занять [255, с. 8-9].

Однак, оплата праці педагогів залишала бажати кращого. Так, вчитель в УРСР при навантаженні в півтори ставки отримував 204 крб., при чому середня заробітна плата в країні становила 250 крб. [98, с. 16]. Інспектори шкіл станом на 1985 р., згідно Постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 24 грудня 1976 р., з вислугою років більше 15 років отримували заробітну плату в розмірі 175 крб., менше 15 років – 165 крб. [368, арк. 25-28].

Дещо іншою була ситуація з заробітною платою науково-освітніх представників закладів ідеологічного спрямування. На прикладі Одеської вищої партійної школи за 1988 р. ми бачимо, що у ректора – а це доктор наук або професор, кандидат наук або доцент – ставка заробітної плати становила – 550-450 крб. Проректора з наукової роботи – 500-400 крб., проректора адміністративно-господарської роботи – 250 крб., завідувач навчальної частини отримував 180 крб., декан – 112 крб., консультант-методист – 180 крб., лаборант 130-150 крб., завідувач лабораторії (канд. наук) – 280-340 крб., бібліотекар – 80-115 крб. тощо. Цікаво, що двірник штату отримував теж досить високу заробітну плату – 90 крб. [380, арк. 54-56]. Показово, що

подібна інформація в офіційній радянській документації подавалася під грифом секретно, оскільки ідеологічна сфера Радянського Союзу була пріоритетною.

У кінці 1980-х рр. спостерігалось загальне погіршення соціально-економічної ситуації із забезпечення освіти. Так, у 1988-1989 н. р. низка учбових закладів приступила до своїх обов'язків в умовах незавершених ремонтних робіт. Виправданням було те, що багато учнів та студентів будуть з вересня направлені на збір врожаю. Найгірша матеріально-технічна база освітніх закладів відзначалася в Запорізькій, Кримській, Миколаївській та Рівненській обл. [382, арк. 104]. Складна матеріально-технічна ситуація спостерігалася в загальноосвітніх школах, це приводило до того, що більше 15% шкіл проводили заняття в друг змїну. Були зафіксовані випадки навчання дітей 6-ти років разом з учнями 2-3 класів, зокрема, в Одеській, Закарпатській, Тернопільській, Рівненській обл. [382, арк. 116].

Що стосувалося ситуації на селі, то село втрачало престижність, оскільки спостерігалися зростаючі міграційні процеси інтелігенції і молоді до міста, знижувалася народжуваність. Села швидко «старіли», особливо це спостерігалось в Чернігівській, Черкаській, Харківській, Сумській, Кіровоградській, Вінницькій, Хмельницькій обл. Невдоволення сільських вчителів викликала соціально-побутова сфера, а саме: незадовільне медичне обслуговування, погані дорожньо-транспортні мережі, низький рівень газифікації (лише 5% будинків), торговельне та культурно-побутове обслуговування. Інша проблема – водопостачання, у 1988 р. з 18.2 млн. сільських жителів централізованим водопостачанням користувалося лише 3.7 млн. Хоча забезпеченість житловою площею перевищувала міський показник, однак комфортністю значно поступалася. У складних житлових умовах перебували сільські вчителі [383, арк. 55]. Це питання можна було вирішити за рахунок розширення об'ємів житлового будівництва [383, арк. 84]. Так, в 1986-88 рр. за рахунок державних капіталовкладень у сільській місцевості для вчителів було введено в дію 55 тис. кв. м. житла, на що було

витрачено 20,2 млн. крб. Але це не могло задовольнити потреб вчителів, оскільки щороку на роботу до сільських шкіл направлялося 16-17 тис. молодих спеціалістів. На початок 1989 р. 10 тис. педагогів проживало в арендованих квартирах [383, арк. 86-87].

Більше того, поганий розвиток економіки в колгоспах та радгоспах зумовив відставання перебудови освітньої сфери села. Негативним чинником була політика поділу сіл на «перспективні» й «не перспективні». З другої половини 1980-х рр. розпочали переглядати перелік «не перспективних» сіл. У Дніпропетровській, Полтавській, Рівненській, Кримській обл. приймалися постанови, в яких не дозволялося необґрунтоване закриття шкіл, лікувальних та дитячих закладів, клубів тощо. У грудні 1989 р. на сесії Верховної Ради депутати відзначали, що половина сільських населених пунктів в Україні не мали шкіл та дошкільних закладів, будинків побуту. На кінець 1989 р. невідкладним завданням стало будівництво шкіл, культурних, спортивних установ. Піднімалося питання про розробку програм, які б створили необхідні умови для праці та стимулювали б переїзд науково-педагогічних кадрів до сільських регіонів, але ці плани не були реалізовані [121, с. 71-83].

2.2. Науково-педагогічні кадри в умовах наростання державної ідеологічної кризи та деполітизації освіти

На початку 1980-х рр. продовжувався екстенсивний шлях розвитку радянської економіки, коли обсяг виробництва не відповідав рівню продуктивності праці. Спостерігалось наростання кризових явищ. Прихід до влади у березні 1985 р. М. Горбачова та виступ останнього на квітневому пленумі ЦК КПРС започаткував новий господарсько-політичний курс «перебудови», що передбачав, в першу чергу, прискорення науково-технічного процесу. Згодом, соціально-економічні та культурні перетворення переросли в політику «гласності» [248, с. 205; 60, с. 230].

Курс на подальшу демократизацію суспільства і держави, гласності, як основи «психологічної перебудови», було підтверджено М. С. Горбачовим у політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду Компартії Радянського Союзу в лютому 1986 р. Саме правда, критика і самокритика визначалися запорукою успішного руху вперед до оновлення, гласність мала стати діючою системою. Одночасно, окремий пункт доповіді керівника держави було присвячено потребі зміцнення зв'язку ідеології і життя, збереженню вірності марксистсько-ленінській доктрині, створенню атмосфери творчості, чуйності з боку партії, поглиблення зв'язку теорії і практики. Ці виклики часу посилювали роль суспільних наук, адже партійні керівники та ініціатори перебудови усвідомлювали складність процесу розвитку суспільної свідомості, неготовність багатьох громадян зрозуміти і прийняти зміни. Наголошував М. Горбачов і на уповільненні соціально-економічного розвитку, як вагомого фактору суспільних настроїв, промахах ідеологічної роботи, підміні виховної роботи «надуманими кампаніями». Закликав не забувати і про «психологічну війну» з боку Заходу – боротьбу «за уми людей, їх світогляд, їх життєві, соціальні і духовні орієнтири» [47]. Комплекс окреслених проблем посилював увагу державного керівництва до суспільної наукової сфери та до реформування системи освіти, здатної готувати якісні професійні кадри та забезпечити «виховання свідомих будівників нового суспільства». Доступність освіти, культури для населення розглядалася як важлива умова «політичної стабільності суспільства», динаміки загального розвитку [47]. Комплекс цих питань посилював увагу до становища і ролі науково-педагогічної інтелігенції в системі радянської ідеологічної роботи, а згодом – деполітизації освітнього процесу.

Політика «гласності» мала на меті послаблення цензури, розвінчування міфів, ліквідацію «білих плям» в історії, ламання старих пропагандистських стереотипів, появу плюралізму, можливості діалогу з країнами Заходу та США. Тобто, країна отримала шанс на посилення реальної демократизації суспільства. Реалізувати політику «гласності», не в останню чергу, мала

науково-педагогічна інтелігенція, яка в силу своєї професійної діяльності була певним «рупором» у вихованні молодого покоління. Як стверджувала відомий історик І.Павлова, науково-педагогічній інтелігенції даного періоду, а особливо історикам, довелося себе «ламати», бо в переважній більшості вони були не готові до нових тенденцій [300]. Одночасно для збереження ідеологічного контролю залучалися всі сфери суспільного життя. Й попри те, що відкривалися нові, не відомі раніше сторінки історії, науково-педагогічна інтелігенція в негласному режимі отримувала вказівки продовжувати ідеологію партії. Офіційно дозволена демократизація була ініційована згори, але підхоплена знизу і до початку 1990 р. набула незворотного характеру.

Доба перебудови виступає певним експериментом влади, який за допомогою інформаційних механізмів зміг би блокувати своїх супротивників та трансформувати радянську соціосистему, що в кінцевому результаті легітимізувало цей перехід в очах усього суспільства. Громада в захваті аплодувала М. Горбачову і лише з часом почала його ненавидіти [282, с. 7]. Можна припустити, що головною проблемою перебудови була не спроможність комуністичної партії (КПРС) до самореформування згідно нових вимог часу. У подальшому партійна криза викристалізувала кризи ідеології, державної системи, що призвело до розпаду СРСР. Держава будується та руйнується за допомогою інтелекту, а щоб досягти певного результату потрібні зміни. У першу чергу, в підготовці кадрів, що охоплює академічну і освітню роботу, підготовку та випуск навчальної, масової літератури тощо. За умов гласності та демократизації в Українській РСР значно розширилися можливості керівництва держави вносити відповідні корективи в усі сфери суспільного життя, зняти численні інформаційні табу. Зростала увага Заходу, радянське суспільство почало орієнтуватися на західноєвропейські цінності. При цьому будь-які відгуки західної преси ідеологами ЦК Компартії України сприймалися як буржуазно-націоналістичні, такі що дискредитують радянську політику перебудови і доводять відсутність конструктивних змін [381, арк. 54].

Суспільні процеси відображалися на системі освіти, яка в радянській державі традиційно була знаряддям ідеологічного виховання молоді. Гвинтиком навчально-виховного процесу залишалася науково-педагогічна інтелігенція, вихована самою системою. Тому варто простежити як у період трансформацій 1985-1991 рр. ідеологія впливала на освіту та педагогів. Педагоги доби перебудови залишалися носіями ідеології, а особливо гуманітарії. Вчителі, зазвичай, були слухняними виконавцями, які не мали права щось змінити в програмі. Кращих представників з педагогічної сфери відбирали і направляли до Вищої партійної школи, де викладалася історія КПРС, «Ленінські вчення» тощо. Навчання у партійній школі різче відрізнялося від закладів «народної освіти» України, адже держава не шкодувала коштів на розвиток даної інфраструктури. У шкільних закладах кожного тижня проводилася політінформація для учнів, де вчителі, класні керівники розповідали про події в СРСР, УРСР, світі [284].

XXVII з'їздом КПРС було поставлено завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни, що, зі свого боку, вимагало покращення всіх форм підготовки та підвищення кваліфікації фахівців. Особливе значення надавалося рівню кваліфікації педагогічних кадрів, оскільки зростала роль молодих вчителів у житті суспільства та школи. Післявузівська освіта молодих вчителів розглядалася як важливий елемент у вихованні спеціаліста, вона компенсувала недоопрацювання та недоліки вузівської підготовки, мала сприяти професійній адаптації вчителя до нового середовища. Підвищення кваліфікації мало стимулювати до розвитку особистості вчителя, формування активної соціально-професійної позиції [243, с. 4-6]. Аспірантів, які навчалися у вузах соціалістичного табору, радянське посольство підтримувало і стимулювало матеріальними засобами [380, арк. 57]. Все це було під грифом секретно, адже УРСР не міг дозволити собі відтік інтелектуального ресурсу до сусідніх республік. Це допомагало переймати досвід соціалістичних країн та стимулювало до повернення на Батьківщину.

Радянська освітньо-виховна система була наскрізь пронизана ідейною складовою. У сфері підготовки кадрів, їх професійного використання обов'язково враховувався аспект ідейної доцільності. Так, наприклад, реставрація та охорона пам'яток архітектури та мистецтва України (які розглядалися засобом радянської пропаганди) потребувала підготовки необхідних кваліфікованих кадрів, яку могли надати науковці та викладачі з мистецтвознавства та архітектурно-реставраційної сфери [379, арк. 72]. У зв'язку з цим мали активізуватися профільні вузи. Постановою ЦК КПРС від 21 серпня 1986 р. №1014 «Про заходи щодо подальшого розвитку образотворчого мистецтва і підвищення його ролі в комуністичному вихованні трудящих» було встановлено перелік художніх та архітектурних ВНЗ в СРСР з 6-річним терміном навчання та допомога цим вузам в підвищенні якості молодих спеціалістів. Було визначено 6 кращих художніх вузів країни, які мали найкращі педагогічні кадри в УРСР. Наприклад, у Київському Державному художньому інституті працювало 2 дійсних члена та 6 членів-кореспондентів АХ СРСР, 9 Народних архітекторів та художників СРСР і УРСР, 34 докторів наук і професорів, 35 доцентів і кандидатів наук тощо [379, арк. 66]. Роблячи ставку на посилення ролі мистецтва в «комуністичному вихованні трудящих», надавалися можливості науково-педагогічній інтелігенції художніх та архітектурних ВНЗ посилити пропаганду серед студентів неповторності радянської культури, її монументалізму та можливості отримати популярність завдяки розробці архітектурних концепцій.

Ідейно-політичні завдання в системі освіти та гуманітаристики були визначені Генеральним секретарем ЦК КПРС. 1-3 жовтня 1986 року в Москві на Всесоюзній нараді завідувачів кафедр гуманітарних наук вищих навчальних закладів М. Горбачов відмічав, що стан речей в гуманітарних науках не відповідає вимогам XXVII з'їзду КПРС, завданням прискорення соціально-економічного розвитку країни, подолання віддаленості від запитів часу, повороту до практики. Пропагувалося формування в молоді цілісної

уяви про марксистсько-ленінську теорію, формування науково-атеїстичного світобачення, донесення до студентства суті перебудови. Ставилося завдання оновлення програм, підручників, нових лекцій, формування навиків ведення студентам наукових дискусій [372, арк. 48-49].

У програмі комуністичної партії Радянського Союзу величезна увага приділялася ідейно-виховній роботі, побудованій на принципах марксистсько-ленінської ідеології. Пріоритет в ідеологічній роботі КПРС надавався вихованню молоді в руслі відданості комунізму, радянському патріотизму. У сфері ідейно-виховної роботи висувався ряд завдань: формування наукового світобачення, трудове виховання, утвердження комуністичної моралі, патріотичне та інтернаціональне виховання, правове та атеїстичне виховання. У суспільному житті посилювалася роль засобів масової інформації та пропаганди. Партія тримала курс на підготовку освічених кадрів, здатних до фізичної і розумової праці, активної діяльності в народному господарстві, науці, культурі. Народна школа мала забезпечувати доступ до знань всім громадянам.

Намічена реформа загальновиховної та професійної школи зорієнтовувала на принципи ленінізму, єдиної трудової політехнічної школи, поступовий перехід до професійного виховання. Школа мала прищеплювати любов до держави, колективізм, повагу до старших, вчителів, розвиток учнівського самоуправління. У перспективі передбачалося злиття професійної та суспільно-виховної школи [286, с. 5-13]. Цілі, завдання, принципи радянської народної освіти були чітко визначені в документах Комуністичної партії і Радянської держави з урахуванням глибоких перетворень в усіх сферах життєдіяльності радянської людини [298, с. 15].

Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов наголошував на важливості шкільної реформи, потребах кардинальної зміни навчання та виховання підростаючого покоління, підготовки останнього до суспільно-корисної праці [50]. Для поширення ідей перебудови в освітню сферу розроблялися програми та методики взаємодії партії з науково-

педагогічними працівниками. Посилювалася роль вчителя як носія оновленої ідеології, створювалися умови для творчого пошуку вчителя [307, с. 94-97]. Разом з тим, прихильники національних тенденцій звинувачували керівництво держави в поглибленні русифікації, створенні кращих умов у російськомовних школах, дискримінації української мови і школи [395, с.99-100].

У зазначений період актуальності та гостроти набуло національне та мовне питання. У науковій літературі з'являється таке поняття як лінгвіцид. Прихильники даної теорії писали про наступ на неросійські мови, скорочення кількості національних інституцій (шкіл, бібліотек, періодичних видань), про ведення наукового дискурсу виключно російською мовою. Американський історик Р. Пайпс прогнозував, що в майбутньому в СРСР буде лише російська мова, звичаї, традиції, а українська лише діалектом [395, с. 94]. Разом з тим, керівник «української служби» радіостанції США «Свобода» А. Камінський зазначав, що в умовах гласності стало можливим відновлення В. Чорноволом «Українського вісника», класичної дисидентської діяльності, створення неофіційних громадських організацій, крім того, в СРСР утворився фронт боротьби між інтелігенцією та партією, ключовими елементами якої були чотири фактори – Москва, Київ, українська інтелігенція, а також розвиток і завершення конфліктних ситуацій в інших республіках СРСР та соціалістичних країнах. У таких умовах посилювалися спроби націоналістів в Україні та еміграції, з одного боку, впливати на суспільно-політичні та дослідницько-наукові сили Заходу, з другого, – знаходити вихід на радянську інтелігенцію [381, арк.147].

Політика гласності сприяла розвінчуванню комуністичних злочинів, ослабленню режиму та посиленню західноєвропейських впливів, хоч керівна партія намагалася зберегти панівне становище і контроль у соціокультурній сфері. До відмінно налагодженої в СРСР пропаганди, критики та розвінчування ворожої ідеології залучалися всі необхідні ресурси. Науково-педагогічна, науково-технічна, творча інтелігенція України була активно

здіяна до ідейно-політичної діяльності серед мас. Кожного року в Українській РСР проводилося близько чверті мільйона лекцій і доповідей з проблем внутрішньої та зовнішньої політики КПСР, науково-технічної революції. Акцентувалася увага, що антирадянська діяльність активізується у період відзначення офіційних радянських дат, націоналізм розглядався як «могутній національний вірус», котрий потрібно контролювати. Пропаганда ідей пролетарського інтернаціоналізму серед інтелігенції розглядалася як першочергове завдання комуністів-суспільствознавців.

Навіть в інститутах кібернетики, фізики, електродинаміки, теоретичної фізики, Молекулярної біології та генетики АН УРСР, не кажучи вже про заклади гуманітарного спрямування, такі як інститути філософії чи права, організовувалися методичні семінари, на яких обговорювалися питання внутрішньої та зовнішньої політики, розроблялися класові та наукові оцінки подій тогочасного суспільства. У процесі обробки науково-педагогічної інтелігенції УРСР велика увага відводилася роз'ясненню проблем ідеологічного протиборства, перевагам соціалізму, розвінчуванню технократичних теорій, ролі інтелігенції в соціалістичному суспільстві тощо. Особлива увага ідеологічним проблемам приділялася у вищих навчальних закладах. Так, у Дніпропетровському університеті було проведено конференцію на тему «Боротьба філософських ідей в сучасному суспільстві», до розробки якої широко залучали вищі педагогічні кадри. Проводилися заняття з «Критики ідеалістичних та метафізичних концепцій буржуазної філософії техніки», «Критики буржуазних соціологічних концепцій» тощо [75, с. 61].

Під пильним контролем партійних організацій України знаходилися трудові колективи інтелігенції, заохочувалися традиції «шефства» вчених, педагогів, письменників старшого покоління над молодим. У Харківській, Львівській, Одеській та інших областях України проводилися спеціальні вечори для інтелігенції у руслі тематики «Факти проти брехні» для підтримки марксистсько-ленінської ідеології. Відзначення отримав досвід

роботи Інституту електрозварювання ім. Патона з ідейно-політичного виховання наукової інтелігенції. Тут було створено єдиний методологічний семінар, де науковці Інституту філософії АН УРСР проводили заняття з питань контрпропаганди і суспільно-політичної проблематики. Теоретичні семінари ставали основною формою навчання для провідних спеціалістів, кандидатів та докторів наук. Зміст такого навчання полягав у поглибленому вивченні марксизму-ленінізму, шляхів прискорення науково-технічного прогресу, виробленню сучасного економічного мислення тощо [75, с. 60-63].

На думку дослідника К. Марусик, владні структури не лише навернули на свій бік величезну частину інтелігенції, а й виховали лояльну «радянську інтелігенцію», лише невелика її частина була в опозиції до влади. Одним із потужних засобів ідеологізації науково-освітньої сфери була діяльність Ідеологічної комісії та Ідеологічного відділу ЦК КПРС. Комісія з питань ідеології, культури та міжнародних партійних зв'язків (створена ще 1958 р.) займалася розглядом та вирішенням проблем у справі реалізації культурно-політичної концепції, аналізувала настрої інтелігенції, здійснювала контроль за станом справ у літературі та мистецтві, контролювала стан міжнародної пропаганди тощо [198, с. 779-780]. Ідеологічна комісія ЦК КПРС була механізмом контролю за діяльністю інтелігенції [198, с. 778-784].

Систематичній аналітиці з боку Ідеологічного відділу піддавалася освіта, наука, культура, особливо діяльність Академії суспільних наук при ЦК КПРС, котра проводила соціологічні дослідження щодо висвітлення рейтингу партії та суспільно-політичних настроїв [39]. Академія наук УРСР була справжнім штабом науки. В одинадцятій п'ятирічці учені України брали активну участь у реалізації 160 з 170 союзних науково-технічних програм, у 15 з яких Академія наук УРСР була домінуючою організацією. Всесвітнє визнання отримали праці вчених у галузі кібернетики, математики, теоретичні і практичні розробки з прогресивних напрямків хімії, фізики, мікробіології [395, с. 100-101]. Така потужна наукова база створювала міцний фундамент для теоретично-інформаційного забезпечення освітнього процесу.

Однак, жорсткий ідеологічний контроль за науковою продукцією, особливо в суспільно-гуманітарній сфері, обмежував можливості гуманізації науково-освітнього процесу, скеровуючи його в партійно-ідеологічне русло.

Вплив науково-педагогічної інтелігенції на підростаюче покоління, як і соціум загалом, є незаперечним. Однак, сама інтелігенція, як професійна і соціальна категорія, теж перебуває під впливом суспільно-політичних, економічних, соціокультурних факторів, які формують її світогляд, ціннісні установки та життєві принципи. З одного боку, під пильним контролем партійного керівництва і далі розроблялася комуністична доктрина побудови «розвинутого соціалізму», що через різноманітні соціальні ліфти, у тому числі діяльність науковців і освітян, мала нестися в маси. З другого, – посилювався вплив різноманітних теорій Заходу, почалося відновлення історичної пам'яті, відбувся суспільний сплеск інтересу до історії, культури власного народу. Прагнення комуністичної партії зберегти монополію, у тому числі в інформаційній та соціокультурній сферах, з одного боку, з другого, – зростаюча активність суспільства, зокрема, молоді, спроби демократичних сил відновити історичну справедливість, ставили інтелігенцію в двояке становище. Вона й надалі розглядалася владою як професійна група в реалізації завдань партії, однак, зростаючі соціокультурні, національні запити суспільства все більше спонукали її зайняти традиційну роль інтелектуальної та духовної еліти. При цьому інтелігенція перебувала на вістрі ідеологічних трансформацій, зумовлених курсом гласності і перебудови. Частина науково-педагогічних представників ішли уторованим шляхом, продовжуючи розробку ідеологічно витриманих, санкціонованих владою науково-дослідних тем. Одночасно з'являлися науково-педагогічні представники, які перебували в творчому пошуку на гребні національного відродження, демократизації.

Цілісного, науково-оформленого вигляду радянська компартійно-ідеологічна доктрина набувала завдяки розробкам відповідних академічних науково-дослідних установ, таких як Інститут історії партії при ЦК Компартії

України (1990 р. за рішенням ЦК КПУ перейменованій на Інститут політичних досліджень), а далі заходами і зусиллями науково-педагогічних кадрів вищої школи мали адаптуватися до масового їх поширення в освітньому процесі чи в лекційно-просвітницькій роботі громадських товариств на кшталт Товариства «Знання». Щоб зрозуміти суть ідеологічних настанов, котрі мали реалізувати освітяни, сутність і гостроту боротьби в ідеологічній сфері, варто охарактеризувати наукові розробки, основні тези, що склали зміст ідеологічної пропаганди того часу. В умовах пошуків нового змісту навчально-освітнього процесу, браку методичних матеріалів та навчальної літератури, саме ці напрацювання, що широко друкувалися в різноманітних виданнях, ставали важливим матеріалом для роботи вчителів.

Серед найбільш вагомих ідеологічних тез, які мали популяризуватися серед населення України, були теми «братніх народів», «возз'єднання» України з Росією, Переяславської Ради, Київської Русі, визвольної війни під проводом Б. Хмельницького тощо. Зокрема, актуальною проблемою для ідейної роботи серед науково-педагогічної інтелігенції, залишалося питання «братніх народів», адже російський імперський міф завжди тримався на великодержавному ставленні щодо України [403]. Радянський концепт інтернаціональної єдності тримався на ідеї «братніх народів», на популяризацію якого працював апарат пропаганди, у тому числі науково-педагогічні кадри [280, с. 294-295], адже від успіху культивування цього міфу залежала життєздатність радянської імперії [22, с. 7]. Серед наукових галузей та навчальних дисциплін особливо історичні та суспільні науки і надалі перебували під впливом ідеологічних факторів. Як в умовах перебудови науковці продовжують тему дружби народів, братерства українців, росіян та інших республік СРСР засвідчує праця О. Кузьминської 1988 р. «Культурне співробітництво Української РСР з братніми республіками: Джерелознавчий аналіз періодичної преси УРСР» [157]. Паралельно з цим деякими представниками наукової сфери йшло таврування націоналізму в душі радянської ідеології [53; 52]. Всі підручники підтримували ідею єдності

радянського народу, спільної боротьби з ворогом, але при цьому відчутним було домінування російського народу [10, с.143].

Не менш важливими ідеологічними тезами, були міфи, пов'язані з історією Переяславської Ради, Київської Русі, визвольної війни Б. Хмельницького. Теза «возз'єднання» України з Росією стала загальнообов'язковою для всіх текстів та словників. Переяславський акт оцінювали як найкращу перспективу для українського народу і закономірний результат всієї попередньої історії двох «братніх народів». Перекручувань зазнали концепції історії Київської Русі, національно-визвольної війни часів Б. Хмельницького тощо [22, с. 8-21]. Окремі «дискусії» з наукових тем мали ідеологічний характер, чим намагалися позбутися розмаїття думок та наукового вільнодумства, звівши їх до рамок марксизму-ленінізму.

Складовою радянської педагогічної науки і освітньо-виховної системи був атеїзм [361], який прирівнювався до матеріалізму, матеріалізм радянського зразка був войовничим та агресивним. Такі підходи були характерні педагогічній науці, передусім, при визначенні методики та змісту викладання окремих предметів у вишах та школах. Марксистсько-ленінська ідеологія залишалася основоположною для всіх наук. В умовах кризових явищ та тиску з боку Заходу, потребуючи підтримки інтелігенції, М. Горбачов був змушений іти на поступки в релігійних питаннях. Хоч боротьба з релігією не припинилася, а набула завуальованого характеру та форм атеїстичної наукової пропаганди. До даного протиборства активно залучалася науково-педагогічна інтелігенція. З 1986 р. публікації проти релігії втрачають агресивність, але стають чисельними [20].

Зростання релігійної активності мас сприяло проникненню цього явища в освітні заклади, через зацікавлення, зокрема, обрядово-релігійною культурою, колядками, щедрівками тощо. ЦК Компартії України непокоїло, що патріотично налаштована частина українців, підтримана європейською спільнотою, вживала заходів щодо святкувати 1000-річчя з дня хрещення Русі. Радянська пропаганда, а за нею і наукові кола розглядали цю подію як

ідеологічну диверсію спецслужб Заходу на території СРСР, з метою його знищення [376, арк. 109, 25]. Інститутом історії АН УРСР, відділом науки та пропаганди було направлено доповідню до ЦК Компартії України «З питань про протидію імперіалістичній пропаганді в зв'язку з 1000-річчям запровадження християнства в Давній Русі» [376, арк. 11], де зазначалося, що заходи з приводу святкування хрещення Русі розроблялися з позиції клерикансько-націоналістичного бачення історії, а твердження про хрещення на території «Русі-України», а не в Росії, підривало постулати стосовно провідної ролі російського народу [376, арк. 13]. Бентежив марксистсько-ленінських ідеологів і той аргумент, що християнство асоціювалося як носій культури, а, отже, виглядало як прогресивне начало [376, арк. 14]. Просуванню в Україні подібних ідей перешкоджали заангажовані комуністи-науковці, історики, викладачі, які трактували це як фальсифікацію історії.

Для збереження радянської монополії в питаннях історії релігії, підтримки міфу «братніх народів» та взаєморозуміння між атеїстами та віруючими залучалися видатні вчені-гуманітарії, педагоги. Проводилася широка культурно-просвітницька робота: показові диспути між авторитетними вченими та представниками церкви; трансляція радіопередач, етнографічних кінофільмів і телепередач про народні звичаї та їх давнє дохристиянське коріння. Проводилася чітка лінія схожості звичаїв українців та росіян. Публікувалися спеціальні книги і матеріали в наукових та суспільно-політичних журналах. На 1988 р. було заплановано наукову конференцію істориків, етнографів, археологів та філософів на тему: «Давньоруська спадщина та сучасність». Науковці мали дати аргументовану відсіч європейцям на міжнародних форумах з питання «про ліквідацію релігійної нетерпимості» [376, арк. 12-17, 25]. Організація пропаганди педалювалася в Академії наук УРСР, наукових установах та вищих навчальних закладах [376, арк. 18]. Завідувач відділом зарубіжних ідеологічних течій, професор В. Чернявський наполягав на необхідності проведення в квітні-травні 1988 р. в Києві сесії АН УРСР з проблематики

питання «Давньоруська культура та християнство», «Соціально-економічний розвиток Київської Русі, її зовнішні зв'язки та запровадження християнства». У засобах масової інформації прагнули надати широкого розголосу та висвітлення роботи сесії [376, арк. 23-24]. Однак, зростання інтересу до обрядів, вірувань, підпорядкованих релігії, швидко проникало в шкільний процес та сприяло появі вчителів нової генерації – народознавців та краєзнавців. Тисячоліття хрещення Русі – це певна точка відліку потреби політичної та ідеологічної лібералізації режиму.

З 1988 р. почалося ослаблення діяльності провідних структурних підрозділів академії – Інституту наукового атеїзму та Науково-дослідного інституту вивчення досвіду радянської, партійної, ідеологічної роботи, – задля поліпшення їх діяльності. Було запропоновано низку заходів щодо покращення ефективності їх роботи, співвідповідності вимогам часу, в тому числі – змінити підхід до інформаційного обслуговування штату академії та вищих партійних шкіл. Фактично, це були заходи влади, спрямовані на збереження контролю в науково-просвітницькій сфері [92, с. 13].

Одним із напрямків пропаганди було поширення негативного уявлення про Захід та неминучість перемоги комунізму в усьому світі. Науково-дослідний Інститут історії партії при ЦК Компартії України у 1986 р. головну увагу відділу науки та навчальних закладів приділяв виданню марксистської та партійної літератури. Конференції, які відбувалися, були пронизані ідеологією партії та, зазвичай, приурочувалися до офіційних радянських дат. Разом з тим, теоретичні питання, які були поставлені XXVII з'їздом КПРС та стосувалися перебудовчих процесів, суспільних потреб, взагалі не висвітлювалися [373, арк. 1].

Для запобігання ідеологічних «диверсій» Заходу, в 1988 р. проф. В. Чернявський запропонував спрацювати на випередження та активізувати ідеологічну пропаганду в окремі календарні дати та події з історії України, які виокремлювали її як націю, сприяли становленню церкви, релігійності. В окремий блок були виділені круглі дати з життя українських письменників,

наприклад, дні народження чи смерті М. Хвильового, В. Сосюри, О. Гончара, Л. Українки, І. Котляревського, О. Кобилянської, І. Нечуя-Левицького, В. Симоненка тощо [376, арк. 108-117].

У ході практичної реалізації рішень ХХУІІ з'їзду КПРС Інститут історії партії звернувся до ЦК Компартії України з нагальною потребою удосконалення наукового управління національними відносинами, практики патріотичного та інтернаціонального виховання. Січневий Пленум ЦК КПРС 1987 р. вказав на очевидне відставання в теоретичній розробці цих питань. З метою організації наукових розробок актуальних проблем теорії нації та національних відносин, пропаганди та контрпропаганди Інститут історії виніс пропозицію створення при інституті сектору національних відносин та інтернаціонального виховання [377, арк. 191-192].

До реалізації завдань ідеологічного виховання мас широко залучалися освітяни, науковці. На прикладі Одеської обл., ми можемо побачити пропозицію ЦК Компартії України «Про надання практичної допомоги партійним організаціям Одеської області з питань інтернаціонального та патріотичного виховання населення» та широкого залучення до цієї діяльності науково-педагогічних працівників українських вузів. Передбачалося направити в 1987 р. групу викладачів для участі в зональних-практикумах ідеологічного активу з питань інтернаціонального та патріотичного виховання населення. Зокрема, надати допомогу сільським трудовим та навчальним колективам з даної проблематики, а також з питання запровадження нових свят та обрядів з урахуванням національно-етнічних традицій. Направлялася також група вчених-гуманітаріїв для роз'яснення програми та політики партії в національному питанні та розвінчуванні «буржуазних фальсифікацій» радянських міжнаціональних відносин [378, арк.34]. З Інституту філософії АН УРСР делегувалася група соціологів для проведення досліджень щодо ефективності патріотичного та інтернаціонального виховання в трудових колективах і розробки рекомендацій з організації цієї роботи. Планувалося з 1988 р. збільшення

контингенту слухачів від Одеської обл. на заочних лекторських курсах з питання інтернаціонального і патріотичного виховання та контрпропаганди, науково-педагогічних лекторів з питань критики буржуазного націоналізму та міжнародного сіонізму для участі в роботі республіканського семінару товариства «Знання» УРСР з даної проблематики [378, арк. 35].

Велике занепокоєння радянської влади викликала Закарпатська обл., як наймолодша серед областей України. Непокоїли питання безпеки «братніх народів» [259], близькість кордону з Європою, а отже потенційне тяжіння до цінностей Європи і формування відповідного менталітету. Тому на цій території проводилася особлива ідеологічна робота інтернаціонального-патріотичного виховання з досить ефективною формою – лекційно-пропагандистського фестивалю «Ленінська дружба народів». 8-й такий фестиваль було проведено 14-18 вересня 1987 р. в усіх містах та районах області з залученням найкращих викладачів республіки. Додатково було проведено науково-практичну конференцію «Великий Жовтень та сучасність» [376, арк. 55]. Політико-виховну роботу із залучення науково-педагогічних кадрів влада проводила в усіх областях УРСР. Так, щоб реалізувати курс перебудови в м. Дніпродзержинськ, а це був один із найбільших індустріальних центрів республіки, обком Компартії України звернувся з пропозицією розглянути питання про створення редакції місцевого радіомовлення або філіалу місцевого радіо. Створена редакція мала покращити ідеологічну, політико-виховну роботу серед населення, зокрема, за допомогою радіолекторіїв, до участі в яких активно залучалися науково-педагогічні кадри [376, арк. 6-7].

Якщо проаналізувати плани науково-дослідницької діяльності на XII п'ятирічку 1986-1990 рр. Інституту історії, а останній формував бачення історичного процесу, яке лягало в основу навчального матеріалу всього гуманітарного блоку дисциплін, то стає зрозуміло, що реальні його завдання – це поглиблення соціалістичних процесів, інтернаціоналізм, єдиновірна ідеологія. Наукові монографії та статті стосувалися переважно історії

комуністичної партії, марксизму-ленінізму, місцевих комуністичних партійних організацій, Великої Вітчизняної війни, партійного будівництва, наукового комунізму тощо [373, арк. 5-17].

Одночасно ідеологічні структури усіляко намагалися контролювати передрук заборонених раніше творів, популяризацію актуальних у суспільстві українознавчих, філософських та інших студій. Особливо, коли мова йшла про праці, які могли знайти застосування у педагогічній роботі. Очевидним був запит суспільства на краєзнавчі, етнографічні та фольклорні доробки раніше заборонених дослідників. Цієї літератури конче потребували педагогічні працівники, котрі переорієнтовувалися на виклики часу і потребу демократизації освітнього процесу. Незважаючи на певне ослаблення цензури, керівництво України і надалі намагалося контролювати процес видавництва науково-освітньої продукції, зважаючи на її цільове спрямування, розставляти відповідні ідеологічні акценти. Так, інтелігенція наполегливо ставила питання про перевидання праць відомого історика та краєзнавця Д. Яворницького [377, арк. 136], зокрема, трьохтомної праці «Історія запорізьких козаків». Відповідними структурами ЦК КПУ було доручено Академії наук підготувати до перевидання в 1988-1992 рр. дану роботу, але додавши до неї вступну статтю, наукові коментарі та довідку, котрі мали показати окремі «недоліки» поглядів Д. Яворницького та їх еволюцію від ліберально-буржуазних до марксистських. Тому в дусі ідеологічних міркувань робився наголос на необхідності критичного осмислення як самої роботи Д. Яворницького, так і окремих його підходів [377, арк. 134-135].

Історична наука в умовах посилення демократизації глибоко зацікавилася етнічними процесами. Як наслідок, у 1990 р. з'являється монументальне дослідження «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії», розраховане на науковців, викладачів та студентів. У ньому всебічно висвітлено багатовіковий процес формування та консолідації української народності, особливе місце займала постановка

питання про об'єднання України з Росією, було запроваджено новий науковий термін – «об'єднання», який давав можливість у ретроспективі визначити національну рівноправність, незалежність, суверенність цих народів у цьому політичному союзі [128, с. 5-11].

Історико-філософська наука в УРСР до 90-х рр. ХХ ст. не могла здійснити глибокого аналізу національної проблематики, адже державно-ідеологічний терор застосовував усі методи, щоб завадити цьому [132, с. 346]. Досліджуваний період можна вважати етапом занепаду радянської марксистської філософії та встановлення ідейного плюралізму, оскільки інтенсивне осмислювання зарубіжної філософії ХХ ст. українськими вченими та освітянами призводило до інакодумства. Разом з тим, цікаві та плідні ідеї придушувалися за допомогою гучних наукових дискусій та звинувачень у проповіді «буржуазної філософії» [55, с. 279-280]. У інтелектуальній сфері з'являються нові течії. Зароджуються перші ознаки гендерної рівності, які надавали можливості звільнитися від застарілих поглядів [36, с. 3]. Відбувається становлення феміністичних студій [246, с. 5].

Практично поширювати офіційну радянську ідеологію в масах мала науково-педагогічна інтелігенція, зусиллями якої формувалися нові кадри та покоління молоді, що вимагало подальшого розвитку системи народної освіти, підвищення якості навчання та виховання, профорієнтації молоді [254, с. 3]. Попри офіційні заяви уряду щодо оновлення методів навчання і виховання на демократичних засадах, влада й надалі нав'язувала офіційну ідеологію. Особливо негативної оцінки і надалі діставали явища українського націоналізму і будь-яких проявів національного життя. Так, в університеті Т. Шевченка 1988 р. було захищено дисертацію, в якій складна тема націоналізму 1980-х рр. однобічно і тенденційно розглядається як прояв імперіалістичної реакційності і мілітаризму [158]. У схожому руслі виходить праця М. Горелова та Є. Камінського [53; 52]. Товариством «Знання» в УРСР було розроблено методичні рекомендації до лекційної діяльності викладачів на тему: «Інтернаціоналізм і націоналізм» [389], а курс «Історії СРСР» й

надалі залишався курсом російської історії із фрагментарним включенням інформації про історію України [418].

Підручники для школи й надалі пропагували комуністичну ідеологію, що контролювалося відділом ідеології та пропаганди Інституту історії. Для прикладу візьмемо окремі шкільні підручники і простежимо дану точку зору. Усі підручники з «Історії СРСР» та національних історій розпочиналися з історії первіснообщинного ладу, що відповідало марксистській схемі та розглядалося першим періодом людської формації. Левову частку в підручниках займала Давньоруська історія, яка характеризувалася як «колиска трьох братніх народів» – російського, українського і білоруського. У період феодальної роздробленості, коли неможливо було проілюструвати безпосередню «єдність» з російським народом, використовувалися сюжети про дружні взаємозв'язки з народами, які в майбутньому стануть радянськими. Головною особливістю таких взаємин показувалася спільна боротьба із внутрішнім та зовнішнім класовим ворогом. Подальша історія описувала з акцентом прагнення майбутніх радянських народів до возз'єднання з розвинутою російською державою, що, ніби-то, сприяло пожвавленню економічної та соціальної сфери. Російський народ репрезентувався як прогресивне начало, який ніс передові ідеї іншим братнім народам. Переяславська рада 1654 р. трактувалася як благо для простого народу та визволення від магнатської анархії. Будь-які спроби відокремлення від Росії у підручниках трактуються негативно. Основний дискурс точився навколо революції 1905-1907 рр., а далі – жовтневої та лютневої революцій. Усі підручники обов'язково ілюструвалися керівниками революційних подій на чолі з В. Леніном. Історія 1960-1980-х рр. презентувалася як епоха розвинутого соціалізму. Потужним чинником формування радянської ідентичності було створення образу ворога, як внутрішнього, так і зовнішнього [10; 309; 310; 311; 312]. У підручнику «Нова історія 1871-1917» для 9 класу 1987 р. ми можемо прочитати про зростання ролі робітничого класу, як основного авангарду в подоланні імперіалізму, Велика Жовтнева

соціалістична революція потрактовується як подія, що започаткувала «нову епоху - комунізм» [229]. У «Новітній історії 1917-1939» 1987 р. для 9 класу ми бачимо подібні акценти. Тобто ключове значення відіграє Велика Жовтнева революція, як рушійна сила розвитку всього людства [230]. У «Новій історії» для 8 класу 1986 р. спостерігається постійне звернення до праць К. Маркса і Ф. Енгельса та нав'язування думки про виключність комуністичної ідеології, як ідеології майбутнього [86]. У підручнику з «Української літератури» для 6 класу 1987 р. широко використано ілюстрації з радянською ідеологією та символікою. Популяризовано такі твори як «Героїзм комсомольця», «Дума про великого вождя», «Моя батьківщина» тощо [247]. Природничі дисципліни у радянських закладах освіти також містили інформацію про В. Леніна та Велику Жовтневу революцію. Зокрема, це ми можемо побачити в підручнику з «Природознавства» для 5 класу 1989 р. у рубриці «Охорона природи рідного краю» [313, с. 89-90] тощо. Все це засвідчує прагнення радянської влади зберегти партійну монополію в освіті, надавши їй показового демократичного забарвлення.

Зміни навчально-виховного процесу гальмувала його відірваність від практики. За вимогами реформ не встигала розробка програм та підручників, не лише гуманітарних дисциплін, а й з математики, фізики, біології. У виховній роботі величезним недоліком з боку освітян була орієнтація на «масові засоби» та відсутність індивідуальної роботи [375, арк. 63-68]. Таким чином, педагогічна інтелігенція залишалася заручником політико-ідеологічної стратегії держави, будучи змушена викладати левову частку навчальних матеріалів за офіційними підручниками, наскрізь пронизаними ідеологічною складовою.

Однак, дуалізм суспільного і державного розвитку, притаманний трансформаційному періоду перебудови, вніс свої корективи і в ідеологічну складову науково-освітнього процесу. Демократизація і гласність, падіння авторитету комуністичних структур, політичні відцентрові тенденції на місцях зумовили неминуче падіння авторитету офіційної ідеології. Згідно

звіту на Постанову ЦК КПРС «Про результати перевірки роботи Академії суспільних наук при ЦК КПРС» від 7 березня 1989 р., зробленого Ідеологічним відділом ЦК КПРС та Відділом партійного будівництва і кадрової роботи ЦК КПРС, йшлося про ряд прорахунків у діяльності Академії. Зокрема, в частині «Про вдосконалення партійно-політичної освіти керівних кадрів у ході рішень XXVII з'їзду» [235, с. 10]. Відмічалось падіння навчального рівня з таких предметів як «Науковий комунізм», «Партійне будівництво», «Історичний досвід КПРС» тощо. Плюралізм думок, який поширювався, сприяв появі альтернативних точок зору. Проблематика світового соціалізму ставала другорядною, а партійні предмети – архаїчними пережитками, що за нових суспільно-політичних реалій не давали потрібних знань [92, с. 11-12].

У зв'язку із зміною суспільно-політичних настроїв та світоглядних запитів суспільства, які особливо гостро проявлялися в сфері науково-освітнього життя, державні органи намагалися переформатувати ідеологічну роботу. У рамках закріплення курсу на демократизацію духовно-ідеологічної сфери, 24 січня 1989 р. в ЦК КПРС відбулася зустріч діячів науки та культури з М. Горбачовим та керівниками партії, де ключовим питанням був розвиток гласності та подолання негативних явищ у ході цього курсу. Було намічено план дій, вирішено залучити Ідеологічну комісію ЦК КПРС, на основі висновків діячів науки та культури провести наради із завідувачами ідеологічними відділами ЦК компартій союзних республік, крайкомів партій, проаналізувати участь у перебудові редакторів провідних видань, провести співбесіди в ЦК КПРС тощо [151, с. 99]. Ідеологічний відділ зайнявся розробкою ряду заходів: посиленням взаємозв'язків гуманітарних наук з суспільно-політичною практикою; підкріпленням науковим авторитетом рішення питань, що стосувалися соціально-економічного, політичного та ідеологічного життя країни; проведенням в кінці 1989 р. Всесоюзної науково-практичної конференції «Перебудова: проблеми, теорії й практики». На першому засіданні Ідеологічної комісії 25 січня 1989 р. перед ідеологічними

комітетами засобів масової інформації було поставлено вимогу врахування суспільної думки, нових методів та форм роботи у зв'язку з відкриттям «білих плям» та нової ідеологічної ситуації в державі [151, с. 98-104].

Суспільний запит того часу вимагав забезпечити деміфологізацію радянського тоталітарного світу. Науково-педагогічна інтелігенція постала перед проблемами дослідження, осмислення і викладання замовчуваних сторінок історії, культури. З одного боку, педагоги мали пройти власний шлях переосмислення всіх державно-суспільних змін, часом ламаючи власні стереотипи. З другого боку, – вони мусили відповідати запитам найбільш вразливої частини суспільства – молоді. Шукати відповіді на її непрості запитання, формувати їх цінності, мислення, стиль поведінки, зрештою, брати на себе відповідальність за моральний стан підростаючого покоління, що в умовах подвійних політичних стандартів було особливо складно.

Відкриття цілих пластів історії було чи не найвизначнішим здобутком перебудови. Покращувалося висвітлення історії та культури України в пресі, радіо, телебаченні, з'являлися газетні історичні рубрики. Відкривався доступ науковцям до деяких архівних документів. Відновила роботу Археологічна комісія АН УРСР, готувалися до друку праці Д. Яворницького, М. Грушевського, М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія тощо [383, арк. 9-10]. Всі ці замовчувані раніше факти досить швидко опинилися у центрі уваги суспільства, в першу чергу, освітян.

Разом з тим, відродження історичної правди наражалося на жорстку критику Інституту Історії партії при ЦК Компартії України, який виражав інтереси правлячих структур і перетворився на певний ідейний цензор, що гальмувало науково-суспільне, освітнє оновлення. Так, на XII п'ятирічку Інститутом була намічена робота, вже виконана в XI п'ятирічці: перевидання К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, історії комуністичної партії, місцевих організацій, наукового комунізму тощо [372, арк. 10-15], що показує застійні явища в науці та гальмування ініціативи та прогресу. Під критику Інституту підпав щотижневик «Україна», журнал «Київ», «Київська правда», де

періодично висвітлювалися нові факти з історії та біографістики. Науковці марксизму-ленінізму «радили» обачніше відбирати матеріали для публікації вузлових проблем радянської історії [383, арк. 13-17]. Жорсткій критиці піддавалася газета «Літературна Україна», котра користувалася великою популярністю серед вчителів-словесників. Причиною було те, що остання досить системно друкувала статті про нових діячів у історії України. Наприклад, у газеті було вміщено статтю С. Білоконя «Михайло Грушевський», якого радянська критика назвала ідеологом та керівником буржуазно-націоналістичної контрреволюції [382, арк. 77].

Важливою складовою радянської пропаганди було формування образу «ворога» та «друга». Негативний образ у свідомості громадян першими були покликані формувати шкільні вчителі. Так, у 1985 р. для учнів випускних класів було випущено пропагандистський діафільм з історії про воєнно-політичний блок НАТО: «НАТО – загроза миру!». Цей ідейно-методичний матеріал для школи було створено канд. іст. наук А. Гросманом та докт. іст. наук Р. Івановим за програмою, затвердженою Міністерством освіти СРСР [321]. США зображувалися як головний агресор та експлуататор. Підручники для університетів та шкіл були насичені антиамериканською пропагандою. Образ «друга» – відображав принципи дружби народів, всебічне братське співробітництво, взаємодопомогу націй у соціалістичному розвитку, – знайшов відображення у періодиці, підручниках, засобах візуальної пропаганди. У міжнаціональних відносинах дружба розглядалася як основа єдності за мир, перемогу ідей комунізму [225].

Небезпечним для цілісності СРСР вважалося зростання національної самосвідомості в УРСР. Тим паче, поживлення національно-культурних устремлінь серед народів СРСР фіксував у 1988 р. «Голос Америки» [381, арк. 55]. Захід активно коментував національні проблеми СРСР, а національну напругу рекомендував розряджати за допомогою боротьби з російським великодержавним шовінізмом, а не протидії етнічним націоналізмам [381, арк.56], акцентував на питаннях нерівноправності націй,

засиллі росіян, етнічній ієрархії тощо [395, с.25]. До протидії подібним заявам широко залучалися науково-педагогічні представники. Науковці з Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн пропонували під час всесоюзного перепису населення 1989 р. провести відповідне опитування щодо рівня національної свідомості громадян СРСР, бачення ними шляхів вдосконалення національних відносин в СРСР, зміцнення інтернаціоналізму та дружби між народами [381, арк. 59]. Пропонувалося зорієнтувати вчених на активізацію виступів у друкованих органах, провести ряд науково-теоретичних конференцій, особливо з проблем двомовності, інтернаціонального і патріотичного виховання [381, арк.59-60].

В умовах перебудови у правлячих та інтелектуальних колах розгорталася широка дискусія проблеми голоду в Україні 1932-1933 рр. Цьому сприяла українська діаспора, підвищена увага Заходу, спроби конгресу США встановити контакти з представниками науково-педагогічної інтелігенції України (зокрема, з Академією наук УРСР) з метою спільного наукового дослідження причин та наслідків голоду [381, арк. 20]. Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн вбачав у діяльності комісії Конгресу США ворожі цілі [381, арк. 18]. У зв'язку з цим, завідуючий відділом зарубіжних ідеологічних течій, проф. В. Чернявський вважав за необхідне вжити певних заходів та зорієнтувати відповідні наукові кадри на збір документальних даних, які б заперечили твердження комісії про штучно створені умови голоду 1932-1933 рр. [381, арк. 21-22]. Лише поодинокі публікації переконливо вказували на примусовий характер голоду, зокрема, кан. іст. наук С.Діброви та докт. іст. наук С.Кульчицького. Для радянських ідеологів дана позиція була не прийнятною, адже показувала слабкі сторони режиму [383, арк. 90-94].

Як уже вказувалося, діяльність науково-педагогічних кадрів УРСР зазнавала демократичних змін в умовах гласності та одночасно і далі підпадала під вплив цензури, що гальмувало її світоглядну переорієнтацію. Однією із ідеологічно спрямовуючих і контролюючих організацій в системі

просвітництва було товариство «Знання». До його складу входили працівники освіти, науки, культури. Тисячі викладачів та вчителів СРСР залучалися в якості лекторів до товариства «Знання». У СРСР видавалося 18 учительських газет, 66 педагогічних журналів, працювали видавництва «Вища школа», «Просвіта», «Педагогіка», «Дитяча література» тощо [322, с.115]. Товариство «Знання» було освітньою інституцією, створеною в 1947 р., що сприяло поширенню та утвердженню офіційних позицій держави в науково-освітній та культурній сферах, їх популяризації та роз'ясненню серед населення, здійсненню відповідних коментарів, проведенню обговорення суспільно значущих проблем тощо. Просвітницька робота відбувалася за рахунок організації процесу безперервної освіти: створення постійно діючих та пересувних лекторіїв, масових публічних лекцій, радіолекторіїв, наукових конференцій, народних університетів, підготовки лекторів, які вирізнялися професійністю і мобільністю. Примітно, що в переддень «перебудови» в ході атестації 1984–1985 рр. питання підбору лекторських кадрів товариства «Знання» офіційно контролювалося партійною системою. В результаті, майже 250 тис. чоловік не пройшло іспиту на звання лектора. Це була певна селекція лекторських кадрів, з яких було створено партійний прошарок, як опору політичного режиму. Це була свого роду пропагандистська машина КПРС, яка компенсувала недоліки інших джерел інформації, що підлягали політичній цензурі [123].

У середині 1980-х рр. широкого розповсюдження набув Кримський експеримент по впорядкуванню лекційної пропаганди в республіці, до реалізації якої широко залучалися науково-педагогічні кадри. Лекційна робота вимагала якісного оновлення, оскільки значна частина лекторів і викладачів ідеологічного напрямку не враховувала оперативної поінформованості населення в умовах гласності через пресу, телебачення та радіо, а й надалі переповідала застарілі істини. Адміністративними методами згори влада намагалася зменшити ініціативу творчих організацій. Згідно експерименту всі фінансові операції з трудовими колективами мали

проводитися виключно через організації товариства «Знання». Тобто, всі бажаючі виступити перед трудящими мали обов'язково стати членами товариства, пройти атестацію, подати фіксований текст виступу [381, арк. 115]. Спроба розповсюдити Кримський експеримент по всій території СРСР викликала протест інтелігенції. Так, в ряді областей (Кримській, Дніпропетровській, Харківській, в м. Києві) склалася ситуація, яка штучно унеможлилювала роботу Бюро пропаганди художньої літератури СП України та позбавляла права письменників спілкуватися з народом [381, арк. 116-117]. Обмеження прав літераторів було викликано тим, що вони часто вимагали включення до шкільних програм заборонених класиків чи сучасних авторів. У довідці ЦК УРСР з цього питання було визнано деякі зловживання з боку товариства «Знання» [381, арк. 118].

У результаті протиріч, викликаних політикою гласності, посилилася критика партії, КПРС втрачає лідерські позиції. Через конфронтацію і протистояння у партійній верхівці частина її представників стає в опозицію до перебудови, доцільність і ефективність якої піддавалися сумніву. Керівництво країною виявилось нездатним активно впливати на політику перебудови і вивести країну з кризи. Криза влади, партії та ідеології позначилися на економічному, політичному, соціальному та культурному житті країни. Все це призвело до політизації суспільства, створення неформальних організацій, зокрема ТУМ ім. Тараса Шевченка, партії РУХ, в які масово входила науково-педагогічна інтелігенція. Це був той плацдарм, з якого можна було стартувати в політику. Тим паче, науково-педагогічна інтелігенція відчувала соціальну відповідальність за певні державні процеси в країні та мала статус еліти, здатної вивести країну з кризи.

Кінець 1980-х рр. був часом світоглядних змін у середовищі науково-педагогічної інтелігенції та період її політизації. Частина її й надалі сповідувала трішки підретушовані з вимогою часу старі наукові принципи, а інша частина на хвилі національного піднесення сприяла посиленню української культури. Цей шлях був досить болісним та складним. За

словами С. Павличко, «...відкриваючи для себе книги сучасних західних дослідників, ми остаточно зрозуміли, що в закритому радянському соціумі відстали чи не на півстоліття» [246, с. 8]. У наукових, освітніх, культурних установах розгорталися дискусії, які політизували науково-педагогічні кадри. Адже різкі суспільні зрушення стимулювали тогочасне студентство до пошуку, трактування політичних процесів на зрозумілій їм мові. В іншому випадку, педагог мав усі шанси залишитися без авторитету і впливу на підростаюче покоління [180, с. 5].

Ці події стимулювали ЦК КПРС оприлюднити офіційну позицію з проблеми деполітизації народної освіти. Згідно постанови ЦК КПРС від 2 жовтня 1990 р. було вирішено:

1. Звернути особливу увагу комуністів, які беруть активну участь в управлінні вищою та середньою школою, вузами, на необхідність впроваджувати в життя резолюції XXVIII з'їзду партії «Про політику КПРС в сфері освіти, науки та культури» та «Про молодіжну політику КПРС», оновлення навчально-виховного процесу, формування компетентних спеціалістів в руслі державної ідеології та соціалістичного вибору;

2. ЦК компартії соціалістичних республік, республіканським автономним республікам, обласним комітетам КПРС, партійним комітетам та партійним організаціям навчальних закладів: докорінно аналізувати суспільно-політичні процеси в учбових закладах, удосконалювати форми та методи виховної роботи партійних, комсомольських та піонерських організацій, відповідно до нових вимог; організувати зустрічі членів ЦК КПРС, делегатів XXVIII з'їзду партії, комуністів – з керівниками шкіл, училищ, технікумів та вузів зі студентами, з метою пояснення політичної ситуації в країні, політики КПРС в сфері освіти, науки, культури; за участі партійного та комсомольського активу обговорити стан ідейно-політичної роботи в учбових закладах та шляхи розвитку політичної активності молоді. Використати всі можливості єдиної суспільно-державної школи в інтересах Союзу, досягнення громадської згоди;

3. Рекомендувати редакціям газет «Правда», «Радянська культура», «Радянська Росія», «Вчительська газета» приділяти більше уваги у висвітленні проблем політичної діяльності в середовищі школярів та студентів. Застосовувати проведення «круглих столів»;

4. Ідеологічному відділу ЦК КПРС: за участі відділів ЦК КПРС, вчених та партійного активу організувати глибоке вивчення проблеми «виховання, ідеології, політики» і розробити наукові рекомендації з політичної діяльності в системі народної освіти, взаємовідносин навчальних закладів з політичними структурами; організувати виступи партійних працівників, вчених, громадських діячів в газетах, на радіо та телебаченні з питання роз'яснення деполітизації народної освіти та викласти позицію ЦК КПРС з даної проблеми на Всерадянській нараді ідеологічних робітників [234, с. 14-15].

У складних умовах суспільно-політичних трансформацій кінця 1980-х рр., посилення боротьби демократичних і компартійних сил у республіці, освітнє середовище неминуче потрапляло в його епіцентр. З одного боку, інтелігенція завжди розглядалася інтелектуальним потенціалом всіх еволюційних змін, з другого, – студентство виступало реальним ядром революційних перетворень у країні. З останнім чинником не могла не рахуватися ні влада, ні науково-педагогічні працівники, котрі першими відчували зміни в молодіжному середовищі і, з одного боку, впливали на нього, з другого, – самі зазнавали від нього впливу. У руслі перебудови навчально-виховного процесу в кінці 1980-х рр. з освіти поступово прибираються ідеологічні стереотипи, схеми, які раніше насаджувалися в обов'язковому порядку. У постанові секретаріату ЦК КПРС було окреслено наступні проблеми в освітньому середовищі: по-перше, зміна ідейно-політичної роботи в педагогічних закладах; по-друге, співпраця старої гвардії педагогів з суспільними силами, які підтримували ідеї перебудови; по-третє, формування у студентів та учнів соціалістичної свідомості та моральності [234, с. 14].

Реалізація цього курсу держави в народній освіті наштовхнулася на об'єктивні перешкоди, пов'язані з переломним характером висунутих проблем: 1) інерція старих підходів та консерватизм, 2) повна відсутність науково-методичної літератури для забезпечення нових підходів освітньої діяльності. Спостерігалася розгубленість та невміння партійного керівництва діяти в незвичайних умовах та ситуаціях. Новостворені опозиційні сили намагалися використати ситуацію, яка склалася, проти компартії. Так, висувається лозунг «Деполітизація!». В той же час, опозиція ставить перед собою завдання політизації студентів та перетворення їх на ударну силу в боротьбі проти існуючого державного ладу [234,с. 14]. Лунав заклик з боку опозиційних сил про заборону у вузах та школах політичної діяльності комуністів, комсомольців та бойкотування соціально-політичних дисциплін. Зі свого боку, секретаріат ЦК КПРС виступав проти прагнення опозиційних сил перетворити сферу освіти на плацдарм політичної боротьби. Секретаріат ЦК КПРС наголошував, що «політично шкідливо використовувати політичні процеси демократизації та усунення ідеологічної монополії з ціллю переідеологізації та переполітизації сфери освіти» [234,с. 14], а також «недопустимо некомпетентне втручання в навчальний процес, як органів влади та управління, так – і політичного тиску з боку громадських організацій» [234, с. 14].

Головний редактор «Учительської газети» Г. Н. Селезньов головною проблемою в деполітизації та деідеологізації школи визначав догматизм та викривлене уявлення про марксистсько-ленінське вчення. Основною проблемою, з якою стикалися вчителі та учні кожного дня, він вважав те, що партія та преса говорить одне, а шкільні підручники – інше. До редакції газети надходили листи із емоційними хвилюваннями вчителів з приводу розпаду в школах комсомольських і піонерських організацій; листи, де комуністи скаржилися, що вони не можуть більше впливати на стан речей, бо їх лише 5 – 7 чоловік; листи – в яких описувалася діяльність громадської організації РУХ в м. Львів щодо питання переекстації вчителів і під цим

приводом всіх комуністів – керівників та директорів звільняють з органів народної освіти в школах тощо [98, с.16-18].

Член ЦК КПРС, голова державного комітету СРСР з народної освіти Г. О. Ягодін на засіданні секретаріату ЦК КПРС в 1990 р. заявив, що на його думку, ніякої деполітизації школи бути не може, бо ідеологія та політика держави – це продовження економічної політики. Як зазначав політик, «основними принципами народної освіти є гуманістичний характер, демократизм управління, рівність можливостей, безкоштовна освіта. Такою є державна політика. А ось, заборонити вчителю-сталіністу пропагувати на уроках шовінізм, ми забов'язані» [98, с. 15]. Оцінюючи місце і роль учителя в реалізації державною офіційною молодіжною політики, Г. О. Ягодін зазначав, що той, хто володіє увагою молоді, той – завойовує суспільство. Завоювати молодь без вчителя неможливо: «Які б не були вчителі – консервативні, сірі – це ті вчителі, які в нас є зараз. І виходячи з того, як ми будемо з ними працювати, як будемо захищати інтереси – в значній мірі залежить і те, як ми будемо впливати на дітей» [98, с. 16].

В умовах деполітизації освітнього процесу постало нагальне питання змінити акценти викладання суспільно-гуманітарних дисциплін. Начальник Управління викладання суспільних наук держкомітету з народної освіти СРСР В. І. Купцов зазначав, що «перед наукою зараз поставлено складне завдання вивести наше суспільство з бродячого стану. Вивчити нові соціальні явища та побудувати перспективи» [1, с. 2]. За його словами викладачі та студенти в кінці 1980-х рр. дістали змогу вибирати предмети за сферою інтересів. Кожен вуз 20% програм блоку суспільно-гуманітарних дисциплін складав сам [1, с. 2]. Отже, так чи інакше, держава втрачала право на монополію в сфері ідеології, а, відповідно, його перебирала на себе інтелігенція, в тому числі науково-педагогічна.

В Україні спостерігалася радикалізація та політизація студентства. Організовувалися студентські «фронти», «хвилі», «братства», «асоціації». На нашу думку, все це не могло відбуватися без участі викладацького складу. У

будь-якому випадку, педагоги змушені були реагувати на потреби та вимоги студентства. Тим часом, студентське середовище ставало все більш активним і рішучим у своїх вимогах. Примітним є виступ студента-харків'янина А. Рябенського: «Владу не дають – її беруть. Поки що єдиний засіб заявити про себе – це студентські страйки. Всі наші перемоги стоять на кістках наших товаришів, яких було виключено з університету (або винесено суворі догани) за протест проти примусових сільгоспробіт і бойкот військової кафедри» [353, с. 29]. Студентські страйки стимулювали зміни на вузівських військових кафедрах. Студентка О. Воскобойнікова висловлювала свою думку з цього питання: «На нашому бібліотечному факультеті 6 годин на тиждень займає цивільна оборона. А на викладання тієї ж історії культури часу не вистачає. От я і пропоную скоротити кількість годин і читати більш конкретний і компактний курс» [353, с. 29]. До політико-ідеологічних факторів, що посилювали невдоволення і радикалізацію студентства, додавалося і їх матеріальне та соціально-побутове становище. Установчий з'їзд Української Студентської Спілки (УСС) 8-9 грудня 1989 р. поставив вимоги забезпечити кожного студента стипендією не нижче прожиткового мінімуму, довільне відвідування занять на військовій кафедрі, скасування державного іспиту з марксизму-ленінізму. Демонізація, деідеологізація, демілітаризація навчального процесу – це була вимога тогочасного молодого суспільства [353, с. 29]. Освіта потребувала нових векторів розвитку, студентство – правдивої ідеології. Педагогам доводилося приймати виклики часу, самовдосконалюватися та практикуватися у науково-технічних досягненнях, які проникали у навчальний процес.

Науково-педагогічна інтелігенція виступала лідером не лише в підготовці нових кадрів, а й у процесах національного відродження. Дуже показовим є фактор участі науково-педагогічних представників у Верховній Раді Української РСР. Розгортанню демократичних процесів, зростанню національної свідомості сприяли вибори народних депутатів 1989-1990 рр. Так, за нашими підрахунками, із 450 депутатів, які обиралися до парламенту

(до речі, вперше за багато років на одне місце претендувало кілька кандидатів [104]), близько 80 чоловік були представниками з науково-освітньої сфери: вчителі, кандидати, доктори наук і навіть академіки [216].

Політизація педагогічної інтелігенції сприяла її долученню до виборних органів влади. До Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання увійшло 13 жінок, які засвідчували «рівноправність і повноправність» жіночої частини суспільства, яке становило понад половину працюючих у республіці і більше половини її населення. З поміж 13-ти жінок депутатів 4 було з освітньої сфери: Скорик Л. П. – доцент Київського державного художнього інституту, кандидат архітектури; Калинець І. О. – начальник управління народної освіти Львівського облвиконкому; Яхєєва Т. М. – доцент Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту, кандидат економічних наук; Завадська К. П. – учитель історії Козівської середньої школи №1. Це становило майже 30% педагогів-жінок відносно інших професій [408].

Про активізацію науково-педагогічної інтелігенції свідчить і той фактор, що до ВР УРСР 11-го скликання (1985-90 рр.) входило багато представників робітничих професій, з поміж 650 депутатів було обрано лише близько 50 представників науково-освітньої сфери [367]. А в складі ВР УРСР 12-го скликання вже домінували представники інтелектуальних професій: науково-педагогічна інтелігенція, діячі культури, журналісти, лікарі і т.д. Переважання представників з робітничих професій у ВР УРСР 11-го скликання відбивалося на ефективності її роботи, оскільки це були люди системи, які виконували вказівки партії, маючи страх перед вказівкою «згори». У 1989 р. ситуація докорінно змінилася. Частині кандидатів з робітників та сільських трудівників бракувало досвіду політичної боротьби, вони не могли презентувати свої програми, аргументовано відповідати на гострі запитання. Все це не давало їм змоги пройти відбіркові змагання. Практика, коли високі робітничі показники та нагороди, за прихильної «розрядки», автоматично гарантували депутатство, незалежно від особистих якостей кандидата [35, с. 7-8], відійшла на другий план. За таких

умов активізувалася науково-педагогічна інтелігенція, яка в силу своїх особливих інтелектуальних здібностей активно включилася в процес демократизації. Перебудова висувала нових лідерів, інтелектуалів, які швидше орієнтувалися в нових умовах, ніж інші прошарки суспільства [35, с. 8]. Як наслідок, всі ці люди увійшли до майбутньої Верховної Ради незалежної України 1-го скликання [216], а згодом одностайно проголосували за «Акт проголошення незалежності України» 24 серпня 1991 р. Активно розробляли закони молоді суверенної держави Україна, адже жодна подія загальнодержавного значення не відбувалася без участі парламенту [104].

Показовою була перемога у виборах до Верховної Ради України у березні 1990 р. вчителя української мови та літератури Червоноградської середньої школи № 11, що на Львівщині, – Б.І. Козярьського. У м. Соснівці і селищі Гірник за нього проголосувало понад 90% виборців, тисячі червоноградців віддали йому свої голоси. Загалом його підтримало більше 70% виборців, у т.ч. міське Товариство української мови ім. Т.Шевченка, яке він очолював, та міський осередок Руху. Загалом це понад 50 тис. мешканців району. Потрібно зважати, що це сталося в робітничому, шахтарському краї. Повагу учнів, колег та пересічних громадян до постаті Б. Козярьського викликала його любов та популяризація рідного слова, історії та своїх джерел. Сповідуючи любов до рідного краю, вчитель водночас виховував повагу до інших народів [226, с. 55-56].

На думку авторитетного філософа та культуролога Е. Соловйова, «перебудова» розпочала незворотні процеси як в соціально-економічній і культурній сферах, так і в політично-юридичному витверезінні. Було покладено кінець зтяжної спроби зробити людей щасливими на принципах безправ'я та тотального ідеологічного контролю [326, с. 431].

2.3. Науково-педагогічні працівники в процесах модернізації освіти

Розпочата у 1984 р. реформа загальноосвітньої та професійної школи була покликана подолати недоліки у системі освіти, змісті, методах навчання та виховання. Але, фактично, зміни, прописані в документі «Про реформу загальноосвітньої та професійної школи», не поліпшили стану справ, оскільки кризові явища в освіті посилювала й економічна криза, яка рухала країну в прірву [206]. У системі освіти в Україні спостерігалася антинаціональна політика СРСР, спрямована на формування «людини нового типу», «будівника комунізму», що передбачало денаціоналізацію освіти, мови, системи виховання [391, с. 158-160]. Майже всі заклади освіти були зрусифіковані, передусім, у Південній і Східній Україні. У справі національного навчання і виховання створювалися численні перешкоди, які зумовили глибоку кризу в розвитку школи і педагогічної системи загалом. Ці процеси посилював залишковий принцип фінансування освіти, що позначалося на матеріально-технічній базі навчальних і виховних закладів [206]. У педагогічній діяльності будь-яке інакомислення зазвичай переслідувалося, як не сумісне з офіційною ідеологією. Тому на початок проголошеного курсу перебудови освітні працівники були найконсервативнішою професійною групою.

Про кризу радянської системи освіти вказували певні ознаки: по-перше, бездуховність, оскільки освіта не формувала уявлень про загальнолюдські цінності, мораль (зокрема, християнську); по-друге, ненауковість, оскільки переважна більшість важливих тем розглядалася поверхово, в той час як другорядні деталізувалися; ускладнення змісту програм призводило до перекручування понять та вульгаризації; по-третє, екстенсивність, оскільки подавалася велика кількість матеріалу з багатьох галузей, але не було якості його засвоєння; вчителі «вчитували години», а не навчали; як наслідок, в учнів не формувалися вміння і навички; по-четверте, неефективність, оскільки такий стан речей сприяв тому, що

педагоги не справлялися з вихованням учнів, не формували гуманістичний світогляд, що нищило потяг до навчання; по-п'яте, бюрократичність, оскільки головним критерієм роботи вчителя була «успішність», що змушувало вчителів свідомо орієнтуватися на слабших учнів і знижувати рівень викладання; бюрократичність системи не спонукала освітян перейматися знаннями учнів, частина вчителів професійно деградувала, орієнтуючись на слабких учнів, втрачався творчий процес, з'являлася рутинність; зміст роботи зводився до запам'ятовування інформації, а не аналізу, осмислення, узагальнення; по-шосте, антиінтелектуальність освітнього процесу, оскільки навчання розглядалося як підготовка до наступної трудової діяльності, а не як самовдосконалення, самозбагачення особистості [391, с. 158-160].

В умовах кризи стало очевидним, що зберегти радянську форму управління без кардинальних змін буде неможливо. Прихід до влади М. Горбачова 11 березня 1985 р. суспільство сприйняло позитивно. Вихід із кризової ситуації державний керівник вбачав у оновленні економічного, соціокультурного і психологічного життя, чим і було обумовлено впровадження жорстких реформ [66]. Курс на «перебудову» мав досить суперечливий характер, багато починань несли подвійний характер і залишалися незавершеними, половинчастими. Однак, він мав величезний вплив на радянське суспільство. У сфері народної освіти він потребував підтримки, з одного боку, – населення, а з другого, – науково-педагогічних працівників, як основної рушійної сили в сфері оновлення і підготовки кадрів [279, с.59].

Тогочасна література трактувала «перебудову» як період оновлення соціалізму, як творче розкриття його гуманістичного потенціалу, надання йому сучасних форм суспільної організації в соціально-політичній, економічній та моральній сферах. Стратегічним результатом «перебудови» стала нова морально-психологічна ситуація в середині країни: демократизація, гласність, критичність, більш активна громадянська позиція.

Створювався новий економічний клімат, пріоритету набувала соціальна сфера, особливо в частині реформування народної освіти та охорони здоров'я. Але ці зміни зумовили низку проблем у фінансово-економічній та суспільно-політичній сферах, збільшувався дефіцит, відбувалися міжнаціональні сутички тощо [390].

Освіта в 1980-х рр. зазнала значних змін, з прийняттям «Основних напрямків реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984), розпочався новий етап. Так, до першого класу почали приймати дітей з шести років та з 10-річного навчання в середній школі стало 11-річним. Пропонувалося проведення в старших класах семінарських занять, конференцій, диспутів. Для початкових класів українські методисти створили підручники практично з усіх базових навчальних предметів, перекладено було окремі підручники з математики. Для забезпечення оптимального розвитку учнів, підручники з математики почали вміщувати ускладнені завдання на логіку, їх мали пропонувати учням у позакласній роботі або за наявності резерву часу. Однак, за відсутності методики роботи над такими завданнями, робота над ними не була систематичною та викликала труднощі як у учнів, так і у вчителів. Тому часто вчителі ігнорували розв'язання таких завдань, оскільки не могли пояснити алгоритм роботи над ними. Авторами перших підручників для шестиліток з «Математики» були М.Богданович та Л.Кочина. Примітно, що підручники для 3-річної та 4-річної початкової школи готували одні й ті ж автори, тому вони суттєво не відрізнялися [227]. Таким чином, можна зазначити, що у викладанні точних дисциплін ніяких кардинальних змін не відбулося.

Освітні реформи, що розпочалися 1984 р. реформою загальної освіти та професійної школи і продовжувалися в умовах перебудови, поставили науково-педагогічні кадри перед двома глобальними завданнями:

- модернізації освіти у руслі поглиблення НТР, інформатизації навчального процесу, посилення зв'язку освіти з науковим розвитком і практичним виробництвом;

- гуманізації освітнього процесу в руслі гласності і демократії, що об'єктивно передбачало відмову від домінування в освітньому соціогуманітарному просторі єдиної партійної ідеології, пошуку нових форм і методів організації навчального процесу.

Завдання, поставлені перед суспільством, вимагали інформатизації суспільства, оскільки вважалося, що інформоване суспільство сприяло розвитку науково-технічної революції, соціально-економічної сфери, культури та освіти. Примітною з цього приводу була думка канд. техніч. наук Є. Бернштейна: «Нині світ знаходиться на новому витку еволюційної спіралі: прогрес творитимуть ті, хто володіє найновішою інформацією» [291, с. 12]. Інформаційна революція ставила жорсткі вимоги: перепідготовки та підвищення кваліфікації. Реалізувати це можна було лише за допомогою загальної комп'ютеризації, у тому числі науково-педагогічних працівників. З 1985 р. у школах почали викладати «Основи інформатики і обчислювальної техніки», тоді як оснащувалися школи необхідною матеріальною базою надзвичайно повільно. Це призводило до того, що школярі отримували лише теоретичні, поверхневі знання [291, с. 12-13; 404].

Згідно нової програми в освіті та завдань НТР станом на 1986 р., учень мав опанувати комп'ютер. На думку А. Олійника, завідувача відділу інформатики і обчислювальної техніки Міністерства освіти УРСР, вивчення інформатики залежало від того, як швидко вдасться підготувати школу до сприйняття нового предмету. Виникло три проблеми: кваліфікація вчителів, методична підтримка курсу, технічне забезпечення. Підручник з даного курсу був написаний у стислі терміни спеціалістами з галузі кібернетики та педагогіки – тому багато в чому спірний. Важливою з цього приводу є думка більшості вчителів: «Немає сенсу висловлювати невдоволення існуючими програмою і підручником. Інших поки що немає. Краще зосередити сили на тому, щоб уже тепер зробити навчання цікавим» [365, с. 23].

Згідно шкільної реформи 1984 р. було проголошено перехід до загальної професійної освіти учнів. Для реалізації цієї мети значна роль

відводилася діяльності міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, де старшокласники опановували робітничі професії. При школах створювалися власні підсобні господарства, часто учнів шкіл залучали до колгоспних робіт [404].

Реформування системи освіти стосувалися і роботи науково-педагогічних кадрів вищих закладів. З цього приводу ректор Львівського лісотехнічного інституту В. Кучерявий в одному інтерв'ю зазначав, що старі підходи у викладанні вузу потрібно змінювати, адже, найголовнішим резервом має виступати самостійність студента. Система просиджування студента на лекції та механічного конспектування скінчилася. Сучасний студент мав прослухати стисло теоретичну інформацію, отримати своєрідний вектор для пошуку, а сам матеріал засвоїти в ході самостійної роботи. Складність для викладача – це стисло та водночас вичерпно розповісти про предмет. Нововведенням була система анкетування, коли студенти давали анонімну оцінку якості викладання професорсько-викладацького складу. Досить складний етап проходив тогочасний викладач в системі комп'ютеризації навчально-виховного процесу: «...серед професорсько-викладацького складу далеко не всі взялися за ліквідацію власної «комп'ютерної неграмотності» - психологічний бар'єр! Та іншого шляху немає – слід перебудовуватися» [299, с. 2]. До науки студентів активно заохочували експедиційною роботою та матеріальною винагородою викладачам і студентам [299, с. 2].

Політика «перебудови» ставила завдання залучати молодь до процесу прискорення соціально-економічного розвитку країни – це було продекларовано в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду КПРС. Виконання цих стратегічних завдань покладалося, у першу чергу, на освітян. Так, у Київському політехнічному інституті імені В. І. Леніна для виконання наміченої мети було організовано підготовку інженерів за спеціальністю «Робототехнічні системи». Новаторством стала підготовка спеціалістів для галузей народного господарства, які до того вважалися сферою наукових

досліджень. Наукове керівництво виконував викладач, але за практичне виконання відповідав бригадир [231, с. 2-3].

У рамках роботи педагогічного складу технічних ВНЗ більше уваги почали приділяти новим технологіям та спеціалізаціям. Так, гнучкі виробництва були у центрі уваги кількох кафедр Харківського політехнічного інституту. Відкривалися нові спеціальності. Зокрема, у 1986 р. Харківський інститут закінчила перша група спеціалістів у галузі приводів-роботів. Відкриття нових спеціальностей вимагало від викладацького складу освоєння нових галузей науки, розробки навчальних програм та встановлення тісних контактів з виробництвом [59, с. 3]. Професор Харківського політеху Л. Грунауер зазначав: «...наш інститут повинен, передусім, готувати інженерні кадри, і як вказано в основних напрямках перебудови вищої школи, ця робота має підпорядковуватися розвиткові в них навичок стійкої технічної творчості, системного аналізу техніко-економічних проблем, уміння знаходити ефективні рішення». На думку вченого, це наштовхувалося на ряд перепон, оскільки доводилося змінювати задачі, встановлювати міждисциплінарні зв'язки та вирішувати реальні інженерні завдання. З цього приводу він указував: «Нині деякі викладачі, від яких вимагається, щоб їхні студенти працювали з ЕОМ, ідуть найлегшим шляхом – видають їм готові програми «обґрунтування» таке: мовляв ми не зобов'язані вчити студентів програмування» [59, с. 4]. Науково-технічна революція та подальші перетворення в роботі ставили високі вимоги до освітньої і професійної підготовки кадрів. Актуальності набувало завдання створення єдиної системи безперервної освіти [126, с. 4].

До модернізації освітнього процесу залучалися науково-дослідні установи. Школярів спонукали до модернізаційних процесів, про що засвідчує премія ЦК ЛКСМУ і Уккрани НТТ за науково-технічну активність учнів. Наприклад, у 1988 р. було відзначено Республіканську станцію юних техніків за велику роботу в розвитку науково-технічної творчості школярів із нагоди 60-річчя заснування [213, с. 24]. Педагогічна інтелігенція заохочувала

школярів до пошукової діяльності. Про значний успіх у сфері науково-технічної творчості гуртківців Запорізької обласної станції юних техніків засвідчує участь у міжнародній виставці Чехословаччини 1986 р., де школярі, під пильним наглядом вчителів, розробили потужний імпульс освітлювального апарату [116, с. 24].

Педагогічні кадри шукали форми і методи стимулювання науково-дослідної та технічної творчості учнів різних освітніх закладів. У Київському технікумі готельного господарства в 1986 р. було проведено Першу республіканську виставку, присвячену творчим здобуткам учнів середніх спеціальних навчальних закладів України. На виставці можна було ознайомитися з найкращим досвідом організації технічної творчості в гуртках, дізнатися про нові методи та форми роботи обласних рад директорів, педагогічних колективів у широкому залученні молоді до науково-технічної творчості [200, с. 32].

У Києві було створено мережу комп'ютерних клубів, що було передбачено програмою участі молоді республіки у вивченні основ інформатики та обчислювальної техніки, її ефективного використання в галузях народного господарства. Педагоги активно долучалися до пошуку можливостей комп'ютеризації навчання, подолання технічної неграмотності. Так, величезний внесок в освітній процес щодо подолання комп'ютерної безграмотності вніс педагог В. Долина. Здобувши в клубі знання, молодь мала можливість скористатися ними в школах, ПТУ, технікумах, де викладалися «Основи інформатики та обчислювальної техніки» [364, с. 1].

Таким чином, з початком перебудови для педагогічних працівників розпочалася ера комп'ютеризації освітнього процесу. Він був складним, характеризувався відсутністю спеціально розробленої методичної бази, слабким кваліфікаційним рівнем вчителів та проблемами з технічним забезпеченням. Тим не менше, процес «перебудови» посприяв посиленню уваги до впровадження нестандартних методів навчання, які стимулювали

творчу діяльність учнів. Початок НТР в системі освіти сприяв процесу її модернізації, пошуку нових форм і методів педагогічної діяльності освітян.

Науково-педагогічна інтелігенція України активно включилася в пошук національно-культурної, освітньої парадигми. Оскільки політика «гласності» відкрила шлях до дискусій з багатьох гуманітарних проблем, а реабілітація жертв сталінського терору зумовила повернення в українську культуру цілої когорти українських діячів, для науково-педагогічних кадрів постало непросте завдання «перебудови» своєї професійної діяльності, а часом і власного світогляду. У силу своєї соціальної природи і професійної діяльності саме інтелігенція приймає соціокультурні виклики часу, ведучи пошук альтернативних шляхів розвитку та засобів адаптації політичних настанов до практики життя [278, с. 132]. Перед державою постала низка завдань у системі народної освіти в напрямку її «демократизації, гуманізації та гуманітаризації». Цей курс було затверджено XXVIII з'їздом КПРС 1990 р. [234, с. 12].

Перед педагогами поставала низка актуальних проблем, простежити які можна на прикладі роботи вчителів-соціогуманітаріїв, адже, якщо вчителі точних дисциплін менше підпадали під ідеологічні трансформації, то гуманітарії опинилися безпосередньо в епіцентрі демократичних нововведень, суспільних запитів, настанов партії. При цьому педагог, зокрема, повинен був орієнтуватися в тому, яким мав бути сучасний урок, яким чином запроваджувати демократизацію освітнього процесу, яку методологію застосовувати, які можливості відкривалися перед вчителем в школі з її матеріальною базою та умовами праці. Гостро поставало питання: як допомогти вчителеві розв'язати назрілі проблеми [276, с. 53-54].

Особливих змін зазнав погляд на історію загалом та історію України, зокрема. А тому викладачам циклу суспільно-історичних дисциплін доводилося особливо не просто узгоджувати офіційну позицію влади, нові концепції науковців і особисті світоглядні переконання в освітньому процесі, адаптовувати їх до формату навчальних матеріалів, давати відповіді на часом

гострі запитання учнів-студентів. Ситуацію часто ускладнювали застарілі навчальні підручники, методичні матеріали часто не відображали новітні (альтернативні) погляди і наукові концепції. Щодо історичної науки, то на думку авторитетної вченої інституту змісту та методів навчання Т. В. Клокової, трактування історії до початку перебудовних процесів мало повну монополію партії. Зміст підручників максимально відбивав домінуючі погляди на вітчизняну історію. Зміна влади сприяла лише дописуванню розділів про значення Першої особи країни. Історія була вихолощена, в її трактуванні було відсутнє все, що породжувало сумнів. Гласність порушила встановлений десятиліттями порядок, адже, «коли історію відтворюють газети, журнали, кіно, отже, й підручники не можуть обійти цей факт стороною» [26, с. 3]. Кожного місяця рівень гласності змінювався докорінним чином, «газети, неначе танки перебудови, майже кожного дня «просувають лінію фронту» [26, с. 3].

Під пильну увагу дослідників, преси потрапляли нові джерела. Відкривалися цілі напрямки історії, руйнувалися стереотипи в політиці, історичній науці, зникали «білі плями» [277, с. 38]. Почали повертатися наукові доробки представників української діаспори. Лєвова частка праць стосувалася національних проблем, діяльність українських діячів. Загалом було започатковано перегляд усієї історії Радянського Союзу [337]. Все це суттєво вплинуло на викладацьку роботу педагогів суспільно-політичних дисциплін. Найголовнішим здобутком гласності було різке засудження сталінщини як системи поглядів та дій, розвінчання злочинної системи, в історію поверталися забуті імена [277, с. 38]. Хоч багато перекручень у радянській історії спостерігалось і в часи «перебудови», зокрема, історії оунівського руху [195, с. 15]. Увесь новий історико-аналітичний матеріал мусила переосмислити науково-освітня інтелігенція, котра ставала генератором процесу відновлення історичної пам'яті, національної свідомості, їх трансляції молодому поколінню. Саме від позиції освітян залежало яким чином буде доноситися цей матеріал до молоді.

На початок навчального семестру 1989 р. з вузівського розкладу зникають назви таких предметів як «Історія КПРС» та «Науковий комунізм», натомість з'являються «Соціально-політична історія ХХ ст.» та «Проблеми теорії сучасного соціалізму та філософії» [1, с. 2]. Показово, що на кінець перебудовних процесів не лише освітяни, а буквально усе населення України читало історію України. Виходили в світ праці Грушевського, Яворницького, періодичні видання друкували багато історичних матеріалів [195, с. 15].

Політика держави викликала й критику, спостерігалася активізація та консолідація консервативних сил, які заявляли: «Чи не час зупинити розвінчування злочинів Сталіна, чи не час зупинити очорнення нашої славетної історії?» [228, с. 31]. Головною причиною такого пошвавлення в країні явних та таємних противників «перебудови» – була недосказаність розвінчувань та їх половинчастість [228, с. 31]. Цікавою є думка професора Г. Філіпчука стосовно того, що «...зубожіння основної маси інтелігенції, відсутність ефективної системи громадянської освіти, аморальність завдань і замовлень вищої влади часто перетворює педагога, викладача і керівника вузу, наукової установи, студента в заручників згубних для суспільства діянь» [362, с. 156]. Ця теза була досить актуальною, адже освітянин був заручником системи, часто вимушено або й бездумно виконував вимоги, які надходили з КПРС, і досить рідко брав ініціативу в свої руки, що несло величезну відповідальність.

При цьому, на думку завідуючої лабораторії навчання історії Інституту змісту і методів навчання АПН СРСР Т. В. Клокової, з гласністю в навчальному процесі багато чого почало залежати саме від вчителів, «їм потрібні сьогодні знання та мужність для проведення уроків» [26, с. 3]. У інтерв'ю Т. В. Клокової для газети «Правда» йшлося про подію, яка трапилася весною 1988 р.: у старших класах та вузах було відмінено екзамени з історії, у зв'язку з «вивченням фактів та подій, які мали мало спільного з нашою реальною історією» [26, с. 3]. Така ситуація поставила перед вчителем кілька завдань: по-перше, говорити і писати лише правду, яка

може виховати людину, а по-друге, створити новий підручник з історії СРСР. Такий підручник вперше планувалося створити на конкурсній основі. Держкомітет з народної освіти оголосив відкритий конкурс по створенню підручника історії радянського періоду для старшокласників. Показовою була рекомендація використовувати в школі не один, а декілька підручників з історії. Вчитель мав право сам вибрати потрібний варіант, подача матеріалу в ньому передбачалася: 1) у формі діалогу; 2) у формі белетристики; 3) на документальній основі. Але Г.В.Клокова наголошувала, що вивчення історії з антимарксистськими поглядами не допускається [26, с.3]. Отже, до створення навчально-методичної бази закладів освіти, відповідних вимогам нової політики, починають активно залучатися освітяни.

Все частіше у друкованому слові представниками науково-педагогічної інтелігенції вживається поняття «національна історична свідомість», відбувається звернення до історичної пам'яті. Це можна чітко простежити в новому трактуванні творів з історії, історичних постатей тощо. Так, викладач історії Хмельницького інституту В. І. Яременко у трактуванні творчості Т. Г. Шевченка особливу увагу приділяв любові до історії рідного краю, захопленню самопожертвою в ім'я волі та незалежності, усвідомленню альтернативності історичного шляху. Досить сміливою на той час була заява В. І. Яременко щодо постаті І. Мазепи, його незгода з позицією радянських та російських дворянських істориків щодо так званого зрадництва гетьмана [414, с. 8-11]. Автор наголошував: «Якби ми вивчали історію і розуміли її за Шевченком, ми не витворили б фатального чорнобильського монстра біля самого серця України – Києва, не топтали б по дорогах могилах на території колишньої академії, не зрікалися масово рідної мови й пісні. Бо нам було б не однаково» [414, с. 12]. Тобто, ми бачимо поступовий відхід науково-педагогічних працівників від шаблонного мислення та їх певну національну політизацію.

У навчальному процесі актуальним стало оновлення викладання курсу української літератури, яка тривалий час фальсифікувалася. З літературного

процесу були усунуті сотні українських письменників та їхні творчі доробки [308, с. 56]. Саме занедбаним становищем української літератури викладач української мови та літератури ВТУ №21 м. Івано-Франківська О. В. Слоньовська пояснювала небажання частини громадян вивчати українську мову [317, с. 3]. Однак, гармонійний розвиток дитини був неможливим без глибоких знань у сфері літератури. Тому завданням шкільного курсу літератури було ознайомлення учнів з реаліями власного народу, навчити давати оцінки з позиції морально-етичних цінностей, виховання національної свідомості, формування світоглядних переконань. Цей курс будувався за історико-літературним принципом, що відкривало виховні можливості. Недоліком було те, що література була занадто соціологізована [224, с. 26-30].

Назрівала потреба відмови від нав'язливої регламентації, категоричності оцінок творчої спадщини письменників. Нагальними потребами вивчення української літератури в школі, які багато в чому визначали зміст перебудови роботи вчителя, були переоцінка цінностей, відкидання догм, ліквідація «білих плям» в літературі, нове прочитання класики [16, с. 58-60]. Політика гласності сприяла активному впровадженню в освітній процес творів репресованих та заборонених митців. Науково-педагогічним працівникам доводилося здійснювати пошук та розробку відповідного методичного, біографічного та іншого матеріалу, долати психологічний бар'єр тієї частини освітян, яких «система добряче вишколила у вірнопідданому переказуванні світоглядно правильних сторінок учнівських підручників», долати пересторогу щодо українських «буржуазних націоналістичних» письменників типу В. Винниченка тощо [120, с.30].

На думку педагогів Н. М. Білоус та П. В. Білоус, методика викладання літератури перебувала в закостенілості, догматизації, не в останню чергу, через надмірну централізацію народної освіти, вульгаризаторсько-соціологічні підходи до вивчення літератури. Відчувалися відголоски інертного мислення вчителів, які звикли до методичних вказівок. Тогочасне

літературознавство перебувало в розгубленості, не в останню чергу, через переосмислення історії радянського періоду. Назривала потреба розробляти нові концепції, співголосні з вимогами часу, суспільства, змінивши при цьому сам підхід до вивчення літератури в школі [16; 320].

Особливо актуально перед вчителями постають завдання «нового» (правдивого), сучасного прочитання творів класичної літератури, осмислення давно відомих персонажів з позицій нового мислення. Процес цей для освітян був не простим. За переконанням викладача М. О. Дивак з Інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка, педагог, реалізуючи шкільну програму, прищеплює, а іноді, силоміць втискає учням програмний матеріал з розбишацько-зłodійськими нормами життя. Це дуже добре видно на прикладі головного персонажу роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – Нечипорі Варенику. Коли загальнолюдські, гуманістичні якості відходили на другий план, а на першому був класовий підхід до персонажу [71, с. 68-69]. Але перебудовчі процеси в школі надали можливість нового трактування твору, бо стало очевидним, що учням не цікаво читати про страхіття давнього життя, оскільки всіх турбували потреби сучасності [134, с. 72]. Таким чином, зникала категоричність у трактуванні шкільних творів. Показовим є розмірковування з цього приводу викладача ПТУ із м. Львова про потребу відходити від радянської методики оцінки літературних персонажів і поділу їх на «позитивних» і «негативних», що виходить за межі об'єктивної реальності. Змінюється й характеристика літературних героїв у зв'язку зі зміною історичних трактувань понять «глітаїв», діячів колгоспів тощо. Основою таких застійних явищ в літературі автор вважав жорстку цензуру та спрямування шкільних підручників та посібників на класовий підхід. Ставлення до друкованого слова як до найвищого авторитету, зумовило домінування чорно-білого бачення дійсності. Останнім часом, зазначав педагог Б. Косьмій, при розгляді персонажів художніх творів з'являється об'єктивність щодо висвітлення їхньої характеристики. Частіше практикуються уроки-диспути, «на яких

школярі мають змогу висловити свої думки. Хоч часто вони прямолінійні, суперечливі, навіть хибні, але я тішуся тим, що збудилася у моїх вихованців душа, власна думка» [137, с.40-42; 136, 35-38].

Потребу сучасного прочитання класики самі освітяни аргументували необхідністю відходу від радянських принципів подачі літературних творів: «Був час, коли в силу відомих нам усім сьогодні обставин, літературними творами маніпулювали. Непоправної шкоди літературі та її вивченню в школі завдав горезвісний вульгарний соціалізм» [190, с. 18]. Вихід з цієї ситуації вчитель вбачав у новій побудові форм і методів роботи на уроці. Вони могли бути різними: спостереження, робота з текстом, бесіда, лекція, але найефективнішими вважав розповіді-роздуми вчителя, його міркування, проблемні запитання до учнів, їхні щирі думки [190, с. 23].

Демократизація народної освіти дала змогу вчителеві будувати свою роботу залежно від власних уявлень, переконань, застосування різних форм та методів навчання. Урок часів перебудови набував таких форм, як урок-лекція, урок-диспут, семінарське заняття, колоквиум, урок-концерт. Відходила в минуле «закостенілість», шаблонність. Так, наприклад, літературна освіта тогочасного учня передбачала, окрім програмного матеріалу, факультативні заняття, позакласну та позашкільну роботу. Вчитель мав радити учням прочитати твори, які не увійшли до програми. Факультативні заняття за своїм характером наближалися до вузівських. Зростала роль конспектування, оскільки не вистачало підручників [224, с. 26-30]. Тогочасний вчитель мав займатися пошуком нестандартних рішень, неординарних навчально-виховних шляхів у проведенні уроку. До цього педагога стимулював і сам учень, який досить часто заявляв, що на уроках не цікаво, розповідь відбувається за книгою. У таких умовах педагоги відзначали, що «... вчителі переживають, хвилюються, а учні сплять на уроках...» [409, с. 46]. Досить часто вчитель «старої закалки» проводив урок літератури, як урок математики: даючи відомості дат, подій, основні характеристики. Але з'являлася плеяда педагогів-новаторів, які вводили до

уроку диспути, конкурси, концерти, творчі звіти, проводили конференції. Навіть у комбіновані уроки намагалися ввести нестандартність, щоб спонукати учня до роздумів [409, с. 45-48].

Ефективним методом роботи ставала літературна газета в школі. Так, вчитель Л. Ф. Глебова з Херсонської обл. зазначала, що у Хрещенівській СШ постійно діє літературна газета «Пролісок», яка була і пропагандистом, й інформатором, і «важливою складовою всієї системи позакласної роботи з літератури» [41, с. 65], вона допомагала у вихованні, формуванні особистості школярів та розв'язанні навчальних проблем [41, с. 65-66]. Патріотичне виховання учнів намагалися проводити через написання творчих робіт відповідної тематики [77, с. 19-28], естетичне – за допомогою новаторських підходів та науково-технічного прогресу (робота з картинами, кінофільмами, радіо та телепередачами) [344, с. 9].

Таким чином, складна та неоднозначна ситуація змушувала педагогів активно включитися в процес пошуку нових форм, методичних принципів організації навчання. Цікавими є роздуми заслуженого вчителя УРСР, канд. пед. наук В. Цимбалюка: «Скільки потрібно читати вчителю літератури, а де взяти час, адже скільки його йде на перевірку зошитів. А де дістати потрібну книжку?... А без достатнього ознайомлення із сучасною літературою і періодикою зараз не можна йти на розмову з старшокласниками» [93, с.26]. Щоб вирішити цю дилему, науковець пропонував у вечірній час організувати по телебаченню пізнавальні передачі спеціально для вчителів з різних спеціальностей, де б виступали науковці, освітяни, мистецтвознавці, літератори, культурологи, «де можна було б ознайомлювати вчителів з новинками, розповідати про «білі плями» в нашій літературі, історії, культурі?» [93, с.26-27].

Вчителька української мови та літератури О. Яній з Закарпатської обл. зазначала, що на часі впровадження активних форм і методів навчання серед яких – лекція, семінар, диспут, практикум, рольова гра, дослідницька діяльність, оскільки учні «тепер багато читають, дивляться телепередачі про

вчителів-новаторів і роблять висноки про роботу кожного з нас» [93, с.26]. Іншому вчителю з Обухівського району І. Ярмоленку так тяжко давалися нововведення, що він мріяв навіть про те, що «колись учитель української мови і літератури матиме навіть лаборанта в кабінеті, який візьме на себе догляд за технічним обладнанням, а може, й перевірятиме нескладні домашні та класні роботи» [93, с. 26-27].

Якість освітнього процесу, в значній мірі, залежить від змістовного наповнення програмного матеріалу, адже від його актуальності, цікавості, різноплановості залежить як можливість педагога проявляти творчі підходи в його подачі, так і безпосередній інтерес учнів до його вивчення. Кращі педагоги проявляли ініціативу в формуванні навчального матеріалу, змістовному наповненні уроків. Важливу роль у навчальному процесі вчителі-гуманітарії відводили тогочасній літературі. Зокрема, до найсильніших українських письменників педагогами було віднесено Л. Костенко. Так, освітяни Львівщини (а саме, 40 вчителів сільських шкіл і 25 міських) назвали Л. Костенко найкращим літератором сучасності. На другому місці йшов Д. Павличко, за ним І. Драч, О. Гончар, В. Яворівський, Р. Іваничук, Ю. Щербак, Р. Федорів, Б. Олійник, В. Шевчук і т.д. Серед творів, що справили найсильніше враження, – історичні дослідження І. Крип'якевича «Історія України» та «Богдан Хмельницький», романи Іваничука «Журавлиний клич», «Бо війна війною», «Мальви», історичні твори Б. Лепкого, поезія Б.-І. Антонича, проза А. Чайковського. В окремих відповідях – твори «про сталінські репресії та голодомор на Україні», «про боротьбу за національну незалежність та про національних героїв», про чорнобильську трагедію. Були пропозиції педагогів розширити програму, хоч зустрічалися поодинокі голоси і за скорочення навчального матеріалу, особливо нового. Одні вчителі пропонували вилучити з навчальних програм творчість Ю. Яновського та А. Головка, інші переймалися питанням практичної реалізації навчальних програм. Лунали думки про необхідність розумного, не однобокого підходу до вивчення матеріалу [269]. Примітно,

що вперше один із проектів шкільної програми пропонував 9-класникам ознайомлення з українським літературним ренесансом, з творчістю письменників-українців [320, с. 61]. На думку освітян-україністів вивчення нової «репресованої» або забороненої режимом літератури збагачує та поглиблює через художньо-літературні реалії знання історії і літератури свого народу; ламає погляди вчителів та учнів, є засобом національного патріотичного виховання; література розглядалася освітянами як засіб пізнання історії, життя, правди [269, с. 60].

Зміна системи шкільного викладання афішували ряд проблем, серед яких першочерговим був брак відповідної художньої, науково-критичної, методичної літератури [269, с. 60]. Так, навіть 1988 р. педагог Н. О. Дігтярук відзначала ряд проблем, які постали перед науково-педагогічними працівниками в освоєнні нової програми, матеріалу, методики викладання: «...а хто навчить сьогодні мене, педагога із двадцятип'ятирічним стажем? Де ознайомитися із досвідом новаторів? Де купити книгу Нікітіних? Кому, окрім моєї школи, цікаві мої спостереження, висновки, пошуки? Адже система навчання вчителів на курсах підвищення кваліфікації теж побудована за старими рекомендаціями й про новини в педагогіці дізнаємося хіба що з телепередач» [72, с. 3]. Більше 80% педагогів наголошувало на відсутності літератури для роботи за новими навчальними планами, а сільським педагогам для роботи і за старими планами бракувало книг. Бібліотеки комплектувалися безсистемно, не рідко книгами, які не відповідали шкільній програмі. Часто при підготовці до уроку вчитель використовував підручники з особистих книгозбірень або літературну періодику. Більше 90% опитаних передплачувало «Літературну Україну» та «Дзвін», а 45% «Вітчизну», «Київ», «Дніпро», «Україну», що допомагало долати дефіцит навчального матеріалу [269, с. 56-61]. Отже, вимогою освітньої сфери того часу була потреба в забезпеченні художньою літературою, врахування вікових особливостей учнів, орієнтація на широкий загальний критичний матеріал не мав містити категоричного характеру.

Робота за проектами нових програм поступово стимулювала вчителів долати формалізм у викладацькій роботі. Спираючись на тогочасні досягнення педагогіки, психології, літературознавства, педагоги по-новому бачили літературний процес, поняття про творчі методи літератури, вели педагогічний пошук. Звісно ж, повністю догматизм не було подолано в шкільних закладах та училищах. На уроках часто переважала бесіда про літературний твір, історія написання, а сам текст не звучав. Для подолання цих явищ рекомендувалося залучати досвід вчителів-новаторів, а саме – застосовувати диспути, семінарські заняття, конференції, творчі звіти, посилювати взаємозв'язок літератури з іншими дисциплінами [293, с. 52-53]. Секція навчання української літератури в школах і професійно-технічних училищах вивчення української літератури рекомендувала: використовувати досвід педагогічної, літературознавчої, методичної науки; висвітлювати «білі плями» в історії літератури; розширити при освітніх закладах мережу гуртків з української літератури, театральних і кіномистецьких, етнографічних і фольклорних, народознавчих; звернути особливу увагу на патріотичне виховання за допомогою літератури; дотримуватися єдиного мовного режиму; лекції для студентів читати чистою українською літературною мовою; створити з числа методистів, вчителів, викладачів, науковців творчі колективи для розробки актуальних питань з української літератури [293, с. 52-53].

Серйозною проблемою шкільної програми була наступність між середніми і старшими класами, неправильне співвідношення між українською і зарубіжною літературою. У школах України апробовували три проекти програм з української літератури, укладені науковцями НДІ педагогіки УРСР, викладачами Київського держуніверситету та вченими Інституту літератури АН УРСР. Спільним у цих програмах було вивчення фольклорних жанрів, народних переказів, легенд, байок, балад. Включено до програм імена письменників, яких не вивчали раніше: П. Куліш, Б. Грінченко, О. Олесь, С. Руданський, В. Самійленко, із сучасників –

В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, Г. Тютюнник, П. Загребельний, Ю. Мушкетик тощо. У ПТУ викладання української мови та літератури здійснювалося за програмами та підручниками загальноосвітньої школи, хоч мало свої особливості [363, с. 11].

Досить яскраво простежується перебудова у вивченні та викладанні української мови [363, с. 3]. Як стверджував учитель із Конотопа В. І. Оболоник, визначити рівень культури людини можна за її мисленням та мовою, тому «на уроках української мови робота зі словом хоч і складний, але необхідний процес» [237, с. 48]. Українські філологи опинилися в неоднозначній, складній ситуації, оскільки, в русифікованих районах, а це, переважно, південно-східні регіони України, переважало російськомовне населення і російськомовний науково-педагогічний склад. Педагоги-патріоти на даній території перебували у меншості, адже радянська мовна пропаганда всіляко стимулювала русифікаторські процеси. Ще в 1983 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» та тотожний наказ Міносвіти СРСР. Ці документи було взято за основу в УРСР. У постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР було поетапно розписано план подальшої русифікації України [405]. Згідно Постанови, вчителі, які проводили заняття російською мовою в підготовчих і I-III класах, з 1984 р. отримували 15% надбавку до ставки заробітної плати, вчителі російської мови і літератури IV-X(XI) класів, вчителі російської мови і літератури професійних і середніх спеціальних закладів з неросійською мовою навчання та викладання в міській та сільській місцевості отримували ті ж самі 15% надбавки. Стипендії русистів було прирівняно до стипендії студентів юридичних інститутів, будувалися гуртожитки в педагогічних інститутах для студентів факультетів російської мови і літератури, професорсько-викладацький склад розподілявся з розрахунку один викладач на вісім студентів-русистів, запроваджувалися екзамени з російської мови та літератури для вступників та кандидатів. Всі ці

заходи сприяли русифікації науково-педагогічного складу і її пік припав саме на початковий період «перебудови», оскільки за рахунок надбавок можна було вирішити певні матеріальні труднощі освітян.

Разом з тим, українські вчителі з українською мовою навчання почувалися приниженими, що часто формувало комплекс меншовартості [19, с. 41]. На думку канд. філол. наук Р. Піхманця, викладання української мови перебувало в зневажливих умовах. За матеріалами вчительських анкет було зроблено «соціологічний знімок» буття тогочасного вчителя-україніста [269, с. 56-61]. 31 анкета педагогів з Кримської обл. та 120 анкет вчителів з Львівщини показують професійний рівень, становище та потреби педагогів. Крім традиційних проблем щодо відсутності відповідної літератури для проведення факультативних занять, гуртків, присвячених творчості раніше дискредитованих письменників, звучить біль щодо наслідків русифікації в освіті: Захистіть школу від русифікації! Школа до цього часу має звільнених учнів від вивчення української мови, часто це діти директора школи або викладачів [269]. З іншого боку, патріотичні науково-педагогічні працівники з центральних, а особливо, західних регіонів України активно поширювали українську мову та літературу в навчально-виховному процесі [19, с. 41].

Досить цікавими є статистичні дані з приводу загальноосвітніх шкіл України з урахуванням двомовності. Так, в УРСР функціонувало майже 20,7 тис. загальноосвітніх шкіл, з них 15,8 тис. (з урахуванням двомовності) працювало на українській мові (76,7%), 4,6 тис. (22,3%) – на російській мові. Міські школи, як правило, навчалися на російській мові. У 1990 р. було відкрито та відновлено 200 україномовних шкіл, з них 26 шкіл у великих промислових містах та обласних центрах. Додатково було відкрито 300 класів з українською мовою навчання в російськомовних школах. Зокрема, 47 таких класів у Дніпропетровську, 34 – Чернігові, 20 – Києві, 16 – Харкові, 13 – Черкасах. За 1990 р. збільшилася кількість профтехучилищ з українською мовою навчання на 89 одиниць. Так, на україномовний режим було переведено частину ПТУ Дніпропетровської, Миколаївської.

Запорізької, Сумської, Харківської областей та м. Києва. За період з 1987 – 1989 рр. у п'ять разів розширилася мережа шкіл з поглибленим вивченням історії, української мови, літератури, фольклору, мистецтва. Станом на 1990 р. в Україні працювало близько 2000 тис. шкіл суспільно-гуманітарного спрямування. З 1 вересня 1990 р., порівняно з 1987 р., у школах з українською мовою навчання час на вивчення української мови та літератури було збільшено на 10,5 год. на тиждень, з російською мовою навчання – на 7 год. Загалом на суспільно-гуманітарний цикл було відведено 53,1% навчального часу [363, с. 5].

Постанова Верховної Ради УРСР щодо розробки «Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» школу розглядала як найважливіший фактор задоволення національно-культурних потреб. Це завдання складно було реалізувати в Донецькій, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Миколаївській областях негайно, мова йшла про перспективи на 5-10 років [363, с. 7].

Протягом 1985 –1991 рр. у роботі вчителів намітився певний прогрес. Викладач ПТУ Б. М. Косьмій стверджував, що обов'язок вчителя організувати продуману повсякденну роботу з учнями [136, с.35-38]. Збільшувалася кількість вчителів, методистів, котрі застосовували у практичній шкільній роботі нові форми і методи навчання. Так, вчитель-методист Червонослобідської середньої школи Черкаської обл. В. Веретільник на уроках домагався засвоєння учнями не лише лінгвістичних понять, а й практичної мови, вміння нею користуватися у різних сферах життя, ситуаціях, застосовував метод вивчення матеріалу укрупненими частинами, з використанням схем і таблиць; вчитель школи-інтернат № 7 м. Миколаєва Н. Кривошей вдало здійснював зв'язки з російською мовою; вчитель-методист Бережанської середньої школи №1 Тернопільської обл. Б. Семенець вміло організовувала роботу з джерелами [363, с. 7].

Практикуючі педагоги шукали засобів відродження української мови в освітньо-культурному просторі, напрацьовували форми і методи подачі філологічного матеріалу з урахуванням нових напрацювань науковців та запитів суспільства. Так, викладач Житомирського педінституту Л. І. Бондарчук був упевнений, що вільному володінню мовою сприяє звернення до літературно-краєзначого матеріалу, що розвиває естетичні почуття, інтерес до рідної мови, патріотизм [19, с. 41]. Учитель-словесник м. Городище Черкаської обл. І. П. Мазур указував на необхідність шукати нові підходи до вивчення шкільних предметів, розгляду понять і явищ, що вивчалися в школі [190, с. 18]. Вчитель Великохутірської СШ Черкаської обл. О. А. Дорошенко сучасним, ефективним методом навчання вважав урок уявної екскурсії, урок наукових повідомлень, урок у шкільній чи сільській бібліотеці, де діти готують приклади вправ до певної теми, опрацьовуючи велику кількість літератури; урок у сільському музеї; де практично учні стикаються з словами-архаїзмами та неологізмами [80, с. 36-37]. Педагог закликав до відмови від одноманітності пошуку нових форм, як основи демократизації навчання [80, с. 38].

Складні перебудовчі процеси в школі стимулювали вчителів до розробки нової концепції системи народної освіти. Так, учитель біології з м. Києва С. П. Корецький розробив «Концепцію системи управління народною освітою демократичної держави», згідно якої мотивом усієї діяльності педагогів мало бути прагнення до розвитку учня, а учнів – прагнення постійно самовдосконалюватися. С. Корецький змінює акцент «навчально-виховного процесу», – «не «процес навчання і виховання дітей школою», а «процес навчання і самовиховання дітей в школі». Так, школа – лабораторія з девізом «зроби себе сам» [133, с. 5]. Указана концепція відображає прогресивні думки педагогічної інтелігенції щодо практичної демократизації освітнього процесу. Але її не було втілено в практичну площину.

Згідно досліджень Міністерства народної освіти та НДІ УРСР в навчальному процесі домінували традиційні методи і форми подачі матеріалу. У багатьох школах переважав 4-елементний комбінований урок, що гальмувало творчий пошук вчителя. У вивченні української мови простежувався розрив між теорією і практикою. Урок української мови відрізнявся від російського лише тим, що будувався на україномовному матеріалі, тобто переважали стандартизовані підходи в навчанні [363, с.3-16]. Згідно даних перевірок уповноваженими органами, правописна грамотність у 5-9-х класах складала 85-87 %, у ПТУ – ще менше. Недоліки у навчанні української мови були зумовлені малою кількістю годин, відсутністю потрібної літератури, а особливо методичної [294, с. 48-50].

Зміст уроку визначався навчальною програмою. Програми чи не щороку піддавалися змінам. Години на вивчення мови, то збільшувалися, то зменшувалися. На вивчення української мови в школах з російською мовою навчання відводилося майже наполовину менше годин, а в 11-му класі українська мова взагалі не вивчалася. Все це відбувалося за умови, коли активно розгортався дискурс про мову в державних, суспільних і освітніх колах. Ситуацію ускладнювала слабка матеріальна база, нестача підручників, застарілість методичного, дидактичного та ілюстраційного матеріалу, що призводило до поганої підготовки вчителів, котрі фізично не могли підготувати та розробити урок без поурочного плану [276, с. 53-54]. Вчителі-словесники скаржилися на перевантаженість тижневого педагогічного навантаження. На думку вчителя-методиста В. М. Пономаренко: «Щоб створити... лише один план-конспект уроку, потрібен час. А якщо 5-6 уроків – 5-6 конспектів. Це зробити неможливо, яким би добросовісним учитель не був. Хіба можна зрівняти підготовку до уроку словесника і, наприклад, учителя праці, фізкультури та інших предметів. Філолог повинен мати максимум 14 годин на тиждень» [276, с. 53-56]. Додавалися обмеженість вчителів навчальним часом, програмою, певними правилами та інструкціями [80, с. 17].

Складною була ситуація в питанні, яким мав бути урок української мови в школах з російською мовою навчання. За структурою, змістом, методами і прийомами урок української мови мало чим відрізнявся від уроків російської. Тривалий час радянське мовознавство вважало, що в Україні, у зв'язку з ленінською національною політикою, «...встановилась «гармонійна двомовність» - стійке врівноважене функціонування національної і російської мов, звідси – вільне володіння цими мовами» [13, с. 6]. Проте, різке падіння престижу української мови, звуження сфери її вжитку демонструвало інший бік проблеми, двомовність стала суспільним явищем. Перед вчителями поставало важке завдання – сформулювати, враховуючи мову навчання, українсько-російську або російсько-українську двомовність. У школах м. Києва, Херсонській і Черкаській обл. (1984-1989 рр.) було проведено експеримент паралельного навчання української та російської мов, коли подібний матеріал структурували за «основними одиницями засвоєння», тобто великими завершеними частинами розділу чи теми [13, с. 5-7]. Даний експеримент не набув системності, оскільки це вимагало від науково-педагогічних працівників не лише знань їхнього предмету, а й оперування соціокультурологічними поняттями та володіння обома мовами досконало.

Двомовна ситуація в Україні ставила перед педагогами непросте завдання – забезпечити всебічне вивчення двох мов і, на цій основі, сприяти піднесенню культурного рівня суспільства. На переконання вчительки Н. Кривошей з м. Миколаїв, Україна мала величезний резерв, пов'язаний з паралельним викладанням української та російської мов. Але проблем було багато. Зокрема, на уроках української мови в школах з російською мовою навчання величезна увага мала приділятися формуванню в учнів практичних умінь та навичок її застосування. Щоб вирішити цю проблему вчитель мав добре знати українську мову, матеріал, види та методи роботи, а головне – уникати дублювання матеріалу з російських уроків, що було нецікавим для учнів [154, с. 25]. Показовою була ситуація, коли вчителі для успішного оволодіння учнями українською мовою залучали батьків. У рекомендаціях до

батьків ішлося про: допомогти учням у оволодінні культурою мовлення як дієвого засобу засвоєння всіх наук; виховання мовної культури та любові до книги; заохочення учнів до гуртків української мови і літератури, участі в ранках, фольклорних святах, конференціях; прищеплення любові до пісні, вивчення історії та культури свого краю [413, с. 54-55]. Однак, заохочення вивчення української мови ставало проблематичним у зрусифікованих регіонах України.

Досить показовою в досліджуваний період була співпраця академічних наукових установ і педагогічних кіл України в руслі оновлення змісту і методів навчального процесу. Широкий простір для співпраці відкривався в сфері соціогуманітарних студій. Так, зокрема, згідно завдання відділу методики мови НДІ педагогіки УРСР проводився експеримент з перевірки структури курсу «Українська мова» в 4-8-х класах. Теоретичний матеріал вивчався укрупненими частинами. Учні охоче працювали зі схемами, моделями, таблицями. Цей новий метод навчання позитивно впливав на формування мотивів ефективної навчальної діяльності, пізнавальної спрямованості учнів, які засвоювали не лише лінгвістичні поняття, а й практичну мову [27, с. 20-23].

Секція навчання української мови рекомендувала працівникам народної освіти та профтехосвіти наступне: відродити культ рідної мови, дотримуватися єдиного мовного режиму, уникати «суржику»; вчителі, викладачі мали демонструвати зразок грамотності, виразної, змістовної мови; використовувати передовий педагогічний досвід, уникати перенавантаження учнів домашнім завданням; забезпечити необхідну мотивацію у вивченні мови, як необхідної складової в становленні громадянської свідомості; встановити демократичний стиль стосунків між вчителем та учнем; вивчати матеріал укрупненими, логічними частинами з використанням таблиць та схем [294, с. 50-51]. Кафедрам педуніверситетів та університетам Секція рекомендувала: викладати мовознавчі дисципліни з прицілом на середню школу; уникати загальних рекомендацій, давати більше конкретики,

повноцінних прикладів з досвіду навчання мови в школі; систематично практикувати написання студентами переказів, творів, активізувати участь у дискусіях, практикувати редагування тексту; включити в педпрактику методичну роботу студентів з висвітленням результатів у рефератах, курсових, дипломних роботах [294, с. 51].

У ВНЗ відновлювалося викладання українською мовою. З 29-ти педвузів у 8-ми навчання проводилося російською мовою, в 16-ти українською викладалося 80-90% предметів. В 30-ти з 50-ти педагогічних училищах мова викладання була українська, у 8-ми – 30-70% предметів викладалося українською мовою. У 12-ти педучилищах мова навчання була російська [363, с. 3-16].

На плечі викладачів, науковців, вчителів-практиків лягла проблема розробки нових навчальних планів, удосконалення методичної бази у зв'язку із нововведеннями в навчальних програмах, доводилося розробляти теоретичні рекомендації і практичні матеріали. Для вчителів-гуманітаріїв практичним помічником ставали науково-методичні журнали Міністерства освіти УРСР на зразок «Українська мова і література в школі», постійними авторами яких були вчителі методисти, вузівська інтелігенція. На сторінках журналу було започатковано постійні рубрики «Нове у програмі», «Педагогіка перебудови» тощо. В умовах швидких змін в освітньому середовищі досить виразно почала проявлятися проблема готовності педагогів до новаторства і самостійних професійних пошуків, вміння методологічно переорієнтуватися, працювати з новим матеріалом тощо. Частина освітян із розумінням ставилася до наявних професійних проблем, проявляючи готовність до конструктивних змін і творчого пошуку. Саме в їх оцінках звучить схвалення науково-методичної періодики для забезпечення навчального процесу. Інша частина, звикла до консервативних методів навчання попереднього періоду, проявляла розгубленість, а то й обурення, перед викликами перебудови в освіті. Так, доцент Криворізького педінституту А. Козлов із захопленням констатував, що журнал допомагає

«відповідати на гострі проблемні запитання сьогоденних студентів, а завтрішніх учителів», головне це систематичність і чіткий план публікацій, друк статей оглядового характеру задля відтворення цілісної картини творчого процесу в Україні, в т. ч. забутих митців [124, с.56].

Одночасно вчителька Н. О. Гладкова з Одещини зауважувала: «Мені соромно за ваш (і наш, українських філологів) журнал. Вдвічі соромно, бо, викладаючи українську мову і літературу в школі, повинна виписувати ще і журнал «Російська мова і література в середніх навчальних закладах». І зрівнюючи скажу, що в тому журналі учитель дійсно знайде для своєї роботи конкретні поради, практичні розробки уроків, приклади проведення нестандартних уроків, користування опорними схемами-конспектами і багато іншого» [179, с. 92]. Активне обговорення освітянами даного листа засвідчило полярність оцінок журналу: 1) журнал віддає перевагу науковцям, теоретичним матеріалам, нехтуючи потребами простого «вчителя-трудяги», який чекає конкретних методичних рекомендацій і розробок. Показово, що критика в подібних листах висловлена в досить різкому тоні, часом із посиланням на журнал «Російська мова і література в середніх навчальних закладах» як взірць для роботи вчителя; 2) журнал – «випромінює інтелігентність, професіоналізм», є незамінним помічником для вчителя-практика, дає поживний матеріал, а друкувати готові розробки уроків (які має кожен працюючий вчитель) – це вчорашній день [179; 411; 412]. Дана дискусія охопила викладачів-науковців, методистів, учителів (і не лише філологів), що загалом свідчить про небайдужість до освітніх проблем та загальну поляризованість суспільства в умовах перебудови. Опоненти Н. О. Гладкової наголошували на двох аспектах піднятої проблеми: 1) безграмотності її листа, як фактору низького професійного рівня і зрусифікованості авторки; 2) звичці значної частини учителів чекати «готовеньких старих і добрих стереотипних розробок уроків різних типів, схем-конспектів тощо» [411, с. 89]. «Дайте учителям списати хоч що-небудь! Вони звикли списувати (у хорошому розумінні цих слів), «... Люди люблять

готову продукцію...» [412, с. 85], – зазначалося у листі вчителя математики з Житомирщини. Загалом дане зауваження відображає психологію радянського мислення і стереотипів професійної діяльності, від яких значній частині освітян було нелегко відмежуватися [278, с. 132-135].

У процесі гуманізації освіти перед педагогами особливо гостро постала проблема якісної навчальної літератури. На допомогу вчителям приходять викладачі-науковці нової генерації, які за 1989 р. видали низку посібників для закладів освіти. Зокрема, навчальну літературу з української мови презентували: Горбачук В. Т. «Види диктантів та методика їх проведення», Маштабей О. М., Сікорська З. С., Лоповок Є. Й. «Навчальні перекази з української мови в 4-8 класах»; Пентиліук М. І. «Робота із стилістики в 7-8 класах»; Потапенко О. І. «Гурткова робота з української мови в 4-8 класах»; Сікорська З. С., Терновська Т. П. «Збірник диктантів з української мови для 4-8 класів»; Шульжук К. Ф. «Складне речення в українській мові»; Ющук І. П. «Практикум з правопису української мови»; «Словник труднощів української мови» за ред. Єрмоленко С. Я. тощо [74, с. 62-63]. У світ виходить рецензований І. С. Олійником, В. К. Іваненком, Л. П. Рожко та О. С. Скорик посібник «Методика викладання української мови в середній школі», складений відповідно до програми з методики викладання української мови в середній школі для педагогічних інститутів УРСР [196, с. 93-94]. Вийшов друком словник-довідник з правопису та слововживання 1989 р., який став у нагоді як філологам, так і пересічним громадянам, які хотіли підвищити культурний рівень мови [69].

Незворотні зміни в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті стимулювали й створення універсального підручника з літератури. Серед вимог до підручника нового покоління ставилися наступні критерії: щоб він був написаний розумно, дохідливо, читався як художня книга, що було б плюсом навіть для найслабше підготовленого вчителя, а учні могли б багато чого з нього почерпнути самостійно. Адже незнання історії, блокування історичних творів української літератури утверджувало в

суспільстві думку про примітивний побутовий рівень життя народу України [317, с. 3]. У 1989 р. вийшов підручник «Українська література для 8-го класу» канд. пед. наук О. М. Бандури і Н. Й. Волошиної. Він відповідав вимогам часу, був цікавий за викладом матеріалу. Автори-новатори намагалися подати літературний процес у тісному зв'язку з історією України, по-новому підходячи до характеристики епохи. У даному підручнику було урізноманітнено письменницькі біографії, показано митця не лише як громадянина, а й як людину зі своїми вподобаннями [343, с. 79].

Науково-педагогічні працівники зробили значний внесок у розробку і видання навчальної літератури для самих освітян, розвитку їх педагогічної майстерності, удосконалення педагогічних технологій роботи з школярами. Так, колективом авторів на чолі з докт. філос. наук, професором І. Зязюном було видано «Основи педагогічної майстерності» [78, с. 17]. Автор розкрив різні грані освітнього процесу, його перспективи розвитку та потенціал у контексті соціокультурних викликів часу. Він був одним із засновників та розробників теорії і методики професійної освіти, філософії освіти, психопедагогіки, одним із основоположників концепції педагогічної майстерності, яка набула численних рефлексій з боку науково-освітньої інтелігенції [73].

Якщо офіційна педагогічна наука на початку перебудови виявляла значний супротив новаторським освітнім ідеям, то на кінець 1980-х рр. вона почала активно співпрацювати з владою та виробляти нову стратегію освіти, методи педагогічної діяльності. Так, у 1988 р. відбувся пленум ЦК КПРС з питань освіти, на якому було прийнято рішення про загальне реформування всього освітнього простору СРСР, сформовано Державний комітет СРСР з народної освіти, в підпорядкуванні якого були всі освітньо-виховні заклади. Під його егідою було створено Тимчасовий науково-дослідницький колектив «Школа», який займався розробкою програмних документів. При цьому пріоритет віддавався: демократизації, гуманізації, інноваційності, диференціації освіти тощо. Звісно, це була директива «згори», яка була

сприйнята і в Україні, але, значною мірою, вона враховувала спрямування знизу, адже активними учасниками руху були українські вчителі, серед яких О. Захарченко, В. Шаталов, А. Рєзнік, М. Гузик та інші [337]. Інтелігенція створила реальну практичну основу політики перебудови в освіті, наповнила її реальним змістом і зробила, по-суті, стартом незалежницьких процесів в Україні.

Програма КПРС ставила завдання перед народною освітою «формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особистості» [224, с. 26]. Відповідно до цього визначалися пріоритетні напрямки, зміст, форми, структура народної освіти. Педагогічна освіта загалом відставала у своєму розвитку від творчості та ініціативи прогресивних вчителів, які висували нову стратегію в освіті, орієнтовану на демократизацію та гуманізацію навчального процесу. На всесоюзному рівні педагоги із реформаційними ідеями проводили конференції, фестивалі, виступали з різними маніфєстами. Рупором їхніх змін була «Учительская газета» [355; 356; 357; 358].

Серед проблем науково-педагогічної сфери, що виносилися на обговорення наукових конференцій залишалися питання мови та літератури. Так, у рамках республіканської науково-практичної конференції «Шляхи підвищення ефективності вивчення української мови і літератури у школах і профтехучилищах» у листопаді 1989 р. в Черкасах обговорювався стан народної освіти в області, вивчення в школах національної культури, мови, літератури. Значну увагу приділяли стану русифікації освіти, адже лише з 1989 р. українська мова почала поширюватися в усіх дошкільних закладах обласного центру. Науково-педагогічні діячі висловлювали занепокоєння станом впровадження Закону про мови в практику, піддавали критиці двомовні школи як суржикові інкубатори тощо [192, с. 87-88].

Республіканська науково-практична конференція в м. Ніжині у травні 1990 р. актуалізувала проблеми викладання філологічних дисциплін у педінститутах і університетах України. Акцентуючи увагу на пріоритетах народної освіти, доповідач Ф. С. Арват указував на потребу поліпшити

становище сільського вчителя. Проф. О. М. Беляєв проаналізував деформації в національно-мовному будівництві та їх негативні наслідки в освітньому процесі. Для виправлення становища вчений пропонував ряд невідкладних заходів: оновлення змісту програм, перегляд навчальних планів, визначення кількості годин з української мови, створення нових підручників і методичних посібників. Проф. Г. В. Самійленко теж пропонував конкретні пропозиції: зменшити кількість програмових російських творів в українській школі; скласти свою національну програму з російської літератури для шкіл України, включивши в неї твори, тематично пов'язані з Україною; використовувати красназнавчий матеріал. Канд. пед. наук Є. А. Пасічник висловився за пріоритет філологічних наук у школі та забезпечення психологічних основ з урахуванням внутрішніх потреб [384, арк. 118].

23 березня 1991 р. в м. Львові відбулася конференція, присвячена відновленню діяльності Товариства «Рідна школа». Концептуальною основою його діяльності були ідеї свободи, рівності, гуманізму, толерантності, суверенітету України як основної умови становлення національної системи освіти. Метою відновленого товариства було всебічне сприяння відродженню української школи та дитячих дошкільних закладів на національно-демократичних засадах [384, арк. 118]. У рамках цих заходів науково-педагогічна інтелігенція пропагувала новаторські підходи. Якщо раніше вчитель, науковець користувався лише догмами та вказівками згори, тепер він ставав суб'єктом освітнього процесу. Подібні дискурси сприяли політизації та націоналізації науково-педагогічних кадрів.

У руслі гласності відбулося поживлення закордонних зв'язків між представниками науково-освітньої інтелігенції США і Західної Європи, з одного боку, та СРСР і УРСР, з другого. Відбувався обмін досвідом, запозичення нових ідей, методів, відкривався доступ до іноземних джерел та наукової літератури. Так, відомий дослідник історії образотворчого мистецтва, старший науковець Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського АН УРСР Д. Степовик був запрошений

відвідати зарубіжні університети та академії для дослідницької роботи, викладання та обміну думками на міжнародних конференціях [275, с. 8]. А колишній дисидент, відомий історик у Канаді, докт. іст. наук В. Мороз читав лекції в Києві, акцентуючи увагу на оновленні історичних концепцій, ідеї незалежної України [195, с. 15-16]. Звісно, можливість подібної науково-освітньої співпраці з світовим співтовариством відкривала нові світоглядні горизонти для радянського покоління науково-педагогічних працівників, збагачувала методологічний інструментарій та науково-теоретичну базу, впливала на національні переконання.

Цікавим напрямком співпраці науково-педагогічної інтелігенції України з зарубіжними державами стала взаємодія і надання допомоги в організації навчання української мови в початкових школах системи освіти українських дітей на території Республіки Польща. Важливу роль у підготовці українців Польщі відігравали практики в Київському університеті, де польські студенти отримували важливий практичний досвід, а науково-педагогічні працівники столиці розширювали професійні горизонти власної діяльності. Підвищити кваліфікацію вчителів української мови Польщі могли лише на курсах підвищення кваліфікації в Києві. Програма цих курсів була побудована на навчанні української мови та методики її викладання, давала розуміння літературного процесу в Україні. Лекції проводили найвизначніші фахівці в галузі мовознавства та літератури. Відбувалися творчі зустрічі, відвідини шкіл, закладів культури [87, с. 81-83].

Мовна політика держави відкривала нові можливості в перекладацькій справі, чого конче потребувала українська освіта. Певні зрушення спостерігалися лише в сфері художньої та історичної літератури. Українською мовою планувалося підготувати серію «Шкільна бібліотека» з метою поповнення українських видань світовими класиками. Але справа гальмувалася проблемами докорінної реорганізації книговидавничої справи в Україні та повернення пріоритетних позицій українській книзі. Це передбачала січнева (1989 р.) постанова ЦК Компартії України [207, с. 3].

Величезною проблемою залишалася освіта на селі. Сільські учні значно поступалися рівнем фахової підготовки перед міськими. Цьому передувало ряд причин: по-перше, недостатня підготовленість самого вчителя; по-друге, в журналах записувалися теми, а фактично їх не викладали; по-третє, використання учнів разом з педагогами в колгоспних роботах. Офіційно існували вказівки не відривати учнів від навчання, директор школи формально був незалежний від голови колгоспу і міг не надавати учнів для сільськогосподарських робіт, таких вказівок не давало і Райвно. Але слабка соціальна база, мізерне фінансування школи потребувало допомоги. Без допомоги правління колгоспу директор не міг зробити ремонт в школі, у голови колгоспу мав просити і будинок для вчителя, і продукти для колективу. Через таку ситуацію незначна кількість сільських учнів вступала до вишів. Так, у 1990 р. серед першокурсників різних вузів було лише 3% сільських дітей. Повертатися до села бажаючих теж не було. І як підкреслював, вчитель М. Перевозний з Полтавської обл., городянин на село не поїде, а якщо й поїде, то лише на 2-3 роки [303, с. 89]. Ситуація з вчителями ускладнювалася ще й низькою заробітною платою в 204 крб., при навантаженні в півтори ставки, при середній заробітній платі в країні – 250 крб. [98, с. 16]. У особливо тяжкій фінансовій ситуації опинився сільський вчитель: «Я не можу піти до школи цього року, тому що мені соромно з'являтися перед дітьми три роки підряд в одному і тому ж одязі, а купити мені його просто ніде, і немає за що» [98, с. 18].

Таким чином, складна ситуація на селі в перспективі давала малий відсоток вступників з сільської місцевості, котрим не вистачало компетентних знань та навичок для вступу в ВНЗ. Щоб розв'язати дану проблематику науково-педагогічні представники запропонували публічний дискурс. Так, у періодичній газеті «Освіта» від 5 і 8 лютого 1991 р. жвавий інтерес викликало обговорення ідеї створення Селянського університету. Надійшли різні відгуки авторів – від рішучого «проти» до енергійного «за». Зокрема, вчитель Деражненської середньої школи Я. Войцешко переконував

у важливості ідеї створення Українського селянського університету: «Вважаю, таких університетів має бути принаймні три: для західного, центрального і східного регіонів України. При селянських університетах справді потрібні ліцеї і коледжі для особливо обдарованих дітей із глибинки. Після закінчення таких ліцеїв хай би вони ставали студентами Селянського університету без вступних іспитів» [306, с. 2]. Аргументував свою думку вчитель нижчим рівнем знань учнів сільських шкіл. Останній фактор, на думку автора, в значній мірі впливав із побутового виміру життя сільських мешканців (умови життя, сервісу, інфраструктури, рівень медичного, культурного обслуговування тощо). Робочий день вчителя інколи сягав 16 годин, особливо під час збирання урожаю, що негативно впливало на умови роботи педагогів та учнів [306, с. 2]. Вчитель із м. Луцьк Л. Климук висловлювала чітко «ні» щодо створення Сільського університету: «Як ми любимо створювати!... А чи варто? Може, краще було б удосконалити те, що є?» [306, с. 2]. Вчитель вважав необхідним, насамперед, вирішити соціально-економічні проблеми села: «Молоді спеціалісти не їдуть до села, через те, що там немає газу, водопроводу, що клуби на замках, а в деяких селах і електрики навіть немає» [306, с. 2].

Висновки до розділу

Стратегічним напрямком реформ перебудови стала ставка на реалізацію досягнень НТР та активна підтримка науки, що передбачало вирішення кадрової проблеми і створення нової морально-психологічної ситуації в країні (демократизація, гласність, активна громадянська позиція). На науково-педагогічну інтелігенцію покладалося завдання адаптувати гасла перебудови до освітнього процесу, формувати новий суспільно-політичний світогляд, «нове мислення» і нові професійні кадри, відповіді викликам часу.

У роботі проведено власний методологічний аналіз еволюції поняття «інтелігенції». В умовах гласності почалося поступове відновлення соціокультурного бачення феномену інтелігенції не лише як інтелектуально-

професійного ядра суспільства, але й його морального авторитету із особливою соціокультурною місією в суспільстві.

Науково-педагогічна інтелігенція посідала вагоме кількісне місце серед інших професій. Вона не була однорідною за рівнем кваліфікації, професійної затребуваності, певними ідеологічними факторами. За віковими складом науково-педагогічних працівників переважали люди середнього та старшого віку, рівень кваліфікації яких підвищував вікову планку, що, безумовно, впливало на рівень їх соціальної і професійної мобільності в умовах суспільних змін і реформ. Велика роль в УРСР відводилася системі підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. Проблемою було нецільове використання кадрів та матеріально-технічне забезпечення педагогічної інтелігенції села.

У період 1985-1991 рр. науково-освітні заклади залишалися зняряддям ідеологічного виховання молоді, науково-педагогічні кадри були об'єктом впливу державної ідеології та мали транслювати її в суспільні маси. Пріоритет в ідеологічній роботі КПРС надавався комуністичному вихованню, формуванню радянського патріотизму. Жорсткий ідеологічний контроль за роботою науково-педагогічних кадрів в суспільно-гуманітарній сфері обмежував можливості гуманізації науково-освітнього процесу. Популяризувалися ідеологічні тези, спрямовані на посилення інтернаціоналізму, ідеї спільності радянського народу.

Разом з тим, курс «перебудови» зумовив поступову націоналізацію і деполітизацію освіти. Остання вимагала розмежування процесу підготовки кадрів та державної ідеологічної пропаганди, відображала вимоги студентів вилучити з навчальних планів політико-ідеологічні курси на користь фахових дисциплін, у т. ч. гуманітарного національного спрямування. Нові наукові дослідження «непопулярних» і заборонених раніше тем, зміна наукових концепцій суспільно-гуманітарних наук сприяли гуманізації освіти, підготовки кадрів на нових демократичних засадах.

Науково-педагогічна інтелігенція стала генератором модернізації освітнього процесу, посилення його інформаційної та демократичної складових. Науково-педагогічні кадри втілювали державні завдання в системі освіти в напрямку її демократизації, гуманізації і гуманітаризації. Зусиллями педагогів-новаторів, за науково-теоретичної та методичної підтримки наукових працівників, перебудова в освіті набула реального змісту, заклала основи нової національної системи підготовки кадрів, ставши стартом незалежницьких процесів в Україні.

Педагогам доводилося долати наслідки русифікації освіти, брак нової навчально-методичної бази, часто слабкий кваліфікаційний рівень вчителів та проблеми матеріально-технічного забезпечення. Однак, почалося активне впровадження в освітній процес нових тем і творів, розробка відповідного навчального матеріалу, долалися психологічні бар'єри. Пожвавилася співпраця освітян з науковцями, які забезпечували науково-теоретичний супровід навчального процесу, створювалася нова навчальна література і навчальні програми, проводилися наукові конференції щодо змісту освіти тощо. У навчальному процесі назривала потреба відмови від нав'язливої регламентації, категоричності оціночних суджень через «нове» (правдиве) прочитання творів класичної літератури, осмислення відомих персонажів з позицій нового мислення. Впроваджувалися нові методи і форми організації навчання (семінарські заняття, конференції, диспути тощо), залучалися можливості преси, телебачення, закладів культури.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ТВОРЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ

3.1. Науково-педагогічна інтелігенція в мовному дискурсі та реалізації Закону про мови

Радянська влада використовувала всі методи інформаційного впливу для здійснення мовної та культурної асиміляції. Суспільно-політичні події незалежної України показали величезний потенціал та конструктивізм української інтелігенції, можливість останньої відігравати активну роль у державному житті як на сучасному рівні, так і в часи суспільних історичних трансформацій, одним із яких стала перебудова [302].

На початок 1985 р. Україна мала незначну когорту освітян та науковців з проукраїнською патріотичною позицією. Адже особливого контролю з боку радянської влади зазнавала освітня та культурна галузі, а інтелігенція зазнавала особливих утисків та переслідувань через притаманний їй дух опозиції. Гуманітарна політика КПРС була спрямована в інтернаціональному руслі, що по-факту означало центристську, русифікаторську діяльність в освітньо-культурній сфері. В умовах демократичних зрушень «перебудови» активізувалися процеси національної самоідентифікації населення союзних республік, що закономірно загострило мовне питання на теренах СРСР.

Мовна політика радянського керівництва формувалася в руслі вирішення національного питання, загострення якого змушувало партійну верхівку поглиблювати хід демократичних реформ. Погодимось із позицією сучасних дослідників, які виділяють три етапи у формуванні програми КПУ в сфері національних проблем: I. 1985 – кін. 1989 р., коли партійне керівництво України «імітувало перебудову» у вирішенні національного питання, а прийнята у серпні постанова ЦК КПРС із закликом посилити увагу до сфери

міжнаціональних відносин зумовила появу аналогічної постанови КПУ України. II. Кінець 1989 – літо 1990 р. характеризувався виникненням у державі принципово нових обставин, зумовлених кризою в соціально-економічній, політичній, ідеологічній та національній сферах. Оновлене восени 1989 р. компартійне керівництво УРСР активізувало суспільно-політичні процеси. Вересневий (1989 р.) Пленум ЦК КПРС, а за ним жовтневий (1989 р.) Пленум Компартії України окреслили суть національної політики в УРСР в забезпеченні рівних умов розвитку всіх національностей, зміцненні дружби між народами, затвердженні російсько-української двомовності. Відповідні пленуми в обласних партійних організаціях України розробили план заходів з реалізації даних настанов ЦК КПРС і ЦК КПУ, зокрема, щодо розширення сфери вжитку української мови, розвитку інших національних мов і культур і одночасної рішучої боротьби проти націоналізму, шовінізму і сепаратизму. III. Літо 1990 – серпень 1991 р., коли XXVIII з'їзд КП України у червні 1990 р. прийняв власні Програмні принципи Компартії України, якими проголошувався курс на утвердження державного суверенітету України, визначалися основоположні пункти національного життя, серед яких, зокрема, визначався всебічний розвиток української культури, утвердження статусу української мови як державної при всебічному розвитку російської мови як засобу міжнаціонального спілкування [253].

Поворотним пунктом у внутрішній політиці СРСР загалом і національно-мовній, зокрема, стали рішення XXVII з'їзду ЦК КПРС (лютий 1986 р.) та січневого Пленуму ЦК КПРС 1987 р. Хоч XXVII з'їзд у сфері національного питання і далі проголошував рух до інтернаціональної спільноти на основі єдиної ідеології і політичних цілей, тримаючи курс на зближення національних культур (а, відтак, практично означав продовження русифікації), однак, визначений курс на подальшу демократизацію суспільства, розширення гласності, як запоруки «психологічної перебудови» наших кадрів і безвідмовно діючої системи, змушували керівництво на

місцях імітувати демократичну роботу в різних сферах суспільно-державного життя, в тому числі науково-освітній та культурній [47].

Незворотність даних змін засвідчили і гострі дискусії представників партійної еліти у рамках січневого Пленуму ЦК КПРС (1987 р.), що розгорілися не лише з питань демократизації системи управління держави, а й ідеології, ролі і місця демократії в діяльності ЗМІ і культури загалом [40]. Хоч в радянській державі панували застійні явища, бюрократія, а в центральних та місцевих органах влади, за визначенням генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, домінувала інертність і «своєрідна психологія: як би покращити справи нічого не змінюючи» [47], однак проголошений демократичний курс легалізував національно-культуру, мовну діяльність свідомої частини української інтелігенції, переносив її в державно-правове поле, а гласність та розпочаті освітні реформи активізували науково-педагогічні кадри в руслі відстоювання прав української мови.

Новий етап боротьби за відновлення функціонування української мови, її самобутності розпочався в УРСР наприкінці 1980-х рр. Ініціатором мовної політики виступала інтелігенція, науково-педагогічні, культурні та громадсько-політичні організації. Однією з причин загострення мовного питання було відведення провідної ролі російській мові, що пояснювалося потребами соціально-економічного, політичного та культурного розвитку «братніх народів», визначення її як рідної для більшої частини населення СРСР, найбільш поширеної та розвинутої відносно інших мов [395, с. 99]. Пропагувалася ідея виключної спроможності російської мови в повному обсязі забезпечити ефективну роботу центрального державного апарату та єдиного економічного комплексу країни. Ще в 1983 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову, яка полегшувала вивчення російської мови у союзних республіках СРСР. Намічений комплекс заходів безпосередньо був спрямований на вдосконалення вивчення російської мови у загальноосвітніх школах та інших учбових закладах. Відповідні постанови продублювали державні органи республіки Україна [395, с. 99; 258].

Політика русифікації культурно-освітньої, наукової сфер маскувалася концепцією національно-російської двомовності. Загалом ця теза активно культивована радянською владою протягом 1970 – 1980-х рр., у тому числі в час «перебудови», пропагувала рівноправне оволодіння двома мовами. Директор Інституту мовознавства АН УРСР академік І. Білодід стверджував, що «двомовність на Україні – це той вид білінгвізму, при якому обидві мови, що знаходяться на високому ступені розвитку всіх своїх функціональних стилів, з однакою широтою і рівною мірою використовуються народом» [199]. Питання двомовності в Україні вважалося гармонійним і справедливо вирішеним, що мало маскувати русифікацію, масові факти визнання російської мови як другої рідної мови. У практичній площині теза двомовності передбачала посилення розробки наукової програми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування», зумовила вихід відповідних Постанов ЦК КПРС (1978, 1983 рр.) про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури, поділ класів в україномовних школах на дві групи на уроках російської мови, підвищення заробітної плати вчителям на 15%. Крім того, етап двомовності означав дублювання українських видань російською мовою, що зумовлювало зменшення українських тиражів або й ліквідацію україномовних варіантів. Так, зокрема, випуск другого видання Української Радянської енциклопедії у 12 томах (завершене 1985 р.) дублювалося українською і російською мовами з великою перевагою російськомовного тиражу. Цей принцип застосовували до популярних газет, наукових видань тощо. Так, станом на 1988 р. практично всі наукові журнали з точних і природничих наук виходили російською мовою [199].

Така мовна політика радянського керівництва лише посилила діяльність українських освітян-новаторів, які усіляко намагались протистояти дискредитації української мови. Свідома частина української науково-педагогічної інтелігенції почала розголос щодо «мовної дискримінації», наступу на українську школу. Самоідентичність народу дала

імпульс до суспільного дискурсу про стан української мови, що послугувало в подальшому приводом до створення осередків шанувальників української мови в різних областях України.

Серйозне занепокоєння свідомих громадян викликав і той факт, що в національній освіті продовжувався процес скорочення кількості тих, хто читав, навчав та розмовляв рідною мовою. Такий стан суттєво обмежував професійні можливості діяльності науково-педагогічної інтелігенції, котра в процесі саморозвитку і педагогічного вдосконалення все більше змушена була послуговуватися російськомовною друкованою продукцією. За даними соціологічних досліджень, які проводилися в містах автономних областей СРСР в 1989 р., 40% молоді взагалі не знало рідної мови або володіло нею слабо, адже не скрізь було створено умови для вивчення мови [97, с. 84]. Значна частина наукової літератури, підручників, журналів в Українській РСР друкувалася російською мовою. Цю тенденцію ідеологи Радянського Союзу пояснювали як інтернаціоналізацію наукового пошуку [395, с. 101], наполягали на тому, що плідна співпраця вчених різних національностей, популяризація наукової інформації у загальносоюзному масштабі неможлива без мови наукового спілкування, тобто, російської. Керівництво відводило російській мові роль мови міжнаціонального спілкування, засобу популяризації досягнень культури народів СРСР. Активне витіснення української мови з системи освіти зумовило перехід викладання в ПТУ та вишах на російську мову (за винятком окремих гуманітарних предметів). Станом на 1987 р. у 4500 російських школах України навчалася більше половини всіх учнів, у Києві з 300 тис. учнів українською мовою навчалася лише 70 тис. Цей процес охопив навіть Галичину, південно-східний регіон був цілковито охоплений русифікацією [199].

Характерною ознакою процесу українізації сфери освіти цього періоду була апеляція до ленінської мовно-національної політики, котра вважалася еталоном національного розвитку країни. Цитати В. Леніна про підтримку розвитку української мови стали провідними в діяльності прогресивної

частини освітян, особливо на Донеччині – найбільш зрусифікованому регіоні України. Інтелігенцією використовуються такі тези В. Леніна: «Всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури, всіляко протидіяти русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план» [6, с. 49], «Культурною людиною є та, котра знає мову народу, на території якого проживає» [95, с. 81].

Повільне, але неухитне, зростання мовної та національної свідомості радянської спільноти в період гласності призводило до формування нових запитів у суспільстві. У центр таких подій, в першу чергу, потрапляла науково-педагогічна інтелігенція. Так, у зв'язку з посиленням уваги громадськості до проблеми мовного будівництва в Українській республіці, а також на виконання постанови ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов ХХУІІ з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального та патріотичного виховання населення», Академія наук УРСР представила пропозиції «Про деякі культурні і мовні проблеми удосконалення міжнаціональних відносин у республіці», підготовлені вченими Секції суспільних наук АН УРСР [381, арк. 2]. У зв'язку з цим, науковці порушували питання про здійснення в найближчий час ряду заходів, спрямованих на усунення окремих «ненормальних» явищ, відзначених у згаданій постанові. Вони відмічали створення незалежних умов розвитку всіх національних мов, розширення їхніх суспільних функцій, а тісну взаємодію між мовами трактували як стимул стильового розвитку, збереження самобутності національних мов. Утворення єдиного багатонаціонального радянського народу трактувалося як «ні ліквідації самих націй», а мова розглядалася могутнім засобом розвитку матеріальної та духовної культури. У той же час, відмічалось звуження сфери застосування української мови, зниження рівня викладання та вивчення її в школі, порушення мовного статусу українських театрів, скорочення випуску кінофільмів на українській мові [381, арк. 3].

Зі свого боку ЦК Компартії затвердив комплекс заходів, спрямованих на посилення пропаганди ленінської національної політики, поліпшення патріотичного та інтернаціонального виховання населення, міжнаціональних відносин, покращення вивчення української та російської мови, з урахуванням національної структури населення. Практичне втілення було націлено на поліпшення навчального процесу в школі, підготовку вчителів української мови та літератури, підвищення мовної культури в діяльності органів управління. Реалізація таких завдань мала піднести престиж української мови та посилити увагу до культури української та російської мов у республіці. Нівелювання та байдужість до цих процесів пояснювалися бюрократизацією багатьох ланок державного управління та зростанням кількості людей «заражених масовою культурою».

Обов'язком наукових та освітніх працівників висувалася боротьба за престиж радянської культури в усіх її національних виявах. Партійним керівництвом наголошувалося, що в Україні вільно функціонує українська та російська мови, але при цьому підкреслювалося, що наукові праці частіше виходили російською мовою, оскільки наука є інтернаціональною і їй відповідає мова міжнаціонального спілкування [381, арк. 4]. Однак, домінування в науковій сфері російськомовної друкованої продукції автоматично посилювало процеси русифікації освітнього процесу вищої школи, звужувало україномовний термінологічний запас в багатьох спеціальних професійних галузях, підготовка спеціалістів для яких здійснювалася вищими навчальними закладами союзних республік. Тому мовна політика влади в період «перебудови» безпосередньо турбувала науково-педагогічних працівників різних закладів освіти. На думку викладача кафедри української мови Херсонського державного педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської В. П. Олексенко, «мовна освіта – це невід'ємна складова комуністичного виховання нової людини» [240, с. 85]. З іншого боку, владними представниками УРСР зазначалося, що цей процес потрібно контролювати, адже безконтрольність може зумовити звуження сфери

вживання української мови. Відзначалася відсутність мовного режиму в україномовних школах. Позакласна робота з учнями та батьками, громадські заходи проводилися, здебільшого, російською мовою [381, арк. 5]. Акценти владою розставлялися на гармонійній двомовності, як характерній рисі культурного життя республіки, що, в свою чергу, формувалося, головним чином, у процесі шкільної освіти. Володіння двома мовами мало стати нормою для молоді, яка здобула середню освіту [381, арк. 5].

У ході дискусій навколо проблеми українсько-російської двомовності частина науково-освітніх кадрів переконували, що при такому виборі перемогу здобуде російська мова. Наприклад, в одному із листів освітянина йшлося: «...якщо надати українській мові статус державної на основі національно-російської двомовності і вільного розвитку мов всіх меншостей, це означатиме, що російська мова залишиться в усіх сферах суспільного життя. Як і було, українська мова нікому не буде потрібна крім українських письменників та філологічних інститутів. Російські школи і садки з вільним вибором мови залишаться усі на місці. У вузах і технікумах далі навчатимуться російською мовою. Національні кадри спеціалістів випускати не будуть. Підручники і наукова література залишаться російською» [387, арк. 91-92]. Разом з цим, науковець з інституту етнографії Ю. Бромлей наголошував, що під приводом гласності та перебудови засоби масової інформації, особливо суспільно-літературні журнали, говорили про шкоду двомовності у розвитку пізнавальних особливостей дітей, у той час, коли світова практика наголошувала, що саме знання декількох мов розширює інтелект дитини [97, с. 86-87]. Замісник завідувача державно-правовим відділом ЦК КПРС В. Михайлов єдиним виходом щодо мовного питання вбачав можливість надання республікам на власний розсуд, демократичним шляхом вводити державну мову [97, с. 87].

Свою позицію щодо національного і мовного питання висловлював і міністр освіти СРСР Г. Ягодін, який зазначив, що згідно статистики спостерігається тенденція зі зменшення кількості націй, народностей,

етнічних груп. Він наголосив, що з точки зору шкільної освіти дуже важливо забезпечити національно-російську та російсько-національну двомовність. Цей принцип в Україні був прийнятий по суті. Крім того, Ягодін зазначив, що «ряд республік вважає, що національна мова, має бути захищена як державна, а російська, й так виживе. Не потрібно конституювати її права, тому що більшість населення в інтересах дітей і так вибере мову для освіти російську» [97, с. 82]. Секретар ЦК Компартії України Ю. Єльченко констатував наявність в Україні національної та міжнаціональної проблеми, теоретичної плутанини у трактуванні принципів двомовності, нерозуміння сенсу цієї формули, сфери її застосування. Назривало питання про державну національну мову [97, с. 82].

Звуження сфери вжитку української мови, у т. ч. в сфері освіти і культури, вимагало відповідних заходів. Зокрема, вченими з Секції суспільних наук АН УРСР було запропоновано поставити питання перед Президією Верховної ради УРСР про уточнення і зміцнення правового забезпечення практики національно-російської двомовності в Українській РСР, саме державний документ мав забезпечувати рівноправність української, російської та інших мов. Лише Закон про народну освіту УРСР 1984 р. конкретизував норму щодо можливості громадян навчатися рідною мовою: батьки, або особи що їх заміняли, мали право обирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання. Законодавство з питань культури не містило жодних положень стосовно мови. І надалі термін «державна мова» був неприпустимим, вважався буржуазним та не соціалістичним, Українська РСР трактувалася як держава трудящих усіх націй та національностей, які проживали на її території [381, арк. 6]. У зв'язку з цим, намічалось проведення щорічного «свята братерства мов» з широким залученням шкіл, вузів, громадських організацій, установ культури, творчих спілок [381, арк. 10]. Зрештою, безпосередньо на освітян покладалось складне завдання реалізації суперечливої мовної політики радянської влади.

На думку науковців гуманітарної сфери АН УРСР, саме державна політика мала регулювати мовне питання в мережі дошкільних та шкільних закладів, а виховання та навчання – визначатися державними органами, виходячи з принципу більшості населення конкретної національності, що компактно проживало в даній місцевості, а не мови більшості населення [381, арк. 7]. Закріплення положення про мову викладання потребували також і профтехучилища, середні спеціальні та вищі заклади. Тому було запропоновано визначити мовний режим, виходячи з розподілу спеціалістів, підпорядкованості підприємств, установ, організацій. Тобто з орієнтацією на інтереси розвитку галузей народного господарства, соціальної сфери тощо [381, арк. 8]. Вимогою часу була і потреба закріплення у відповідному законодавстві вимог держави та суспільства знання конкретними категоріями працівників народної освіти, профтехосвіти, середньої спеціальної та вищої освіти мови міжнаціонального спілкування та національної. Правового врегулювання потребувала і робоча мова державних органів та установ культури [381, арк.8].

Піднесення патріотичного та інтернаціонального виховання вимагало від науково-педагогічних працівників-гуманітаріїв поглибленого наукового дослідження та аналізу даного питання. У зв'язку з цим, Президія АН УРСР розробила та затвердила відповідний перспективний комплексний план наукових досліджень на період 1988-1995 рр. з питань мовного будівництва, удосконалення національних відносин тощо. Далі Міносвіта УРСР спільно з Мінвузом УРСР АН УРСР розробляла комплексну програму наукових досліджень з проблем національно-російської двомовності в Українській РСР [381, арк. 2-10].

Робота педагогів, як і рівень навчально-виховного процесу, в значній мірі залежить від рівня друкованої продукції, її якості та різноманіття, забезпечення відповідної мови друку, комплектування бібліотечних фондів тощо. У досліджуваний період прогресувало зниження тиражів книг українських класиків, письменників радянського періоду. Щоб виправити цю

ситуацію, передбачалося збільшення фондів української літератури, журнально-газетної періодики в усіх бібліотеках республіки. Наголошувалося на потребі перевести всю наукову періодику на двомовну. Необхідним було залучення кращих наукових, педагогічних та писемних сил республіки до складання нових посібників та підручників з української та радянської літератури у середніх та вищих школах. Планувалося регулярне проведення при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР науково-практичних конференцій з питань поліпшення та вивчення в освітньому процесі української та російської мов. На базі провідних вузів УРСР організувати щорічні літні курси української мови для студентів, педагогів, працівників культури, перекладачів [381, арк. 9-10].

Показовим з цього приводу був коментар, вміщений у мюнхенському оунівському журналі «Сучасність» 1988 р. «Постанова ЦК КПУ...важлива у двох аспектах: в тому, що сказано, і що промовчано. Заходи для збільшення авторитету української мови, треба, звичайно, вітати, як і створення журналу «Сузір'я», посилення вивчення мови, покращення підручників і подібне. Промовчано деякі дуже важливі моменти, а саме: питання державного статусу української мови; питання шкільної реформи і справу т. зв. «демократичного вибору» або – чи батьки будуть рішати до якої школи їхні діти будуть ходити – до української чи російської» [381, арк. 57]. Тобто, спостерігався «владний дуалізм» у діях радянської влади стосовно мовної політики, коли офіційно лунали заяви, про розвиток національних мов, створення відповідної літератури, а по-факту всіляко заохочувалася, підтримувалася російська мова, гальмувалася освітня реформа.

Разом з тим, у добу «перебудови» з'явилася когорта діячів з чітким націотворчим та націозахисним спрямуванням. Їхнє гуртування призвело до утворення Товариства української мови імені Тараса Шевченка (далі ТУМ), яке об'єднало в собі освітян та науковців, митців та лікарів, інженерів тощо. Метою даного Товариства було відродження і утвердження української мови в Україні та серед українців зарубіжжя [156, с. 232-233]. Так, влітку 1988 р.

виникла перша обласна організація української мови у Львові – Товариство рідної мови імені Тараса Шевченка. Такі ж організації було створено в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Полтаві. Згідно статуту, підготовленого оргкомітетом на чолі з Дмитром Павличком: «Товариство рідної мови ім. Тараса Шевченка – добровільна масова громадська організація, що першочерговим завданням мала формувати почуття любові до українського слова, а через нього до всієї культури українського народу як до неповторного явища в радянській і світовій родині народів. Діяльність Товариства спрямовувалася на зміцнення національної свідомості громадян, виховання почуттів патріотизму та інтернаціоналізму» [191, с. 349].

Інтенсифікація економічних процесів, демократизація, гласність, посприяли утвердженню нової суспільної атмосфери – вільного обговорення наболілих питань, відповідальності за долю «перебудови». Товариство рідної мови у Львові, що виникло під егідою Львівського відділення Українського фонду культури, сконцентрувало свою увагу на реставрації, пропаганді й збереженні історичної, культурної, національної спадщини. За рахунок свідомої патріотично-проукраїнської позиції більшої частини населення цього регіону, станом на 1989 р. на Львівщині з 1254 загальноосвітніх шкіл у 1187 навчання проводилося українською мовою, у 39 – російською, у 26 – українською і російською, у 2 – польською [43, с.7-8]. Згідно цих статистичних даних, можна припустити, що саме вчителі даного регіону посприяли повноцінному функціонуванню української мови в освітніх закладах і це, в свою чергу, стало запорукою збереження ідентичності української нації, заклало фундамент підготовки національних кадрів.

Важливе значення для піднесення авторитету української мови мало створення осередків ТУМ у вузівському середовищі, залучення науково-педагогічної інтелігенції до вирішення мовної проблеми, популяризації серед молоді української культури, піднесення національної свідомості тощо. Цінним є спогад канд. філ. наук, голови ТУМ Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Радчука про створення на факультеті

романо-германської філології у 1989 р. ТУМ ім. Тараса Шевченка: «Бродіння» на факультеті почалося ще у вересні 1988-го, коли чимала група викладачів, повернувшись з канікулярних відпусток, раптом почала виразно усвідомлювати себе українцями і підкреслено виявляти себе такими на людях, зокрема у мові спілкування і проведенні занять. Декому було не просто перейти на рідне наріччя у середовищі «іноземників» де панувала космополітична традиція. А все ж вельми допомогли навички практичної лінгвістики» [290, с. 260]. Протягом другого семестру 1989 р. осередки Товариства почали з'являтися по-факультетах масово. Факультетське Товариство в лютому 1989 р. прийняло програму, згідно якої було висунуто ряд завдань: розширення сфери використання української мови в університеті, тобто, у викладанні, науковій роботі викладачів та студентів, повсякденному спілкуванні, написанні навчальних посібників, на зборах, засіданнях; розвитку та активної участі українського перекладу та лексикографії; підвищення мовної культури; протидія суржику; вивчення історії свого краю, звичаїв, народних традицій; проведення свят рідної мови, філологічних вечорниць; співпраця з аналогічними товариствами. У 1991 р. університетське ТУМ згідно реєстру становило 500 членів і стільки ж активних кандидатів. 24 червня того ж року Вчена Рада прийняла програму переходу факультету на викладання українською мовою [290, с. 260-264].

Прикладом просвітницької діяльності, яку виконували ТУМ, може послугувати цілеспрямована діяльність донецького Товариства у м. Донецьк – найбільш зрусифікованому центрі України. Приблизно 3% учнів шкіл там навчалися українською мовою, хоча українців в області було 51%. Варто наголосити, що українська мова в регіоні була практично витіснена з вузів, преси. За такої складної ситуації невелика кількість патріотично налаштованих людей (культуролог В. Тиха, науковець В. Білецький, філолог В. Познанська, канд. філ. наук А. Загнітко, поетеса Г. Гордасевич, журналіст І. Шутов та інші), вирішили створити ТУМ. Його мета – українізація шкіл та «створення громадянського суспільства в Україні та Донбасі». З цією метою

Товариство в центрі Донецька створило «Лекційно-дискусійний клуб». Схожі клуби при ТУМ виникли в Горлівці, Макіївці та Маріуполі, а 1 вересня 1989 р. у Донецьку було відкрито першу недільну українську школу [61, с.288]. Донецьке ТУМ імені Т. Шевченка діяло у жорсткому протистоянні з силами проросійського спрямування та компартійними структурами. В указаний період у середовищі української інтелігенції переважала ідея відродження і розвитку української мови та культури, як процесу загального відродження держави. На Донеччині ця ідея знаходила практичне впровадження в кількох осередках – це Донецький університет, Донецький інститут післядипломної освіти, Донецька обласна філармонія, Донецька організація Спілки письменників України, індустриальний педагогічний технікум, ряд шкіл Донеччини тощо. Активісти ТУМ мали постійний зв'язок з кийвськими, львівськими, дніпропетровськими, запорізькими та луганськими осередками. Прихильники Товариства мали розгалужену сітку серед освітян, науковців, творчої інтелігенції, радіо, пресі тощо. Суспільно-громадська діяльність ТУМ заклала і стимулювала трансформаційні процеси українізації освіти [14, с. 264- 274].

Товариство було організацією, через яку можна було висунути патріотів кандидатів до Верховної Ради, районних та міських рад. Проводилася роз'яснювальна робота з питань функціонування української мови, укладалися словники, робилися переклади, проводилися курси української мови. За словами М. Овдієнка, заступника відповідального секретаря Всеукраїнського ТУМ (1989-90 рр.), це була організація, завданням якої було функціонування української мови в усіх сферах життя, стимулювання роботи над новим правописом, галузевими словниками тощо. Більше того, Товариство дбало про освіту, духовність, культуру [239, с. 278-284].

У 1989 р. ТУМи почали з'являтися і в Криму, серед них найбільш впливові осередки функціонували в Севастополі, Євпаторії та Керчі. У своїй діяльності Кримське Товариство спиралося на підтримку викладачів

філологічного факультету Сімферопольського державного університету та учительський актив, передусім учителів української мови кримських шкіл. Зокрема, культурно-просвітницькою діяльністю та відстоюванням української державності займалися філологи П. Киричка, Г. Богуцька, К. Салівон, О. Губар, Г. Пашківська, В. Власенко, М. Вишняк та інші [28, с. 284-288]. Отже, мовний дискурс в суспільстві сприяв організаційному об'єднанню шанувальників української мови, консолідації науково-педагогічної інтелігенції в різних регіонах республіки.

Відсутність чіткої мовної стратегії в державі, мовне «загравання» призвело до того, що в УРСР почали активно розробляти проект закону про мови. У даному ключі точилися дискусії свідомої частини населення і педагогічної інтелігенції. Зокрема, у тогочасну пресу почали надходити листи з пропозиціями та зауваженнями від представників різних національностей з приводу мовної політики в освіті. Переважна більшість громадян України висловлювалася за те, щоб державною була українська мова. Частина листів, які надходили до ЗМІ, компартія намагалася приховати під грифом «секретно». Актуальним було питання російської мови, яка постійно пропагувалася в українському суспільстві і якій партійні керівники відвели роль мови міжнаціонального спілкування [151].

Свідомих громадян України, культурно-освітніх працівників турбувала проблема русифікації культурних, освітніх, дошкільних закладів в Україні та її наслідки, статус української мови в республіці. Так, в одному із листів бібліотекар з Білої Церкви відмічала відсутність рідної мови у технікумах, вузах, установах, зрусифікованість бібліотечної сфери, домінування російської літератури. Нагальною потребою авторка вважала необхідність надання українській мові статусу державної та видання літератури національними мовами [385, арк. 66]. Інший лист українки пронизаний обуренням: «Хіба Л. Кравчук не знає біди в російських дитячих садках, там здебільшого вихователі росіяни за національністю, не виконують програми з української мови, бо не вміють навіть казку прочитати українською мовою»

[385, арк. 61-63]. «Українська мова на Україні повинна мати статус державної і пріоритетної, а російська – бути мовою міжнаціонального спілкування» [385, арк. 14-15], – заявляв громадянин зі Львова.

Складною була мовна ситуація в південно-східних регіонах України. Маніпуляції точилися навколо того, що якщо ввести українську мову на Донбасі та в Криму, ці території вийдуть зі складу УРСР. Громадяни з цих територій неодноразово заперечували такі заяви, проте, це не мало широкого розголосу. В одному з листів із Донеччини автор наголошував: «На Україні всі школи повинні бути україномовні. А національності, які побажають мати школи на своїй мові, то їм у цьому ми, наше міністерство повинно допомогти» [386, арк. 6]. Дуже цікаве та вичерпне бачення мовної ситуації в освіті виклав у своєму листі вчитель із Донеччини. За 30 років педагогічного стажу в с. Благодатному Авмросіїського району він помітив, що перестали існувати всі україномовні школи: «Уже давно на території нашого району немає жодної школи з українською мовою навчання. У нашому обласному центрі м. Донецьку, в якому проживає більше 1 млн. чоловік, який вважається українським містом, немає жодної школи з українською мовою навчання. На Донеччині тут всього 10% українських шкіл, а всі інші 90% - російські. Всі україномовні школи розташовані, головним чином у глибинних селах північних районів області. А от для шкіл з російською мовою навчання обмежень немає» [386, арк. 75-76]. Автор листа доводив, що процес русифікації на Донеччині наблизився до повного завершення.

Питання мови набирало все більшої актуальності, притому одностайної позиції в учительському середовищі не спостерігалось. Наприклад, листи до редакції газети «Радянська освіта» вчителів з Житомира, які працювали в російськомовній школі, відображали занепокоєння: «Як же можна не знати й не любити лагідної, співучої української мови? Вчителі й учні вільніше почуватимуться, якщо в школі говоритимуть мовою узвичаєною в сім'ї їхніх батьків, дідів та прадідів», «а відповідаючи урок, учень витрачає чимало часу й зусиль для викладу своїх міркувань російською. Бо ж він, перш ніж

вимовити слово, виконує мовчки ще одну операцію – перекладає його» [95, с. 81]. Вчитель-методист Сосницької середньої школи імені Олександра Довженка М. П. Адаменко навпаки, вважала: «В усіх школах учні зобов'язані вивчати російську мову – мову міжнаціонального спілкування» [95, с. 82]. Отже, в педагогічному середовищі не було єдності щодо втілення закону про мови в освітній процес, точилися дискусії, висловлювалися різні, часом протилежні, думки, особливо відмінні в регіональному вимірі України. Разом з тим, державна мовна політика не залишила байдужим науково-педагогічну інтелігенцію України, частина якої зайняла патріотичну позицію, а частина продовжувала працювати у напрацьованому руслі.

За підтримку української мови виступав і Народний Рух України у лавах якого також було багато представників науково-педагогічної інтелігенції. Зокрема, в регламенті роботи Установчої конференції Харківської регіональної організації НРУ наголошувалося на важливості національної мови як основи буття нації, першоджерела її культури [388, арк. 116]. Питання про державний статус української мови було порушено діячами культури на пленумах і з'їзді Спілки письменників України (далі СПУ). На установчих зборах ТУМ ім. Т. Шевченка 9-10.11. 1989 р. схвалено проект Закону про мову, що його згодом доопрацювала робоча група ВР УРСР. Проект документу було опубліковано 5.09.1989 р. для всенародного обговорення [91].

Таким чином, під тиском патріотичних кіл науково-педагогічної інтелігенції, враховуючи потреби реформування освіти, радянська влада змушена була йти на не популярні для неї поступки, – прийняти Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». Доцільно більш детально охарактеризувати Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р., оскільки його реалізація безпосередньо стосувалася роботи науково-педагогічних кадрів. Свідома частина освітньої інтелігенції, у першу чергу мовників, докладала максимум зусиль у напрямку впровадження Закону про мови в різних сферах суспільної життєдіяльності.

Закон про правовий статус та порядок використання української мови та інших мов в Україні від 28 жовтня 1989 р. набув чинності 1.01.1990 р. і визначав, що мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу [88]. У законі «Про мови в Українській РСР» було прописано використання української та будь-якої іншої мови в інститутах влади, освіті, науці тощо. Передбачалося поступове введення його в дію: протягом 3-5 років мали почати діяти статті, у яких українська та російська мова використовується як рівноправні, а протягом 5-10 років – статті про використання української мови, скажімо, у навчанні, а регіональних мов за необхідності.

Згідно Закону, відповідно до Конституції Української РСР, державною мовою УРСР проголошувалася українська мова, Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці. Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР утверджувалася українська, російська та інші мови. Громадянам УРСР законодавство гарантувало право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою [90, с. 3-4; 89].

Окремим положенням виділено мову освіти, науки, інформації і культури. Кожному громадянину України гарантувався вільний вибір мови навчання дітей. Українська РСР гарантувала кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечувало створення мережі дошкільних установ та шкіл з навчанням і вихованням українською та іншими національними мовами. Виховання в дитячих дошкільних установах мало проводитися українською мовою. Навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах проводиться також українською мовою, а у випадках, передбачених цим Законом, поряд з українською, – і національною мовою більшості населення. Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, складають конкурсний вступний екзамен з української

мови. Абітурієнти з інших союзних республік при вступі до навчальних закладів в групи з українською мовою навчання складають заліковий вступний екзамен з української мови, а в групи з російською мовою навчання – конкурсний вступний екзамен з російської мови. В УРСР результати науково-дослідних робіт оформляються українською або російською мовами. Виконавці науково-дослідних робіт можуть вибирати мову публікації наукових результатів. На території України інформаційна сфера здійснюється на основі української та російської мов. УРСР гарантує функціонування української мови, а також інших національних мов у сфері культурного життя республіки [90, с. 7-9].

Україна, на основі угод з іншими союзними республіками, мала сприяти національно-культурному розвитку українців, які проживали в цих республіках. УРСР, згідно з нормами міжнародного права, могла надавати всебічну допомогу освітнім закладам, науковим установам, національно-культурним товариствам українців, громадянам українського походження, які проживали в зарубіжних країнах, при вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства, сприяти навчанню громадян українського походження в навчальних закладах УРСР [88].

Міністерство народної освіти Української РСР 15 грудня 1989 р. видало наказ про організацію виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 302 від 7 грудня 1989 р. «Про першочергові заходи щодо організації виконання Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» в установах і закладах народної освіти. Згідно цього наказу давалося розпорядження управлінням і відділам Міністерства, Науково-дослідницькому інституту педагогіки УРСР, Центральному ІУВ, обласним управлінням, районним і міським відділам народної освіти, колективам шкіл, профтехучилищ, дошкільних і позашкільних закладів, педагогічних інститутів і училищ розгорнути роботу по введенню в дію з 1 січня 1990 р. Закону УРСР «Про мови в Українській РСР»; забезпечити глибоке вивчення та аргументоване роз'яснення Закону серед учнів, студентів, батьків, довести необхідність та

важливість знання української мови. З цією метою ставилося завдання: встановити тісний зв'язок з Товариством української мови імені Т. Г. Шевченка; для підготовки пропозиції до «Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» створити робочу групу; всебічно проаналізувати мовний режим в усіх типах навчальних закладів на відповідність мережі цих закладів національному складу та забезпечення їх педагогічними кадрами; чітко визначити конкретну географію шкіл, ПТУ, дитячих садків, які працюватимуть в україномовному, російськомовному та інших режимах і відповідали б етнічній специфіці даної території; створити учням і студентам необхідні умови для вивчення української та інших національних мов або поглибленого оволодіння ними шляхом організації окремих класів і груп у навчально-виховних закладах; на базі педагогічних навчальних закладів, інститутів підвищення кваліфікації вчителів створити курси по вивченню і вдосконаленню знань з української мови для вчителів, вихователів, викладачів, керівників навчально-виховних закладів; до 1 березня 1990 р. за погодженням з Мінвузом УРСР визначити порядок складання вступних екзаменів до педагогічних навчальних закладів та порядок їх складання особами, не атестованими з української мови; спільно з видавництвом «Радянська школа» і «Вища школа» забезпечити до 1990/91 навчального року своєчасну підготовку і видання навчальних програм, підручників з вивчення в школах української та інших мов. Контроль за виконанням цього наказу було покладено на заступників міністра Є. М. Кадацького, В. І. Лугового, І. С. Хоменко та В. П. Шепотька [351, с. 79-80].

Прогресивна частина науково-педагогічної інтелігенції, зокрема, члени ТУМ (а серед них доктори та кандидати наук, вчителі), клопотала перед урядовими структурами щодо оптимізації переведення вищої та середньої освіти на українську мову навчання. Вони звернулися до Верховної Ради України з такими пропозиціями: 1) прийняти закон про національну освіту; 2) з'ясувати справжній стан справ із впровадженням у життя закону «Про

мови в УРСР». Звернутися до Ради Міністрів України з такими пропозиціями: 1) перевести фахові видавництва України, які видають навчальну та науково-технічну літературу, виключно на українську мову; 2) стимулювати педагогів та науковців україномовних підручників збільшенням їх гонорарів; 3) забезпечити матеріально-технічною базою україномовну навчальну літературу; 4) при створенні ВАК передбачити присвоєння вчених звань за оригінальні українські підручники; 5) при Президії Академії наук УРСР створити Державний комітет стандартизації української термінології з виходом на міжнародний рівень і т. д. [31, с.68].

У практичній площині часто мова ставала засобом конфронтації та розколу суспільства, особливо у науково-освітній сфері. Впровадження мовного закону вимагало високого рівня культури й досвіченості як тих, хто визначав так і тих, хто реалізовував дану політику. У впровадження в життя Закону про мови 1989 р. активно включилася освітня інтелігенція, про що засвідчує Республіканська установча конференція Асоціації вчителів української мови і літератури [285].

4 січня 1990 р. в Києві відбулася Республіканська установча конференція Асоціації вчителів української мови та літератури. У її роботі брали участь, крім шкільних вчителів, викладачів ПТУ, методисти, директори освітніх закладів, науковці, письменники, представники Міністерства народної освіти УРСР, ТУМ ім. Тараса Шевченка та НРУ за перебудову. Завданням даного заходу було сприяння у впровадження Закону про мови у всіх ланках життєдіяльності, поширення права на навчання дітей українською мовою, обмін досвідом, кадрами, надання можливості учителям підтримувати тих, кому переломний характер доби заважає у самовдосконаленні, розвитку. Наголос робився на тому, що виховну систему потрібно зробити принципово новою, а роль вчителя піднімати до рівня провідника, творця [201, с. 3-4].

В обговоренні проекту Положення про Асоціацію вчителів української мови та літератури взяли участь найкращі словесники України. Голова

освітньої комісії ТУМ А. Г. Погрібний наголосив, що виконання Закону про мови – питання нашого життя. Завдання Асоціації це: по-перше, вести боротьбу за відкриття українських шкіл та українських класів; по-друге, впровадити єдиний мовний режим в українських школах; по-третє, порушити питання про обов'язковість складання в усіх вузах екзамену з української мови та літератури; по-четверте, запровадити атестацію керівників народної освіти, директорів шкіл на знання української мови та літератури; по-п'яте, створити національну концепцію освіти [201, с. 4]. Декан філологічного факультету КДУ П. П. Кононенко у своєму виступі підкреслював, що школа має бути демократична, гуманістична та національна. Зі свого боку доцент Київського інституту іноземних мов І. П. Ющук надзвичайно велике виховне значення бачив у святах української мови [201, с.4].

Вчителька Бердянської СШ №16 Г. Л. Токмань наголошувала на необхідності «створити книгу знищення української мови, все має бути зафіксовано документально» [201, с. 5]. Завідуюча кабінетом української мови і літератури Чернівецької ІУВ М. В. Білогорка констатувала: «не вчителі, а зошитоперевірятьці. Це – злочин. Ми повинні боротися, щоб кожен учень зайняв гідне місце в суспільстві» [201, с. 6]. «За 42 роки роботи було помічено, що ми йдемо до гіршого. Все має бути поставлено на своє місце, щоб були самими собою», – додав учитель Червоноградської школи Б. І. Козярьський [201, с.6]. Отже, в обговоренні національно-мовного питання частина науково-педагогічної інтелігенції зайняла досить активну і свідому позицію. Про потреби в нових підручниках, які б виховували підростаюче покоління в історичних і національних традиціях народу, допомагали вчителів на уроках, висловилися педагоги В. В. Стрілько та Ж. М. Крижанівська та інші [201, с. 5-6]. Якщо не вжити заходів, українська школа задихнеться, оскільки темпи, якими створюють нові підручники, незадовільні, підсумовував ще один педагог С. О. Павленко [201, с. 5]. Науково-педагогічними працівниками було висунуто пропозиції щодо звернення до Міністерства народної освіти з проханням про узаконення

якомога частішого проведення масових заходів у школах та інших навчальних закладах українською мовою, створення опорної загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням україністики [201, с. 5].

Усвідомлюючи історичну відповідальність перед народом за долю національної культури та української мови, Асоціація: по-перше, наполягала на негайному впровадженні в життя Закону про мови в Українській РСР; по-друге, виступала за звітність виконавчих комітетів Рад народних депутатів про хід виконання Закону на сесіях Рад; по-третє, порушувала питання перед державними органами про створення належних умов учителям для реалізації Закону; по-четверте, прагнула співробітництва з державними, науковими, культурно-освітніми та громадськими організаціями у справі відродження української культури, у створенні системи національної освіти, в розробці Державної програми розвитку української мови на період до 2000 р. Також пропонувала поглиблене вивчення української мови та літератури у 1, 5, 10-х класах з обов'язковим поділом цих класів. Обстоювала обов'язкове введення вступного екзамену з української мови у вузах і середніх спеціальних навчальних закладах. Виступала за введення в програми з літератури художніх творів з історії українського народу. Засуджувала випадки втручання партійних та державних органів у діяльність осередків Товариства української мови і т. ін. [292, с. 7-9].

Отже, Установча конференція засвідчила створення Республіканської асоціації вчителів української мови і літератури при Товаристві української мови Тараса Шевченка та затвердила Положення про Асоціацію, проект якого було опубліковано в газеті «Радянська жінка» від 26 грудня 1989 р. та журналі «Українська мова і література в школі» за 1989 р. №8. Науково-педагогічна інтелігенція ставала ключовим компонентом утвердження української мови в процесі державного будівництва, підготовки національних кадрів.

Національну частину науково-педагогічних працівників України турбувало питання культури мовлення, поширення через систему освіти її

літературних форм. Адже наслідком тривалої політики нехтування української мови, русифікації, стало поширення суржику та загальне зниження мовленнєвої культури. виправлення цього стану було неможливим без світоглядних змін педагогічних працівників, їх свідомого ставлення до проблеми української мови. Ситуація була складною, в першу чергу, в південно-східних областях України. Зокрема, в школах Херсонщини, за даними 1991 р. вчительський колектив не турбувало питання піднесення загальної культури мовлення. В обласному центрі існувало лише 5 шкіл з українською мовою навчання. Мало уваги приділялося «виробленню» літературної вимови. Тільки окремі вчителі української мови (на перервах і в позаурочний час) спілкувалися з учнями виключно українською мовою [240, с. 84]. У той час викладач української мови та літератури Коломийського педагогічного училища О. В. Сташків був переконаний, що урок потрібно проводити так, «щоб учні увесь час перебували в добірному мовному оточенні, вбирали в себе красу рідної мови, зачаровувалися нею і самі прагнули якомога краще, виразніше, образніше висловлювати свої власні думки й судження» [329, с. 86].

Таким чином, активна частина педагогічної інтелігенції акумулювала свої зусилля в напрямку реалізації мовної політики, а консервативна частина освітніх кадрів включилася в реформаційні процеси під впливом владних розпоряджень. Ще 5 травня 1989 р. ідеологічною комісією ЦК КПРС було внесено ряд конкретних пропозицій: розширити мережу газет, журналів, видавництв, студій телебачення на національній мові; продовжити практику проведення теоретичних та науково-практичних конференцій з актуальних питань міжнаціональних відносин; налагодити випуск на ці теми сучасних книг та брошур [233, с. 77]. На республіканські та місцеві державні органи було покладено виконання Закону «Про мови в Українській РСР», вивчення української мови як державної ставало обов'язковим в усіх навчальних закладах України. Курс української мови у школах з молдавською, польською та угорською мовою навчання, а також у школах, де навчалися

діти гагаузької, болгарської та кримськотатарської національностей, був розрахований на 4 роки (по 2 години на тиждень). Метою було навчити учнів вільно користуватися українською мовою. У російськомовних школах учні, як і раніше, не вивчали українську мову, засвоювали запропоновану програму на уроках, відведених календарними планами. Таку програму склав канд. філол. наук І. П. Ющук, вона була розрахована на перші 2 роки вивчення української мови і літератури та передбачала теоретичне й практичне засвоєння, фонетики, лексики, словотвору й морфології української мови, у наступні 2 роки вивчався синтаксис і стилістика [285, с. 37-41].

З прийняттям «Закону про мови в Українській РСР» 1989 р. та Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР актуалізувалися мовні проблеми у системі освіти та науки. Зокрема, Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року (Схвалена постановою Ради Міністрів УРСР від 12 лютого 1991 р. № 41) мала низку положень щодо підвищення статусу української мови в системі народної освіти, які передбачали: 1) розробку концепції національної вищої, професійно-технічної та середньої освіти в Україні; 2) організацію поглибленого вивчення Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» для розвитку патріотизму, почуття національної гідності, культури й мови в закладах освіти; 3) створення умов для викладання українською мовою в професійно-технічних училищах; 4) укомплектування бібліотек необхідною навчально-методичною літературою; 5) розширення викладання навчальних дисциплін українською мовою в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях у вищих і середніх педагогічних навчальних закладах; 6) перебудову змісту мовно-літературної освіти, оновлення програм, підручників, словників, розмовників та видання їх у потрібній кількості; 7) встановлення порядку складання вступних іспитів, для осіб, не атестованих з української мови у

вищих та середніх навчальних закладах; 8) затвердження комплексного плану з календарним графіком переведення вузів республіки на викладання українською мовою; 9) для підготовки фахівців у вищій та середній школах розгорнути активну роботу щодо написання та перекладу українською мовою підручників із різних галузей науки; 10) реалізацію всеможливих заходів для повного забезпечення кваліфікованими фахівцями української мови та літератури всіх навчально-виховних закладів тощо [70, с. 8-10].

Актуальним в освітній сфері було питання українізації процесу підготовки вищої категорії науково-педагогічних кадрів. Тому у Державній програмі йшлося також про створення сприятливих умов для використання української мови в науці, дотримання вимог Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», особливо тієї частини, яка стосувалася оформлення та публікації науково-дослідних робіт та мови інформатики. Указувалося на необхідність подати пропозицію Раді Міністрів УРСР про створення в Українській республіці Вищої Атестаційної комісії для вирішення питання присвоєння дисертантам вченого ступеня кандидата чи доктора наук, актуальним ставав і поступовий перехід ведення власне самого захисту дисертації українською мовою. Поставала потреба розвитку мовознавчої науки, охорони фондів і пам'яток мов. Для реалізації цього завдання необхідно було якнайшвидше внести до українського правопису зміни, видати орфографічний словник української мови, серію брошур та статей на тему «Нове в українському правописі». Разом з тим, науково-педагогічні працівники широко співпрацювали з сферою культури, де також з'являлася потреба у розширенні функціонування державної української мови [70, с. 8-10, 12-16]. Таким чином, реалізація мовного законодавства України на межі 1980-90-х рр. заклала основи для україномовної діяльності науково-освітньої інтелігенції, формувала відповідне національне, соціокультурне, інформаційне середовище, без якого, на наше переконання, повноцінний навчально-виховний процес був би досить обмеженим.

Послідовна політика нівеляції національних культур зумовила тяжкі наслідки. В Україні у багатьох районах, областях, а то й цілих регіонах не було шкіл з українською мовою навчання, хоча там переважало українське населення. Професор Івано-Франківського педінституту ім. В. С. Стефаника М. Г. Стельмахович наголошував, що місцева влада свою політику спрямувала на духовне та фізичне знищення українського народу, тому проголошення української мови державною – це етапне явище для українського суспільства. Державний статус української мови, на думку професора, піднімає престиж рідної мови серед інших навчальних дисциплін, зміцнює педагогічні позиції вчителя-словесника та методики як науки [333, с. 79]. М. Г. Стельмахович дійшов висновку, що революційний процес перебудови створював, хай і незначну, але сприятливу динаміку перебудови викладання української мови в школі. Потрібно було докласти зусилля, щоб закон про мови став реальністю. Головним завданням вчителів української мови та вчених-методистів професор вважав необхідність позбутися в науковій методиці кон'юнктурності, описовості та пасивної споглядальності і перейти до проблемно-пошукової діяльності. Теорія та практика має будуватися на засадах української етнопедагогіки [333, с. 83].

Суттєву перешкоду в українізації науково-педагогічної інтелігенції, навчальної та науково-технічної літератури складали «застарілі застійні стереотипи щодо української мови, поширені серед значної частини професорсько-викладацького складу, працівників вузів та видавництв і їхніх керівників», прикриттям слугували угоди, укладені авторами з видавництвами ще до прийняття закону «Про мови в УРСР» на друк книжок виключно російською мовою, це виступало гальмуючим фактором щодо видання україномовної навчальної та науково-технічної літератури [31, с. 67]. Серед частини освітян ще й на початку 1991 р. звучала стурбованість щодо недовісти Закону про мови в окремих регіонах (зокрема, Криму), занепокоєння пасивністю і небажанням вчителів утілювати його в практику. Так, на запитання «Із прийняттям «Закону про мови в Українській РСР» чи

відбулися зміни в вашій школі?», типовою відповіддю цього регіону було: «Ніяких змін немає». Хоч слід зазначити, що дещо змінилося ставлення батьків і майбутніх студентів, які мали вступати до вузів, адже українська мова і література стали обов'язковими в багатьох навчальних закладах. Але, все ж, на рівні учителя-україніста побутувала думка, що Закон не діє на території Криму, що він не має перспектив, плюс вбачався лише в тому, що з'явилася можливість говорити з учнями про складну національну політику, про національну та людську гідність [30, с. 74-75]. Відмічалися й інші тенденції. Директор СШ №30 м. Києва педагог Л. Б. Донська, зокрема, констатувала, що зміни у ставленні учнів до української мови, її вивчення в Київській школі намітилися раніше, ніж було прийнято Закон про мови в УРСР. Оскільки в школі переважали свідомі педагогічні кадри, які створили сильну українську кафедру. Гурток «Спадщина» учням прививав любов до культури, історії, народозкавства, слова. Вчителі та учні говорили на перервах та після уроків лише українською мовою. Частина педагогічного колективу не філологічного профілю, щоб оволодіти українською мовою досконаліше, розмовляла з українцями українською [101, с. 11-12]. Таким чином, Закон про мови полегшив напруження педагогів-патріотів, але, разом з тим, актуальною проблемою залишалася нестача хороших спеціалістів та право батьків використовувати свої права в пункті обрання мови для навчання їхніх дітей.

На нашу думку, про зростання престижу української мови засвідчувало збільшення кількості українських шкіл та науково-педагогічної інтелігенції національного спрямування. Разом з цим, ми знаходимо відомості, коли до редакції газети «Радянська освіта» надходили листи від батьків, які виступали певним гальмом започаткованих процесів, коли ставилося питання, в яких випадках можна звільнити дитину від вивчення української мови, або послабити вимоги. Для прикладу можна навести телеграму групи військовослужбовців (батьки учнів) з Кривого Рогу: «Просимо терміново відповісти, які пільги мають діти військовослужбовців при вивченні

української мови? Раніше цей предмет не вивчали» [95, с. 81]. Тобто, величезною проблемою та прогалиною освітніх підрозділів та шкіл була недостатня роз'яснювальна робота, що, в свою чергу, породжувало супротив українізації освіти.

3.2. Українознавчі студії науково-педагогічних працівників

У часи «перебудови» науково-педагогічні працівники активно включилися в процес дослідження і популяризації власної культури, етнографії, фольклору, історії. Так, у цей період з'являються краєзнавчі та народознавчі розвідки, розгортаються наукові дискурси, запроваджуються відповідні навчальні дисципліни. Звернення українських педагогів до народознавства, національних джерел спрямовувало навчальний процес до національних витоків, педагогічна наука почала включати в структуру освіти народознавство як методологію розвитку навчання і виховання дітей [334].

Суспільні виклики доби перебудови актуалізували необхідність вдосконалення освітнього процесу. Всебічний та гармонійний розвиток молоді і надалі спирався на ленінське вчення про сутність комуністичної моралі, а радянська педагогіка акцентувала увагу на тезах В. Леніна про партійне завоювання молоді [178, с. 150]. Згідно основних напрямків реформування загальноосвітньої і професійної школи 1984 р. було визначено науково-обґрунтовану програму, яка передбачала піднесення на якісно новий рівень навчання та виховання, що дало б змогу засвоїти та збагатити досвід старших поколінь.

У формуванні національної самосвідомості українського народу важливе значення мало відновлення історичної пам'яті, осмислення або переосмислення ролі історії в контексті загальноцивілізаційного поступу. Це питання можна було вирішити лише з допомогою цілісної науки про етнос, націю і народ України, їх популяризації серед молодого покоління. Варто наголосити, що відкриття «білих плям» в добу перебудови стимулювало всю

історичну науку до відкриття цілих напрямків, над якими тяжіло інформаційне «табу», зокрема, таких як українознавство [338]. Фундамент цих досліджень було закладено ще у ХІХ ст. [152, с. 107]. За радянських часів українознавство було зведено до етнографічно-фольклорних фрагментів, а згодом відкинута [274, с. 6]. Певне його відродження почалося в 1960-70-х рр. [402, с. 71; 160, с. 204], однак активна його популяризація почалася в період перебудови.

Суспільно-політичне, культурне відродження 1985-1990-х рр. підкріплювалося різними науковими дослідженнями. Процес національного самоусвідомлення був досить складним, особливо в зросійщених регіонах. Національну самоідентифікацію гальмував ще й такий феномен як «російськомовні українці» [58, с. 42]. Це зумовило цілу низку суспільних проблем, адже, на думку П. Кононенка, «...народ без історичної пам'яті є не народом, а тільки населенням...так і народ без власної ідеї розвитку не є нацією» [131, с. 22]. На думку сучасного науковця Т. Усатенко, не можливо було пробудити національну свідомість без переосмислення та переживання історичного шляху народу, зокрема освітніх, виховних, навчальних традицій, особливо без розвінчування педагогічних та ідеологічних міфів [354, с. 38]. Канд. філ. наук Л. О. Пустовіт з Інституту мовознавства АН УРСР наголошував, що найміцнішою ланкою національної культури України, її наступності виступала мова фольклору, народна пісня, а посилення культурного рівня народу нерозривно пов'язане із ступенем розвитку його мовної свідомості [394, с. 94].

Двоєке трактування ленінської національної політики за радянських часів зумовило критику «націоналістичних проявів». Як наслідок, в одних випадках любов до свого народу піддавалася жорсткій критиці, а в інших – їй давали позитивні оцінки. Українське національне відродження супроводжував стрімкий розвиток суспільно-політичної думки та суспільно-політичних процесів, що перетворилося на боротьбу за суверенітет УРСР [202, с. 60-62]. У науково-педагогічних колах, актуальності набула проблема

національної ідеї, нації та націоналізму. Довгий час Україні прищеплювалася російська історіографія, яка спотворювала питання про походження, місце та роль українців у світі. Дана тематика частково була висвітлена такими дослідниками: Новосельцев А. «Хазарська держава і її роль в історії Східної Європи й Кавказу» (1990 р.), Гумільов Л. «Етнос: міфи й реальність» (1988 р.), Абгунов М. «Мандрівка в загадкову Скіфію» (1989 р.), Діакон Л. «Історія» (1988 р.), Петросян Ю. «Стародавнє місто на берегах Босфору» (1986 р.) [129, с. 6-28].

На думку авторитетного директора НДІ українознавства МОН України П.Кононенка, коли Радянський Союз, нібито, обрав шлях розвитку національної освіти (науки), Україна не могла включитися в цей процес повноцінно, оскільки ідеологічній сфері пріоритет віддавався «новій історичній спільноті людей – радянському народу», інтернаціоналізму, тому поява та підготовка національної еліти заперечувалася державою. В освіті педалювалася тема інтернаціоналізму. У ВНЗ на суспільно-гуманітарні предмети відводилося не менше 37%, але всі ті дисципліни активно заперечували національно-державницьку ідею. Актуальною проблемою в кінці 1980-х рр. стала підготовка освітніх кадрів нової генерації, із врахуванням зарубіжного та вітчизняного досвіду [130, с. 248]. Потрібен був новий стандарт освіти, який би відповідав вимогам часу. Тому прогресивна частина науково-освітньої інтелігенції намагалася популяризувати національну освіту за рахунок звернення до народознавства, що посилювало б у майбутньому економічну могутність країни, оскільки основою успішного розвитку освіти є успадкування національних культурних традицій.

Намагання радянської системи і надалі залишати всеосяжний контроль над соціокультурною сферою в країні зумовлювало своєрідний «конфлікт інтересів» між запитом прогресивної частини суспільства і бюрократичною державною системою. Дослідниця О. Федотова дійшла висновку, що у 1980-х рр. українське населення було позбавлене права вільного володіння інформацією. Друковані видання і надалі проходили жорстку цензуру в руслі

їх відповідності ідеї «розвинутого соціалізму», бібліотечна мережа перебувала під наглядом Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР.

Водночас, під впливом перебудови, політики гласності радянська влада «симулювала» рішучі дії у сфері послаблення політики цензури. Зокрема, рішенням Політбюро ЦК КПРС 1987 р. в Україні почала роботу Міжвідомча комісія по перегляду виданих у республіці творів, що зберігалися в бібліотечних спецфондах. 30 грудня 1988 р. у службовій записці на ім'я секретаря ЦК КПУ Єльченка Ю. від начальника Головліту УРСР Солодовника Л. йшлося про те, що з 7 тис. книг до загальних фондів вирішено повернути близько 6 тис. найменувань [360, с. 346-349].

Хоч іноді демократичні процеси навіть зумовлювали посилення цензури. Так, у 1988 р. Головлітом СРСР був підготовлений «Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книго-торговельної мережі». Сюди увійшли праці з національного питання, політична література, белетристика України [305, с. 28]. Однак, послаблення цензури все ж дало свій результат, хай і часткове, але відкриття архівних матеріалів посприяло науковому пошуку науково-педагогічних працівників у суспільствознавстві, краєзнавстві, історії тощо. Оволодіння раніше забороненим матеріалом сприяло виходу за межі вузького професіоналізму.

Звернення науково-педагогічної інтелігенції до україно(народо)знавства в др. пол. 1985-1991 рр. допомагало в реалізації національної ідеї, формуванні громадської свідомості. Викладачі, вчителі-патріоти, науковці, які підтримували національну ідею, популяризували українознавчі студії в освітніх та позаосвітніх закладах, що давало змогу бачити суспільно-політичні, культурні події через призму інтересів українського народу, усвідомлювати приналежність до власного народу. Народознавство, як система знань про свій народ, особливості його побуту і трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-

культурний досвід тощо, фактично виступало складовою частиною поняття «Українознавство» [84, с. 276].

У процесі націоналізації освіти України відродження і активне поширення українознавства мало непересічне значення, оскільки виступало єдиною наукою цілісного пізнання України й українства з метою дослідження їх феномена, закономірностей розвитку, шляхів і засобів самотворення [345, с. 164], стало системою етнологічних, культурологічних, етнопедagogічних, історичних та інших досліджень про український народ [84, с. 414], цілісною інтегративною системою знань про Україну, українців, українство як геополітичну реальність, що сприяє виробленню моделі розвитку української спільноти на основі пізнання себе як етносу, нації і держави [155, с. 114].

XXVII з'їзд КПРС та червневий Пленум ЦК КПРС зобов'язали науково-педагогічну інтелігенцію глибоко досліджувати національну історію в розбудові комуністичного суспільства. Провідне значення в цьому питанні відводилося розгортанню історичного краєзнавства, вивченню місцевої історії. У зв'язку з цим наукова рада АН СРСР з історії демографії і історії географії та Інститут історії СРСР АН СРСР провели 1986 р. в Києві першу Всесоюзну конференцію з історичного краєзнавства на тему: «XXVII з'їзд КПРС та задачі історичного краєзнавства» [371, арк. 2-3].

Народознавчі та краєзнавчі студії в освітньому процесі забезпечували офіційний курс реформ. Ці кроки радянського керівництва були необхідними, адже у 1980-і рр. радянські дослідники В. Дяченко, Є. Клементьєв, Л. Рубіна, В. Ледньов кваліфікували радянську систему освіти як кризову [83; 117; 301; 164]. Заходи з реформування освіти мали інтенсифікувати навчальний процес. А звернення до україно(народо)знавства було покликане пробуджувати в учнів інтерес до духовності, історії, традицій, обрядів, формувати гордість за предків, любов до батьківщини та відчувати себе її часткою [211, с. 190].

У руслі реформ перебудови педагогічна інтелігенція в освітньому процесі почала застосовувати знання з народної педагогіки, паралельно розпочалася розробка навчальної літератури для застосування її здобутків і забезпечення народознавчих студій в закладах освіти. Народна педагогіка була сукупністю нагромаджених і перевірених практикою знань, умінь і навичок, які передавалися з покоління в покоління переважно в усній формі і були здобутком широких народних мас у галузі навчання і виховання [84, с. 275]. Провідним фахівцем в Україні в галузі народної педагогіки був вчений і викладач, докт. пед. наук, проф. М. Стельмахович, котрий з 1988 р. започаткував рух за відродження автентичної української педагогіки і шкільництва на засадах національної педагогічної культури, що посприяло вивченню народознавства в школі. У 1985 р. в допомогу вчителям, вихователям, студентам ним було видано підручник «Народна педагогіка», написаний з використанням фольклорного та етнографічного матеріалу. У ньому давалися пояснення суті народної педагогіки, характеристика радянської педагогіки. Згідно авторського трактування, народна педагогіка включала педагогічні знання, ідеали й досвід народних мас у галузі навчання та виховання [334, с. 5-307]. Її метою розглядалося завдання навчити кожного бути людиною. Ключове значення відводилося проблемі підготовки до життя та праці. Народна педагогіка використовувала три форми організації виховання: індивідуальне, групове, фронтальне. Вчительська праця вважалася найскладнішою, але, в той же час, найвеличнішою. Згідно діючих програм і навчальних планів доби «перебудови» в шкільній освіті вчитель повинен був застосовувати в навчанні народну дидактику. Наприклад, уроки української, російської, іноземних мов мали прилучати учнів до скарбів цих народів. В історії почали широко використовувати фольклор як історичне джерело тощо [334, с. 5-307]. Актуальною проблемою національного виховання за М. Стельмаховичем було повернення до джерел української педагогіки, як надійної запоруки педагогічної автентичності [331; 330]. Тобто, для педагогічної теорії та практики М. Стельмахович здійснив

грунтовні дослідження в галузі українознавства та шкільного народознавства, котрі лягли в основу педагогічної діяльності цілого покоління науково-педагогічних працівників [79; 332].

Відродження народознавства в добу «перебудови» почалося з того, що прогресивні вчителі-новатори почали з власної ініціативи впроваджувати цей предмет у школах. Актуальності набували уроки народознавства, на яких активно використовувався виховний потенціал мови, звичаїв, традицій, природи рідного краю. Метою таких уроків було: ознайомлення дітей з легендами про рідний край, виховання любові до землі, на якій народилися та жили, розвиток творчої уяви. Гарний приклад розробки такого уроку ми можемо побачити у журналі для вчителів «Українська мова і література в школі» за 1990 р. у №7, де досить змістовно було описано легенди Карпат [359, с. 49]. Саме тоді шкільна та позашкільна робота насичувалася різноманітними методами долучення до народних традицій та народної творчості. При школах та поза ними зусиллями освітян масово створювалися етнографічні та краєзнавчі кімнати, куточки побуту, краєзнавчі музеї, де на огляд школярів виставлялися часто ними ж зібрані предмети народного побуту: вишиті рушники, народний одяг, горщики тощо. У позакласній роботі з'явилися вечорниці як вид дозвілля. Так, Гнідинська школа Бориспільського району однією з перших в Україні застосувала системний підхід до вивчення народознавства. Під керівництвом учителя-новатора, директора Гнідинської школи В.В.Стрілько було складено і впроваджено програму для учнів з 4-го по 7-мі класи, де було зреалізовано інтеграційні принципи побудови народознавства як навчального предмету. На уроках учні отримували знання з історії, краєзнавства, усної народної творчості, народного мистецтва і музики. Вивчалася українська народна обрядовість, побут, традиції, фольклор тощо [241]. У журналі «Українська мова і література в школі» за 1989 р. у статті «Тематика уроків народознавства» було подано зміст цих уроків [342], подібні розробки в журналі друкувалися регулярно. Наприклад, з метою прищеплення учням любов до

народознавства та ознайомлення з українськими піснями, в указаному журналі за 1991 р. було опубліковано Колодяженські народні пісні, записані Лесею Українкою [125, с. 26-28]. Пізніше почали з'являтися програми інших шкіл, які мали загалом спільну з указаною програмою спрямованість на відродження народних традицій та звичаїв у побуті і мистецтві. Левова частка таких програм вміщувала краєзнавчу тематику, яка зорієнтовувала на дослідження місцевості проживання учнів. Водночас, програми поєднували відомості про народну культуру як всієї України, так і окремих її регіонів [241].

Серед науково-педагогічної інтелігенції йшли пошуки нових форм роботи у подачі українознавчого матеріалу [5, с. 307]. Показовою була позиція методиста Кіровоградського ОІУВ М. М. Фоція стосовно того, що школа мала змогу і повинна стати осередком духовного збагачення за допомогою уроків народознавства. У шкільне життя, зусиллями педагога, входила етнопедагогіка, поверталися звичаї, обряди, народні пісні. М. Фоцій розробив програму екологічного виховання школярів, яка передбачала розвиток образної уяви, естетичного ставлення до природи. Під час вивчення програмного матеріалу вчитель використовував уривки з творів художньої літератури, народознавчі матеріали, пресу, музичні і живописні твори на екологічні теми. Велику увагу приділяв проведенню музично-літературних вечорів, ранків, ритуальних свят: колядок, щедрівок, зустрічей весни, птахів. Організовував зустрічі з громадськими діячами, ветеранами праці. Проводив творчі роботи школярів на природоохоронну тематику. Успіхи вчителя в цьому напрямку були відзначені почесною грамотою Міністерства народної освіти УРСР, а в 1989 р. його прізвище було занесено до районної Дошки пошани [393, с. 85-88].

Цікавим досвідом поділилася вчителька школи-інтернату м. Києва М. І. Довга. Виховання дітей зі складними соціально-побутовими, моральними умовами вимагало особливої уваги. У зв'язку з цим, школа-інтернат №20 м. Києва регулярно проводила свята української мови,

народної пісні, читацькі конференції, вечори поезії, зустрічі із письменниками України. І як показав досвід, «...учні навіть з тих родин, які зовсім не цікавляться ні своєю мовою, ні піснею, ні історією народу, у школі захоплюються українським художнім словом...» [76, с. 47]. Щоб цей процес був незворотнім, вчителям необхідно розмовляти українською мовою постійно, а не лише на уроках: «адже нема чого гріха таїти, до української мови в деяких школах ще дуже недбале ставлення», «...нас ніхто не шануватиме за те, що розмовляємо і надалі провінційним, містечковим суржигом...», – указувала педагог [76, с. 47]. Такого роду педагогічний досвід сприяв усталенню методів, форм, засобів народознавчого навчання, котрі сприяли впливу на підростаюче покоління, формуючи при цьому любов до рідної землі, мови, поваги до пращурів-українців.

Величезний внесок у популяризацію української культури, літератури, патріотичного виховання зробила вчителька Київської СШ №117 С. Толкачова, було оздоблено музей Лесі Українки і водночас кабінет української літератури. Двадцять тем було розроблено на матеріалах шкільного музею, відповідно до вікової категорії учнів. Проводилися драматичні гуртки, де звучали твори Л. Українки. Літературні вечори тривали 3-4 години, на них декламувалася поезія, представлялася гра на сопілці, бандурі. Організовувалися свята української мови, на яких класи представлялися як козацькі курені [38, с. 51]. Молодий вчитель-експериментатор В. Макаренко Вознесенської СШ, що на Черкащині, разом з учнями створив музей етнографії, в якому проводив уроки народознавства та літератури. Учні цього педагога вирізняла любов до слова, шанування народних звичаїв, відродження народної творчості [363, с. 11].

Поширювалася практика вибору учнями теми останнього уроку в четверті, який часто робився на користь народознавства. «Тобто, учні самі вирішують, яким має бути останній урок, щоб їм хотілося почути, і ставлять учителя до відома», зазначав старший викладач ЦІУУ О. Даценко-Зорич [64, с. 42]. На таких уроках переважала тематика: «Заочний діалог з улюбленим

письменником», «Як парость виноградної лози, плекайте мову (М. Рильський)», «Пам'ятай: ти на землі – Людина!», «Можна все на світі вибрати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко)» і т.д. [64, с. 42].

Націоналізація освітнього простору України сприяла навчанню та вихованню учнів у патріотичному, проукраїнському руслі. Однак, як зазначалося у попередніх параграфах (п. 2.2; 2.3), доба перебудови характерна ідейно-політичним дуалізмом, часто непослідовністю політики влади в соціогуманітарній сфері, яка проявлялася, з одного боку, в поширенні і впровадженні гасел демократизації і плюралізму, а з другого, – всебічним намаганням зберегти правлячу ідеологію в науково-освітній, культурній, інформаційній сферах. Переважна більшість шкільної навчальної літератури була пронизана офіційною ідеологією, при цьому робилися заклики демократизувати навчальний процес, у тому числі за рахунок введення в нього народознавчих студій. Не в останню чергу ця подвійність радянських стандартів викликала проблеми виховного характеру. Цікавими є роздуми вчителя-методиста з Тернопільщини І. Пішко з приводу бездуховності нового покоління. Педагог визнавав, що багато в чому винен сам вчитель, бо недовчив, щось прогавив, не захистив національні цінності. Як наслідок, учні цуралися пісні, традицій, обрядів, рідної мови [270, с. 42-43]. Примітною є думка викладача ПТУ з м. Львів Г. Субтельної: «... як дорого нам обходиться збайдужіння до всього національного, як багато ми втратили, свідомо позбавляючи дітей можливості ще з дитинства причаститися до родовідних джерел, відчути себе не на словах, а на ділі спадкоємцями духовних скарбів народу» [335, с. 40].

Водночас, вивчення основ етнографії, народно-поетичної творчості у школі та ПТУ набувало величезної ваги. Педагоги-новатори розуміли, що першооснови патріотизму, любові до Батьківщини були закладені в народній творчості. Так, у популяризацію української культури величезний внесок зробила вчителька української мови та літератури А. В. Черничко.

Працюючи у Одро-Васильківській сільській школі, що на Дніпропетровщині, вона разом з учнями збирала та систематизувала пісні, прислів'я, приказки, легенди, щедрівки та активно застосовувала цей доробок на своїх уроках. Було створено шкільний музей Шевченка. А. В. Черничко розробила для 5-7-х класів тематику уроків з розвитку зв'язного мовлення на основі петриківського розпису [268, с. 41-42]. І. Пішко на своїх уроках величезну увагу приділяла ознайомленню з народними звичаями. Так, уроки народознавства ставали традиційними. Учні починала цікавити історія рідного краю. Досить добре стимулювали громадянську мужність, національну свідомість високохудожні твори В. Симоненка, Д. Павличка, І. Драча, Б. Олійника. Але найбільше зближувала і мала виховні наслідки позакласна робота, коли вчителі організовували інсценівку із залученням народного фольклору, звичаїв, традицій, українських пісень, кобзарського співу, національного одягу. Цікаву роботу проводив літературно-творчий гурток «Пролісок» у Заліщинській школі на Тернопільщині, де кожне заняття розпочиналося з народної пісні, що, в свою чергу, створювало атмосферу духовності, відчуття приналежності до певної нації [270, с. 42-45].

У великій нагоді вчителям були трансляції навчальних телевізійних передач з української мови та літератури, тематика яких допомагала вивченню української літературної спадщини: П. Тичина «Сонячні кларнети»; Народні думи; М. Рильський «Слово про рідну матір»; І. Котляревський «Енеїда»; М. Хвильовий «Мати»; І. Франко «З вершин і низин» тощо [105, с. 52-54].

У школах під керівництвом вчителів починали діяти малі академії народних мистецтв, фольклористичні гуртки, вечори історичної пісні, народної думи. Як зазначав канд. пед. наук з м. Київ В. Неділько, спостерігалось зближення навчального процесу з позакласною роботою, що найяскравіше було помітно у вивченні усної народної творчості [224, с. 31]. У травні 1988 р. Л. М. Білозерська (вчителька Стецівської СШ, що на Черкащині) створила Малу академію народних мистецтв (МАНМ). Її

вихованці активно включилися у виховний процес: «Ходили (учні – Р. П.) від хати до хати, розпитуючи народні традиції. Так з'явилися записи про «Калиту», «Вимірювання щастя поясом», «На Меланки», «На Василя», «Хто чоловіком стане», «Стежичка від милого до милої», «Ділити кобилу»» [15, с. 31]. Як зазначала сама Л. М. Білозерська: «Учительський колектив школи наполегливо вводить дітей в народознавство, відкриває його ще донедавна замулені джерела. А щоб вони забили на поверхню дуже, треба узаконити ці уроки» [15, с. 34]. Роботу педагога із захопленням описував аспірант інституту ім. Т. Г. Шевченка В. Т. Поліщук як зразок народознавчої і виховної роботи в школі [273, с. 28]. Величезний внесок у розвиток народознавства було зроблено П. І. Орчик – педагога Русівської восьмирічної школи Снятинського району Івано-Франківської обл. – який своїми зусиллями створив Малу Академію народних мистецтв, до якої залучив майже всіх учнів (Русівська восьмирічка не належала до шкіл-гігантів – у ній навчалось трохи більше як півтори сотні унів) [341, с. 91].

Досить поширеним явищем у школах став фольклорний колектив. Учні таких колективів під керівництвом педагогів збирали і вивчали місцевий фольклор, обряди, традиції. Зокрема, учні Старокостянтинівської СШ №1 Хмельницької обл. під керівництвом учительки співів Т. Куновської зібрали багатий матеріал про народне житло різних етнографічних регіонів України: Поділля, Київщини, Полісся, Гуцульщини, Полтавщини. У цій же школі під керівництвом педагога Г. Радецької діяв театр, у репертуар якого входили твори українських письменників [289, с. 39]. Від обізнаності вчителя, його суспільно-політичної позиції, переконань багато в чому залежав навчально-виховний процес. Прикладом цьому є вчителька з м. Івано-Франківська О. Лаборєва, яка самостійно виділила на вивчення несправедливо забутого поета О. Олеся три години навчального часу [163, с. 32].

Розуміючи процеси та перетворення в країні, директор СШ №30 м. Києва Л. Б. Донська констатувала, що на 1989 р. у їхній школі була створена сильна українська кафедра, виник шкільний клуб «Спадщина», було

створено музей народознавства, «пропаганда народної фольклорної спадщини, пісні, українські традиції – міцно з'єднала колектив людей, які невдовзі стали однодумцями. Захопилися новою справою й діти» [101, с. 11].

Таким чином, в умовах перебудови розгорнувся процес експериментів та пошуків освітян у формуванні нової методологічної бази освітнього процесу із залученням забутих основ етнографічної спадщини, народної педагогіки. Накопичений досвід роботи з використання народознавчих студій в освітньому процесі спонукав до поглиблення змісту освітньої реформи, навіть наштовхував педагогів на роздуми про створення різнотипних навчальних закладів. Зокрема, вчителька Львівської СШ №75 А. Й. Гумницька запевняла в необхідності різнотипних шкіл, а саме, державних, приватних, кооперативних, платних та безкоштовних – ще й з різними програмами в одному шкільному закладі. Провідне місце в національній школі, на її думку, мало посідати народознавство [201, с. 4].

Використовувати матеріали народознавства досить успішно намагалися і викладачі професійно-технічних закладів при підготовці спеціалістів робітничих професій. Наприклад, досить високий рівень знань з літературної етнографії та фахової майстерності у виготовленні української вишиванки та народного костюма давало швейне ПТУ №28 у м. Львів (викладач Г. Субтельна), у створенні дизайну – Харківське ПТУ №38 (викладач М. Бондаренко), у виготовленні виробів народних промислів – Тернопільське ПТУ №3 (викладач М. Ховарівська) та інші. [363, с. 13].

Так, цікавим досвідом поділилася вчителька ПТУ №28 з м. Львів Г. Субтельна щодо створення етнографічної колекції та етнографічно-фольклорного гуртка. На думку педагога, вивченню народознавства сприяло створення при кабінеті української літератури музейного кутка. Конкретно це ПТУ готувало швейників, кравців одягу, тому учні, які проживали у різних районах Львівської обл. мали можливість для збору різнопланових експонатів народного одягу та вишивки. Колекція музею налічувала понад 150 зразків народного одягу: сорочок, кептарів, фартухів, хустин. Було

зібрано понад 80 зразків рушників з різних регіонів України. Особливе зацікавлення викликали зразки народного мистецтва з Чернігівської, Кіровоградської, Сумської, Полтавської обл. На основі цього етнографічного матеріалу можна було проводити дослідницьку роботу. Велика кількість учениць займалися фольклором, знали українські пісні, обряди. Так, до етнографічного напрямку було додано ще й фольклорний. Виник етнографічно-фольклорний гурток «До джерел народної творчості», який мав дві секції: фольклорна – де збирали зразки усної народної творчості і обробляли записи; етнографічна, – яка мала екскурсоводів та доглядачів експонатів. Складовою гуртка була колекція народного одягу та знарядь праці. Наслідками його роботи були: розробки сучасних моделей одягу на основі народних зразків; комплекти одягу літературних героїв п'єс повісті «Кайдашева сім'я» Нечуя-Левицького, «Хазяїн» Карпенка-Карого, «Лісової пісні» Лесі Українки; повні комплекти народного одягу різних областей України; макети та вишивки літературних рушників; літературні рушники, присвячені репресованим письменникам. Фольклорна секція записала такі обряди як випікання короваю, веснянок, весільних народних обрядів у районах Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обл., проводів юнаків до армії [335, с. 40-42].

Таким чином, науково-педагогічні кадри, які популяризували україно(народо)знавство формували навчально-виховний процес на знаннях історії свого народу, його традиціях і культурі. Методика викладання народознавства вимагала від вчителя творчої ініціативи, новаторського пошуку, нестандартних прийомів педагогічної діяльності. Педагог-українознавець мав володіти досить високими знаннями з суміжних наук, інтегральними зв'язками як на уроці, так і в позашкільній роботі. Досягненню мети допомагало наочне приладдя, досить часто, зібране самими вчителями й учнями: вишиті рушники, національний одяг, глечики, сільськогосподарські знаряддя праці, тощо.

Позитивний досвід використання народознавчого матеріалу в педагогічній практиці намагалися узагальнити представники науково-педагогічної інтелігенції вищої школи, надати йому методичного характеру, цілісності. Давалося наукове обґрунтування цінності використання фольклорно-етнографічного матеріалу на уроках, його значення в педагогічно-виховному процесі. Канд. філ. наук В. П. Крутиус з Ніжинського педінституту наголошував, що навчати студентів потрібно з урахуванням змін у суспільно-політичному житті, шкільних програмах. Це потребувало кваліфікованої допомоги працюючим вчителям на курсах перепідготовки при інститутах підвищення кваліфікації вчителів. Вчений-викладач поділився цікавим досвідом проведення лекційних курсів літературного краєзнавства, відвідин музеїв та проходження краєзнавчої практики. Таким чином випускника готували проводити у школі уроки краєзнавства, які обов'язково потрібно було вводити до програми [32, с. 94]. Канд. пед. наук Л. І. Бондарчук був впевнений, що на уроках необхідно використовувати міжпредметні матеріали, насамперед, фольклорні, краєзнавчі, народознавчі [32, с. 95]. Кан. філ. наук, викладач Кіровоградського педінституту Л. В. Куценко, важливе знаряддя патріотичного виховання, поглибленням знань з літератури у школярів вбачав у літературному краєзнавстві. Вчений запропонував поглянути на фольклор через призму краєзнавства, що було вдало продемонстровано на прикладі Кіровоградщини [162, с. 36].

Значною була роль науково-педагогічної інтелігенції в становленні національно-виховного ідеалу, спрямованого на формування патріотичних рис українського народу і, особливо, молоді. Серед видатних постатей 2-ої пол. ХХ ст., котрі працювали на поширення національної ідеї і презентували науково-педагогічну інтелігенцію, можна виокремити Анатолія Мокренка – з 1985 р. професора кафедри вокального співу Київської державної консерваторії імені П. І. Чайковського. Творчість науковця віддзеркалювала любов до історії України. Протягом 1985–1990 рр., разом з Г. Майбородою (педагог, композитор) та О. Ющенком (член Спілки письменників), брав

участь у всіх заходах боротьби за незалежність. У 1990 р. А. Мокренко виступив ініціатором святкування 500-річчя від дня заснування Чортомлицької Січі, переймався кобзарською справою України, брав участь в установчому з'їзді кобзарів України, створенні Спілки кобзарів України. Підтримував мистецькі зв'язки з першою кобзарською школою, організованою в с. Стрітівка на Кагарличчині. У своїх виступах в Україні та за її межами популяризував українську народну пісню [51, с. 41-42].

Доба «перебудови» дає надзвичайно позитивний досвід співпраці наукової та педагогічної інтелігенції. Адже поставлені владою завдання в руслі реформування системи освіти зумовили звернення до народознавства в навчальному процесі. Творча робота вчителів у даному руслі потребувала відповідного науково-методичного супроводу, узагальнення, а згодом – вироблення відповідних рекомендацій стосовно її систематизації. Ініціатива вчителів не могла бути реалізованою без напрацювань наукової інтелігенції, останні ж у своїй роботі мали враховувати не лише курс держави, але й запити освітян. Так, освітня інтелігенція брала активну участь в обговоренні актуальних проблем в руслі наукових заходів. Варто зазначити, що на науково-практичних конференціях, які відбувалися в добу «перебудови», педагогічні кадри почали активно апелювати до національної історії, мови, літератури, народознавства. Тобто спостерігалася реальна тенденція, запит в науково-освітніх колах до національної освіти, де знання про свій народ ставали ключовими. Зокрема, на республіканській науково-практичній конференції в Черкасах 12-17 листопада 1989 р. цілий ряд науково-педагогічних працівників у своїх доповідях говорили про виховання почуття національної гідності, любові до рідної мови, літератури, народних звичаїв та традицій, ефективних методів та прийомів для реалізації цього завдання. Так, П. Хлопко висунув меседж, що для дітей шкільного віку необхідно видавати популярні історичні, краєзнавчі журнали, збірники народних пісень та різний фольклорний матеріал. Про досвід вивчення народознавства на місцях розповіла викладач Г. Субтельна зі Львівського ПТУ. Вчителька

Л. Білозерська зі Стецівської СШ Черкаської обл. поділилася досвідом роботи малої академії мистецтв тощо [192, с. 89].

Наукові розробки академічних вчених, дослідників-аматорів не лише широко використовувалися в навчальному процесі педагогами, вони змінювали загальний фон розвитку освіти, поволі скеровуючи її в національне русло. Важливою сполучною ланкою між науковим і освітнім середовищем виступали науково-педагогічні працівники вищої школи, одночасно займаючись науковими студіями та їх адаптацією до освітнього процесу. У даному руслі доцільно розглянути науковий дискурс народознавчих студій, спрямований на розвиток освітнього середовища.

Трансформаційні процеси періоду перебудови активізували наукові розробки проблем етнографії, теорії та історії етносів тощо. Це мало позитивний вплив на введення в освітній процес етнографічних знань. Зрештою, чимало науковців ставали авторами навчальних посібників з етнографії, народознавства, пропонували наукові розробки для методичного забезпечення викладання народознавчих курсів. Підпорядкованість науково-освітнього простору України СРСР сприяли тому, що прерогативи нововведень традиційно віддавалися союзним діячам, тому підвищення уваги до етнографії на союзному рівні, дало позитивний імпульс в Україні. Так, праці академіка АН СРСР Ю. В. Бромля з проблеми етнічних процесів були відомими серед науково-педагогічної інтелігенції республік [24]. В умовах гласності з'явилася можливість розробки багатоаспектних проблем українського етносу. Так, у альманасі «Молода нація» було опубліковано, до речі без згоди автора, конкурсну наукову роботу, де стверджувалося, що на кінець 1980-х - початок 1990-х рр. з'явилася нова тенденція розвитку етнічної структури населення України. У дослідженні виділялося чотири періоди її розвитку в ХХ ст., які відобразили різноспрямовані зміни етносу українців; перетворення багатоетнічної України на двоетнічну – українсько-російську та відставання українців від росіян у суспільно-політичному житті, що стимулювалося з боку КПРС і було спрямовано на русифікацію українців; з

1988 р. виокремлено період, перетворення двоетнічного населення на моноетнічне [392, с. 120-123]. Такого роду дослідження, показували широкий спектр проблем у розвитку українського етносу та етнонаціональної політики КПРС, спрямованої на асиміляцію українського народу з російським, на послідовну русифікацію та прищеплення українцям комплексу меншовартості. Наукове обґрунтування інтелектуальною елітою подібних тез створювало відповідний ґрунт для україноцентричної діяльності науково-педагогічної інтелігенції.

Національно зорієнтована педагогічна інтелігенція в умовах «перебудови» повсякчас стикалася з важкими наслідками денационалізації та нівелювання основ української культури. Ситуація по різних регіонах була різною: від масштабної денационалізації в південно-східних регіонах, до більш стійких етнічних основ на Заході України. Але навіть на західноукраїнських теренах протягом 1970-80-х рр. йшли досить складні процеси нівелювання культурної спадщини, таврування її «патріархальщиною», «націоналістичними пережитками». Піддавалися забороні наукові дослідження культурно-історичних процесів регіону, обмежувався доступ до наукової літератури стосовно звичаїв, традицій, культури тощо. Національні цінності в освітніх закладах намагалися замінити вивченням історії КПРС, наукового комунізму, політекономії [406, с. 229-240].

У таких умовах науково-педагогічна інтелігенція робила все можливе для збереження самобутності, розкриваючи різні аспекти історії та культури регіонів України. Особливе значення у відродженні національної спадщини відіграло краєзнавство. Дуже часто саме краєзнавчі матеріали складали теоретико-методологічну основу народознавчої діяльності освітян, слугували матеріалом для проведення виховної позакласної роботи. Брак навчальної літератури та гарних розробок з виховної роботи змушував освітян шукати матеріали та роботи краєзнавців. У даному руслі слід відзначити краєзнавчі

наукові доробки Ю. Джуранюка, І. Мартинюка, В. Курищука, О. Слободян, М. Цьок, В. Тутуруша та інших.

Освіта і наука традиційно склали плідний тандем у формуванні інтелектуального простору. Викладацький склад ВНЗ завжди долучався до наукових пошуків, також дуже часто саме зусиллями науково-педагогічних кадрів вищої школи напрацювання академічних вчених поширюються в навчальний процес, популяризуються серед широких мас. Крім того, частина наукових працівників займається викладацькою діяльністю за сумісництвом. У цьому сенсі не був винятком і період перебудови. Особливо плідною виявилася взаємодія педагогів з науковцями в галузі історії, етнографії, краєзнавства, адже українознавчі студії освітян конче потребували теоретико-методологічної підтримки, науково-інформаційної бази. Зокрема, була багатогранною співпраця освітян з пошуковцями у сфері краєзнавства. У даному руслі варто відзначити вагому роль вчених-краєзнавців, дослідницькі матеріали яких широко застосовувалися в освітньому процесі. Так, проблемами історії та історичного краєзнавства займався П. Тронько, який особливу увагу акцентував на процесі становлення і розвитку краєзнавства в 1950-1980-ті рр. [347; 348; 349]. Для дослідження замків та укріплень України великий внесок зробив О. Мацюк тощо [65].

Не менш вагомий внесок у формування науково-краєзнавчої бази для освітньої роботи здійснили місцеві краєзнавці. Адже краєзнавчий рух у 1980-х рр. був досить поширеним, а в умовах гласності він дістав ширші можливості для національного самовираження. До таких постатей, наприклад, можна віднести Феодосія Сахна – краєзнавця з Роменщини, котрий зробив спробу через минуле м. Смілого осмислити історію всієї України. До його «Історії Смілого» ввійшли тисячі документів та публікацій, перекази, легенди, пісні земляків [159].

Цікавий досвід науково-педагогічної діяльності можна простежити на прикладі Переяславської інтелігенції. Тогочасні освітяни, науковці та краєзнавці зробили суттєвий внесок у розвиток історії рідного краю,

поширення патріотичного напрямку в кінці 1980-х – на початку 1991 рр. Наприклад: Коломієць О. Р., краєзнавець, автор наукових праць, займав активну громадську позицію, займався просвітницькою діяльністю, організовував заходи, присвячені вшануванню подій та постатей вітчизняної історії, наголошував, що перебудовчі процеси кожен розумів по-своєму і рухався до цього окремо; Дембіцький С. С. – член Товариства української мови на Переяславщині, учасник народного руху України, підкреслював, що основним їхнім завданням було збереження історичної пам'яті, відродження української мови та пропаганда ідеї незалежності України.

Примітною була постать Карпанюка М. П., – викладача Переяслав-Хмельницького філіалу Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, котрий в 1989–1999 рр. очолював Переяслав-Хмельницьку міськрайонну організацію «Просвіта» імені Т. Шевченка. Науковець зазначав, що з 1987 р. почався шлях на оновлення, можливий завдяки зняттю «білих плям» із заборонених творів, постатей, надання широких повноважень українській мові та існуванню, поряд з компартією, громадських організацій демократичного спрямування, що дало поштовх до створення організації «Меморіалу» (1988 р.), котра займалася збором матеріалів про репресованих в Україні. Викладачі Переяслав-Хмельницького філіалу Київського ДПІ ім. О. М. Горького, науковці із «НІЕЗ» Переяслав та інтелігенція міста активно долучилися до створення «Просвіти» в грудні-листопаді 1988 р. [212, с. 4-15].

Педагоги та учні Переяславщини залюбки використовували в навчально-виховному процесі краєзнавчі матеріали місцевих дослідників, котрі наприкінці 1980-х рр. регулярно друкувала районна газета Переяславщини «Комуністична праця». У спеціальній рубриці «Люби і знай рідний край» було опубліковано десятки статей історико-краєзнавчого, етнографічного, літературознавчого характеру. Зокрема, вміщувалися тут публікації з давньої історії Переяслава, його топоніміки, літописних назв [350; 189; 186], військової історії Переяславщини козацької доби, символіки

регіону [183;184], археологічні та історіографічні матеріали [187], відомості про визначні історичні постаті регіону, цікавинки архітектурної забудови міста [182;185;208; 209]. Особливе місце на сторінках видання займала літературна тематика, присвячена творчості Т. Г. Шевченка [188; 249], Л. Українки тощо [56]. Краєзнавчі розвідки для періодики готували місцеві краєзнавці, бібліотекарі та особливо наукові співробітники історико-культурного заповідника «Переяслав». Без перебільшення можна стверджувати, що вони стали безцінним матеріалом для навчально-методичної, виховної роботи освітян району, на них формувалися патріотичні почуття не одного покоління учнів. З 1987 р. у школах м. Переяслав почали практикувати предметні тижні, на яких, скажімо у філологічному руслі декламувалися вірші, силами вчителів учні молодших класів робили інсценізації казок тощо [11]. Таким чином, науково-педагогічна інтелігенція на місцях активно включилася в процес відновлення і збереження історичної пам'яті, відстоювання національних інтересів, формуючи тим самим інформаційно-методичну базу для діяльності педагогічної інтелігенції. Подібні процеси були характерними для всіх регіонів Української РСР. Різними були лише умови діяльності науково-педагогічних працівників, які склалися історично. Варто підкреслити, що значна кількість шкільних вчителів у різних регіонах України не лише використовували в своїй педагогічній роботі краєзнавчо-етнографічні матеріали, але й самі долучалися до пошукової краєзнавчої діяльності, залучаючи до цього своїх вихованців.

Надзвичайно важливою ланкою поєднання пошуково-краєзнавчої та педагогічної роботи стала діяльність викладачів ВНЗ. Зокрема, привертає увагу постать краєзнавця, науковця і викладача В. Пірка. Ним було опрацьовано архівні фонди архівів СРСР та УРСР по вивченню джерел з історії Донеччини XVI-XVIII ст. і зроблено висновки щодо необ'єктивності трактування початкової історії ряду населених пунктів регіону в науково-

довідковій, краєзнавчій літературі. Такі дослідження допомагали позбутися ідеологічних догм у викладанні історії рідного краю [283, с. 294-295].

Науково-педагогічні працівники у педагогічній діяльності широко використовували напрацювання науковців, дослідників, адже освітній процес в умовах реформ і новаторства гостро відчував брак відповідної навчальної літератури, зорієнтованої на популяризацію національних традицій українства. Частина науковців за сумісництвом працювала в закладах вищої освіти, що давало можливість на основі власних наукових надбань розробляти навчально-методичну літературу і застосовувати її в педагогічному процесі, вводити елементи наукового пізнання в освітній процес. У даному руслі освітянами використовувалася література, видана українськими етнографами з культури та побуту населення України, матеріальної та духовної культури, особливостей господарської діяльності, сімейного та громадського побуту. Наприклад: «Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність» (1986 р.) [85], «Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження» (1987 р.) [62], «Общественный семейный быт и духовная культура населения Полесья» (1986 р.) [238], «Полесье. Материальная культура» (1988 р.) [272], «Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма» (1987 р.). У той час побачила світ фундаментальна монографія «Этнография восточных славян» (1987 р.) [410], «Народная медицина украинцев» (1990 р.) [215], «Берегиня» (1987 р.) [314]. Впровадженню нових свят, звичаїв та побуту трудящих було присвячено колективну працю «Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя» (1986 р.) [287; 324; 323] тощо.

Книги відомого народознавця, письменника В. Скуратівського «Берегиня» (1987) та «Посвіт» (1988) були справжніми підручниками з методики народознавчої роботи. Попитом у педагогів-словесників користувалася творчість письменника Д. Білоуса, що стосувалася тематики рідної мови, української культури, мовознавства. У його книзі «Диво калинове» (1988 р.) йшлося про красу рідної мови, її таємниці. Використання

цього матеріалу допомагало педагогам навернути молодь до української культури, побуту, звичаїв, показати красу, самобутність українського народу, його мови [203, с. 246-254]. Яскравим прикладом популяризації духовної культури українців, показу їх як окремої нації був навчальний посібник з українського народознавства «Культура і побут населення України» 1991 р., котрий містив огляд основних етапів етнічної історії України, господарської діяльності, формування основних рис побуту, звичаїв, обрядів тощо. Цей посібник широко використовувався у вузах [160].

Яскравим прикладом поєднання наукової й освітньої діяльності у сфері етнографічних студій є постать В. І. Наулка – етнолог, археолога, доктора історичних наук, професора історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, котрий глибоко розробляв проблеми етногенезу, етнічної історії, міжнаціональних взаємин [223, с. 227-228]. За період 1985 – 1991 рр. дослідником опубліковано більше 60 праць, значна частка яких носила культурно-етнографічний характер. Плідна педагогічна діяльність В. І. Наулка зумовила активний друк матеріалів етнографічного спрямування в освітньому виданні «Рідна школа», спрямованих на використання в освітньому процесі [221], етнічний склад населення України та його розселення [218], народні знання та світогляд українців та ін. [54]. Завдяки поєднанню наукової та педагогічної діяльності В. Наулко зробив значний внесок у розробку «паспорту» спеціальності та програми факультативного курсу з етнографії та фольклору України для 8 – 9 класів загальноосвітніх шкіл [252; 222]. Йому належить розробка етнографічного розділу «Проекту програм та методичних рекомендацій факультативних курсів середньої загальноосвітньої школи» [220], він став співрозробником «Програми педагогічних інститутів: Етнографія і фольклор України», виданого під егідою Республіканського навчально-методичного кабінету Міністерства народної освіти УРСР [204].

До плеяди викладачів і науковців-етнографів, працею яких етнографічні знання про Україну утверджувалися в освітньому процесі, був

докт. іст. наук В. Ф. Горленко, котрий протягом 1980-х рр. за сумісництвом викладав етнографію у ВНЗ Києва (саме він у Київському університеті увів відповідні спецкурси). Йому належить низка ґрунтовних досліджень з етнографії, народно-побутової культури українців тощо [217].

Як констатував канд. іст. наук Л. Токар, у II пол. XX – на поч. XXI ст. змінився тип наукового мислення, завдяки впливам на нього новітніх досягнень суспільних та природничих наук, розвитку свідомості. Наука від досліджень переважно предметного складу речей почала вивчати процеси і тенденції розвитку, функціонування цілісних систем. Так, на початку 1990-х була розроблена наукова концепція українознавства, як цілісної системи знань, як науки, навчальної дисципліни, створюються освітні програми, підручники нового зразка. Тобто, поступово формувалася нова навчально-методологічна база для роботи науково-педагогічної інтелігенції, виховання нової формації молоді.

До кінця 1980-х рр. активна народознавча діяльність інтелігенції в науково-теоретичній та освітньо-практичній сферах дали вагомий результат і поставили на часі координацію сил навколо створення першого в Україні науково-освітнього центру, який би займався вирішенням практичних завдань, а саме – творив національну освіту, науку, систему виховання. У цьому процесі важливу роль відіграли представники науково-педагогічної інтелігенції. Так, за ініціативи декана філологічного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка П. Кононенка в 1988 р. було створено Центр українознавства при факультеті. Перед інтелігенцією постала низка запитань подальшого розвитку: «Криза ж системи зумовлює кризу освіти, а та, в свою чергу, поглиблює загальну кризу суспільства» і, як наслідок, «... суспільство в стані ідейного бродіння з ознаками тотальної кризи» [340, с. 208]. Тому українознавство постало як нагальна потреба тогочасного суспільства, як необхідна універсальна наукова система, покликана виробити якісно нову методологію процесу самопізнання й самотворення українського народу.

З березня 1991 р. розпочало свою роботу громадське освітньо-наукове об'єднання під назвою «Інститут українознавства», в основу якого лягла концепція П. Кононенка про універсальну цілісність України й українства. Напрямки роботи визначала розроблена програма «Інституту українознавства»: мова, етнос, природа, екологія, історія, суспільство, держава, господарство, релігія, філософія, культура, громадсько-політична думка, освіта, наука, право, педагогіка, мистецтво, геополітика, міжнародні відносини тощо. Для реалізації намічених цілей необхідна була консолідація професійних сил. Ректору Київського державного університету була зроблена пропозиція при університеті створити інститут українознавства. До 31 грудня 1991 р. рада університету зобов'язала ректора видати відповідні накази, але вони видані не були. Новий освітньо-науковий підрозділ – Інститут українознавства – розпочав свою діяльність лише з січня 1992 р. [340, с. 207-209].

Примітним був і той факт, що в часи «перебудови» активізували свою роботу раніше відкриті Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича та Інститут народознавства у м. Львові. Вчені цих інститутів зробили значний внесок у вивчення та популяризацію української культури, історії, фольклору, етнографії та мистецтвознавства [396].

Таким чином, вивчення минулого історичною наукою з теоретичної площини переходить в практичну. Зусиллями науковців і освітян було розроблено нову концепцію українознавства. Науково-педагогічна інтелігенція стала механізмом збереження та популяризації побуту, звичаїв, фольклору, національної тенденції.

Інтенсивному розвитку етнографічно-народознавчої науки в освітньому і науковому просторі заважало збереження адміністративно-командних методів управління науково-освітнім процесом, багато талановитих фахівців позбавлялися можливості працювати, багато наукових праць не пройшло тогочасної цензури. Все це підсилювала слабка матеріальна база досліджень. Залишалось не вирішеним питання підготовки

кваліфікованих спеціалістів з етнографії, народознавства, краєзнавства. Але, все ж, було розширено дослідження народних звичаїв, свят та традицій, розроблялися теоретичні засади народознавства. В Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського було створено відділи радянських свят і обрядів та етносоціології.

Можна простежити певне пожвавлення етнографічної діяльності у вузах України. Зокрема, було введено спецкурси з культури та побуту населення України, були розроблені нові курси лекцій, почали діяти учбово-методичні лабораторії етнографії та фольклористики – в Київському, Львівському, Чернівецькому університетах. У середніх школах з 1989-1990 навчального року було впроваджено курс з етнографії та фольклористики. Отже, процесу поширення українознавчих студій в освіті сприяли загальне пожвавлення і поширення інтересу до народознавства в суспільстві, серед науковців, музейних працівників. Саме останні створювали науково-теоретичну базу, яку застосовували педагоги в своїй роботі [160, с. 37-47]. Популяризації культури України та діяльності науково-освітньої інтелігенції краєзнавчого спрямування сприяли створені ще в 1960-х рр. історико-етнографічні музеї просто неба. Такі музеї були в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві. Там були представлені для показу цілі комплекси народної архітектури, знарядь праці, побуту. На базі музеїв проводилася науково-методична, збиральницька, культурно-освітня робота. Питання про співробітництво між закладами освіти і музеями були завжди в центрі жвавих дискусій. Така взаємодія сприяла вивченню нових і цікавих фактів зі шкільного матеріалу. Музеї об'єднували в собі різні гуманітарні знання з історії, народознавства, мистецтва, літератури, культури що сприяло педагогам формувати культурну ідентичність школярів.

Висновки до розділу

Станом на 1985 р. політика мовної дискримінації в УРСР досягла широкого розмаху. Русифікація освіти і науки посилювалася видавничою

діяльністю, стимулюванням російської мови в науково-педагогічній сфері. У 1980-х рр. національно свідома науково-педагогічна інтелігенція УРСР розпочала боротьбу за відновлення функціонування української мови. Дискурси навколо мовного питання, згуртування інтелігенції зумовили утворення Товариств української мови ім. Т. Шевченка задля всебічного розвитку, наукової підтримки та популяризації української мови.

Зміна державної політики викликали в УРСР активне обговорення та розробку проекту закону про мови. Науково-педагогічна інтелігенція взяла активну участь у мовному дискурсі, результати якого широко відображала преса, висловлюючи думки щодо мовної політики в освіті. У 1989 р. радянський уряд приймає Закон про мови в УРСР. У педагогічному середовищі точилися дискусії і щодо його втілення в освітній процес, особливо відмінні в регіональному вимірі. Суттєвою перешкодою українізації науково-освітньої інтелігенції, навчальної та науково-технічної літератури складала «застарілі застійні стереотипи щодо української мови», поширені серед значної частини науково-освітніх працівників. Разом з тим, національна частина педагогів активно включилася в процес реалізації мовного законодавства в освітній сфері, заклавши основи формування професійних кадрів на національній основі.

Науково-педагогічна інтелігенція розпочала активне дослідження і популяризацію історичної спадщини, культури, краєзнавства, етнографії, фольклору, історії народу у руслі поширення україно(народо)знавства, котре набувало теоретичного та практичного значення. Значний внесок у його розвиток та поширення в навчальний процес зробила плеяда науковців академічних установ, навчальних закладів, місцеві дослідники-краєзнавці, наукові розвідки і праці яких ставали настільним матеріалом у роботі вчителів. Прогресивні вчителі-новатори почали самовільно впроваджувати цей предмет у школах, розпочалася розробка навчальної літератури. Шкільна та позашкільна робота насичувалася різноманітними народознавчими матеріалами, йшли пошуки нових форм їх подачі, давалося наукове

обґрунтування цінності їх використання на уроках, значення в педагогічно-виховному процесі. Створення етнографічних музеїв, гуртків, театральних студій, фольклорних колективів, Малих академій народних мистецтв при закладах освіти – це той спектр новаторської діяльності, яку активно впроваджували педагоги в навчально-виховний процес.

Українознавчий дискурс стимулював ідею створення першого в Україні науково-освітнього центру «Інститут українознавства». Було розроблено нову концепцію розвитку українознавства. Ішов пошук нового стандарту освіти, відповідного вимогам часу. За рахунок звернення до народознавства науково-педагогічна інтелігенція намагалася популяризувати національну освіту.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведеного дослідження сформульовано й узагальнено основні положення дисертації, які виносяться на захист:

1. Огляд історіографії засвідчує, що проблема становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах соціокультурних змін 1985-1991 рр. не стала предметом спеціальних наукових розробок. Всебічний аналіз історіографії проблеми дозволяє виділити два етапи в розвитку наукових студій історії науково-педагогічної інтелігенції досліджуваного періоду: радянський (1985-1991 рр.) та пострадянський (з 1991 р. – до наших днів). У радянській історіографії можна виокремити два періоди: 1) березень 1985 – грудень 1986 рр. – науковці акцентували увагу на соціально-економічних завданнях влади і реалізації технічного прогресу; 2) січень 1987 – серпень 1991 рр. – з'являються нові наукові тези, праці критичного спрямування, посилюється дискусійний характер наукових досліджень у руслі проголошеного курсу гласності і демократії.

Об'єктивному висвітленню теми дисертації посприяла широка джерельна база, що включає чотири групи: 1) архівні матеріали; 2) періодичні видання; 3) опубліковані офіційні матеріали державних та партійних органів СРСР і УРСР; 4) матеріали навчально-методичного характеру по забезпеченню освітнього процесу. Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, науковості, всебічності, системності, об'єктивності та соціального підходу, а також загальнонаукові та спеціальні історичні методи, що дозволили комплексно і всебічно проаналізувати соціогуманітарну складову діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах реформ 1985-1991 рр., сформулювати обґрунтовані висновки.

2. Стратегічним напрямком реформ перебудови стала ставка на створення потужного науково-технічного потенціалу, реалізацію досягнень НТР та активна підтримка науки, реалізація чого передбачалася шляхом вирішення кадрової проблеми і створення нової морально-психологічної

ситуації в країні (демократизація, гласність, активна громадянська позиція). Це вимагало покращення якості освіти, рівня підготовки науково-педагогічних кадрів, на останніх покладалося завдання формувати новий суспільно-політичний світогляд, адаптувати гасла перебудови до освітнього процесу, сформувати «нове мислення» та нові професійні кадри, здатні відповідати викликам часу. Науково-педагогічна інтелігенція стала важливою складовою реформ науково-освітньої сфери України і відіграла конструктивну роль у формуванні професійних кадрів нової генерації.

У роботі проведено власний методологічний аналіз еволюції поняття «інтелігенції» як інтелектуального потенціалу країни з особливою моральною та соціокультурною місією в суспільстві. У радянській історіографічній традиції інтелігенція характеризувалася як ключовий елемент соціально-класової структури розвинутого соціалізму, як висококваліфіковані працівники розумової праці, ідейно та практично пов'язані з реалізацією поставлених державою завдань. В умовах курсу гласності почалося відновлення соціокультурного бачення феномену інтелігенції не лише як інтелектуально-професійного ядра суспільства, але й його морального авторитету, здатного брати відповідальність за суспільні процеси. Особливе місце в національно-культурному відродженні України відіграли науково-педагогічні діячі соціогуманітарної сфери.

У досліджуваній період УРСР володіла потужним науково-педагогічним потенціалом із певною динамікою його зростання. Від загальної кількості освітніх працівників у 1985 р. понад 40 % склали спеціалісти вищої кваліфікації. Станом на 1989 р. 83,3 % працівників загальноосвітніх шкіл мали вищу освіту і лише 1,4 % – середню спеціальну чи загальну. Однак, проаналізовані дані свідчать, що підвищення рівня кваліфікації науково-педагогічних працівників різко підвищувало їх вікову планку. Майже 59 % науково-педагогічних кадрів склали люди старші 40 років. В умовах «перебудови» постало завдання оновлення кадрів, розширення мережі їх підготовки. Якщо в 1986 р. діяло 146 ВНЗ, то в 1991 р.

– 150, зростали заклади з підготовки педагогічних кадрів. При вагомому кількісному складі науково-педагогічної інтелігенції серед інших інтелігентних професій, рівень її заробітної плати залишався відносно невисоким. Професійна диференціація у її середовищі визначалася рівнем кваліфікації, професійної затребуваності і певними ідеологічними факторами. Велика роль в УРСР відводилася системі підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. Проблемою було нецільове використання кадрів та матеріально-технічне забезпечення педагогічної інтелігенції села. Залишалися не подоланими і наслідки русифікації в науково-освітній сфері. На початок «перебудови» лише 52,2 % від загальної кількості освітніх працівників були представниками української національності.

3. На початковому етапі «перебудови» науково-освітні заклади залишалися знаряддям ідеологічного виховання підростаючого покоління, науково-педагогічні кадри були об'єктом впливу державної ідеології, яку мали транслювати в суспільство. У руслі поширення державної ідеології спостерігалася піраміда: науково-дослідні установи, Вища партійна школа при ЦК КПРС, університети, інститути, училища, школи. Важливою організацією в системі ідеологічного просвітництва було товариство «Знання». Основоположними складовими гуманітарної сфери залишалися марксистсько-ленінська ідеологія й атеїзм. Популяризувалися найбільш вагомими тези, спрямовані на посилення інтернаціоналізму, ідеї єдності радянського народу тощо. Українські академічні структури мали великий науковий потенціал, що створював потужну науково-теоретичну базу для системи освіти. Але ця робота обмежувалася ідеологічними чинниками, тому науково-педагогічна сфера потребувала деполітизації.

Послаблення ідеологічного контролю в системі суспільно-гуманітарних наук сприяло оновленню наукових концепцій, пожвавленню дискусій, відходу від політико-ідеологічних тез в гуманітарних, суспільних, історичних наукових дослідженнях. Це заклало передумови демократизації і гуманізації навчального процесу, посилення гуманітарної складової в освіті. У наукових

студіях почався процес заповнення «білих плям», розробка «непопулярних» раніше тем національної історії, введення в науковий обіг раніше заборонених праць, повернення в історію імен видатних науковців. Відродження релігійного життя, посилення уваги до нього суспільно-політичних сил спонукало до наукового перегляду проблематики християнства в історії. Зміни наукових концепцій суспільно-гуманітарних наук (нові підходи в оцінках історії України, етнічних процесів, релігійної і народно-обрядової культури тощо) сприяли запровадженню наукових результатів у постійно діючий процес навчання, переорієнтували його на використання національно-духовної спадщини, сприяли введенню українознавчих студій у систему освіти.

Націоналізація і деполітизація освіти посприяли розмежуванню сфери підготовки кадрів і державної ідеологічної пропаганди, вплинули на зростання національної свідомості в середовищі науково-педагогічних кадрів. Політизація педагогічної інтелігенції спонукала її залученню до виборних органів влади, зокрема, Верховної Ради УРСР. Вимоги суспільства і студентської молоді зумовили вилучення з навчальних планів політико-ідеологічних курсів (Історія КПРС тощо) на користь фахових дисциплін, зокрема, гуманітарного національного спрямування. У кінці 1980-х рр. ВНЗ дістали змогу 20 % програм блоку суспільно-гуманітарних дисциплін складати самостійно, а студенти та викладачі – вибирати предмети за сферою інтересів. Це принципово змінювало підходи до навчально-виховного процесу, сприяло створенню основ національної системи підготовки кадрів.

4. Антинаціональна політика СРСР зумовила денаціоналізацію, дегуманізацію системи освіти України. Її стан радянськими діячами характеризувався як кризовий. Влада робила ставку на «оновлення» соціалізму, соціально-економічне, суспільно-політичне і психологічне «перезавантаження» країни. Це потребувало зміцнення науково-технічного потенціалу та кадрових змін у системі освіти. Курс освітніх реформ передбачав: 1) модернізацію освіти в руслі поглиблення НТР, розвитку нових

технологій та спеціалізацій у ВНЗ, інформатизацію навчального процесу, посилення його зв'язку з наукою та наближення до потреб виробництва; 2) демократизацію системи освіти, посилення її гуманістичної і гуманітарної складової, що мало за мету покращення суспільного клімату, «психологічну перебудову кадрів» на основі гласності і демократії. Гласність зумовила глибокі зміни суспільно-гуманітарних наукових досліджень і оновлення навчального процесу. Проблемами науково-освітнього процесу були наслідки русифікації, практика двомовності в освіті, брак нової навчально-методичної бази, недостатнє матеріально-технічного забезпечення.

Оновлення системи підготовки кадрів, формування якісно нової парадигми освіти, посилення її демократичного і національного змісту відбувалося шляхом впровадження в освітній процес нових тем і творів, зміни методики їх опрацювання, розробки відповідного навчального матеріалу, створення нових навчальних програм із різним змістовим наповненням. Для активізації творчої діяльності учнів впроваджувалися різні форми і методи навчання (семінарські заняття, конференції, диспути тощо), залучалися можливості преси, телебачення, закладів культури. Проводилися наукові конференції щодо змісту освіти. Науково-педагогічна інтелігенція забезпечила теоретичне, методичне, наукове наповнення освітнього процесу, заклала національні, гуманітарні і гуманістичні основи підготовки кадрів, котрі склали кадровий потенціал незалежної України. За період 1987-1989 рр. у 5 разів збільшилася мережа шкіл з поглибленим вивченням історії, української мови і літератури, фольклору, мистецтва. У 1990 р. в Україні працювало близько 2000 тис. шкіл суспільно-гуманітарного спрямування, а на суспільно-гуманітарний цикл загалом було відведено 53,1 % навчального часу, суттєво збільшилися години на вивчення української філології.

5. Радянська політика мовної та культурної асиміляції в УРСР стимулювала вивчення російської мови в закладах освіти, поширення її в науковій сфері і забезпечення їй статусу мови міжнаціонального спілкування. Рішення січневого 1987 р. Пленуму ЦК КПРС поставили на порядок денний

мовне питання. Науковці суспільно-гуманітарного напрямку АН УРСР зайняли провідні позиції в наукових дослідженнях мовної проблеми, розробили пропозиції щодо її розв'язання в республіці, збереження самобутності національних мов; обґрунтували необхідність державного регулювання мовної політики в системі освіти з урахуванням більшості населення за національною, а не мовною, ознакою, правового забезпечення рівноправності мов; запропонували визначити мовний режим тощо.

Все це спонукало до широкого мовного дискурсу в науково-педагогічному середовищі щодо державного статусу української мови в системі освіти і науки, що особливо різнився в регіональному вимірі. Консолідація інтелектуального потенціалу УРСР в напрямку відстоювання прав української мови, її всебічного розвитку, наукової підтримки і популяризації зумовила виникнення Товариств української мови ім. Т. Шевченка в різних регіонах України. Створення ТУМ у вузівському середовищі дало імпульс переходу ВНЗ на українську мову викладання, стало запорукою зростання національної свідомості, формування національної ідеї, які привели до незалежності України.

Політичні і соціокультурні зміни в країні, активна позиція науково-педагогічних кадрів стимулювали прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» від 28.10.1989 р., котрий заклав правові основи мовної політики і реалізації національної ідеї в науково-освітній сфері. Попри труднощі, науково-педагогічні працівники зайняли активну позицію в процесі практичної реалізації Закону про мови в системі науково-освітніх закладів, розробку пропозицій щодо оптимізації цього процесу. Республіканська установча конференція Асоціації вчителів української мови та літератури при Товаристві української мови ім. Т.Шевченка у січні 1990 р. засвідчила консолідацію науковців і освітян стосовно утвердження української мови в процесі державного будівництва, підготовки національних кадрів та розробки національної системи освіти.

6. Національні процеси др. пол. 1980-х рр. опиралися на новітні наукові дослідження суспільно-гуманітарної галузі. Це дало поштовх відродженню україно(народо)знавства як системи історичних, етнологічних, культурологічних, етнопедагогічних знань про Україну. Цьому сприяли завдання XXVII з'їзду КПРС та червеневого Пленуму ЦК КПРС досліджувати національну історію в розбудові комуністичного суспільства. Значний внесок у розвиток народознавства та поширення його в навчальний процес зробила плеяда науковців академічного рівня (М.Стельмахович, П.Тронько й ін.), навчальних закладів (В.Пірко, В.Наулко, В.Горленко та ін.), дослідники-краєзнавці. Науково-педагогічні кадри забезпечили наукову і теоретико-методологічну соціогуманітарну базу для формування національної системи освіти: 1) здійснили наукове наповнення національної складової освітнього процесу через ґрунтовні дослідження з педагогіки, краєзнавства, етнографії, фольклору, історії народу тощо; 2) узагальнили практичний досвід використання народознавчого матеріалу в навчально-виховному процесі, надаючи відповідні методологічні рекомендації стосовно роботи освітян; 3) науково обґрунтували і посприяли введенню циклу українознавчих дисциплін в систему освіти; 4) розпочали створення нової навчальної літератури, відповідної вимогам часу.

Прогресивні вчителі-новатори з власної ініціативи почали застосовувати в освітньому процесі знання з народознавства і впроваджувати в школах цей предмет. Йшли пошуки нових форм і методів подачі українознавчих матеріалів у шкільній, позашкільній роботі, обґрунтовувалася їх педагогічно-виховна цінність. Створення народознавчих музеїв, гуртків, клубів, фольклорних і театральних студій, Малих академій народних мистецтв при закладах освіти – це той спектр новаторської освітньої діяльності, яку активно впроваджували педагоги. Накопичений досвід ліг в основу розробки нових навчальних програм, спрямованих на відродження народної культури, посилення національного та екологічного виховання.

Було вироблено системний підхід та впроваджено програму з інтеграційними принципами побудови народознавства як навчального предмету.

Науково-педагогічною інтелігенцією було розроблено нову концепцію розвитку українознавства. Консолідація науково-педагогічних кадрів зумовила створення 1988 р. при філологічному факультеті КНУ ім. Т. Шевченка першого в Україні науково-освітнього центру «Інститут українознавства». У березні 1991 р. почало роботу громадське освітньо-наукове об'єднання «Інститут українознавства», визначено його мету, напрямки роботи, що заклало основи створення науково-освітнього підрозділу, який розпочав діяльність вже в незалежній Україні. Активізували роботу Інститут народознавства та Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича у Львові. Ішов пошук нового стандарту освіти за рахунок звернення до народознавства.

У ході дослідження було встановлено, що подальшого поглибленого вивчення потребують проблеми матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів та науково-педагогічної інтелігенції; повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції; регіональний вимір становища та діяльності науково-педагогічних кадрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева О. Конец монополизму. *Комсомольская правда. Собеседник*. 1989. №41 (294). С. 2.
2. Анисимов В.М., Бабыч Ю.П., Белых А.К. Справочник пропагандиста. Москва: Политиздат, 1985. 174 с.
3. Асонов Г.Ф., Асонова Н.Т. Интеллигенция. *Украинская Советская Энциклопедия*. Киев: Главная редакция УСЭ, 1980. Т. 4. С. 288.
4. Барабаш Б. Молоде обличчя прогресу. *Знання та праця*. 1988. № 10 (584). С. 1–2.
5. Баранівський В.Ф. Українознавство в системі політичної культури. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. Т. IV. С. 306–308.
6. Барановська К.І. На спільній ниві. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 1(407). С. 48–52.
7. Бардашевська Ю.І. Побутове обслуговування населення Української РСР в роки перебудови (1985-1991): програмні завдання і реалії. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 92–98.
8. Бардашевська Ю.І. Повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2018. 278 с.
9. Бардашевська Ю.І. Соціальне забезпечення як показник повсякденного життя малозабезпечених громадян УРСР у період перебудови: *Глухівські читання – 2013: Матеріали III міжнарод. наук. конф. молодих вчених та студентів, присвяч. 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ»* (Глухів, 15-17 лист. 2013 р.). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 10.

10. Батуріна С. Історія України в загальній схемі радянської історії (на основі аналізу підручників союзних республік). *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 140–152.
11. Батющенко Н. Предметні тижні. *Комуністична праця*. 1987, 7 березня. С. 3.
12. Бердяєв Н.А. Кризис интелекта и миссия интеллигенции. *Новый град*. 1938. № 13. С. 5-11. URL: http://odinblago.ru/noviy_grad/13/1/ (дата звернення: 1.06.2020).
13. Беляєв О.М. Урок української мови в школі з російською мовою навчання. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 5–13.
14. Білецький В.С. Товариство української мови на Донеччині: 20 років діяльності (1989-2009). *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 25. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2009. URL: http://litmisto.org.ua/?page_id=19851 (дата звернення: 23.08.2019).
15. Білозерська Л.М. Думці не заснути, любові не згаснути. *Українська мова і література в школі*. 1990. №1 (1990). С. 29–34.
16. Білоус Н.М., Білоус П.В. Методиці викладання літератури – нові підходи. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 58–61.
17. Бойко О.Д. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті рр. Ніжин: Стиль, 1994. 284 с.
18. Бойко О.Д. Спроба прискорення: уроки перших кроків перебудови (на прикладі України). *Література та культура Полісся*. 2002. Вип. 19. С. 78–85.
19. Бондарчук Л.І., Мойсеєнко В.М. Літературно-краєзнавчий матеріал на уроках мови як засіб виховання патріотичної свідомості учнів. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 3 (397). С. 38–41.

20. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2006. Вип. 15. С. 411–422.
21. Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994: Пер. с ит. Хаустовой Л.Я. Москва: Междунар. отношения, 1996. 320 с.
22. Брайчевський М.Ю. Приєднання чи воз'єднання?: критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто: Нові дні, 1972. 66 с.
23. Брега Г.С., Варварцев Н.Н., Комаренко Н.В. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). Київ: Наук. думка, 1988. 190 с.
24. Бромлей Ю.В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. Москва: Наука, 1988. 208 с.
25. Бусленко Н.И. Диверсанти с микрофонами: разоблачения тех, кто вдохновляет, организует и осуществляет подрывную пропаганду против СССР. Ростов-на-Дону: Изд- Ростов. ун-та, 1987. 190 с.
26. Бычков Ю. Честно о прошлом. *Правда*. 1989. №13 (25731). С. 3.
27. Веретільник В.С. Мотиви навчальної діяльності учнів. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 20–24.
28. Вишняк М.Я. Шляхом утвердження: до історії кримського Товариства української мови. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 25. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2009. URL: http://litmisto.org.ua/?page_id=19851 (дата звернення: 23.08.2019).
29. Відділ вузів і науки редакції газети «Освіта». *Освіта. Педагогічна газета України*. 1991. № 25-26 (4142-4143). С. 1.
30. Відповіді на анкету. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 1(407). С. 74–75.
31. Вісті з Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта». *Українська мова і література в школі*. 1991. № 1(407). С. 67–68.

32. Вітренко Р.І. Республіканська конференція в Ніжині. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 93–96.
33. Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках ХХ століття: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 20 с.
34. Вовканич С. І ми не ми, і я не я. Національні еліти та українознавство. *Україна*. 1995. №21-22. С. 5–7.
35. Вчимося демократії. Уроки на завтра. *Сільські обрії*. Київ: Видавництво «Урожай», 1989. №5. С. 6–8.
36. Галаган В.Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе. Киев: О-во «Знание» УССР, 1990. 48 с.
37. Гамрецький Ю.М. Интеллигенция и революция на Украине. *Интеллигенция и революция. ХХ век*. Москва: Наука, 1985. С. 183–192.
38. Глазова О. П. У школі біля площі. *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 50–52.
39. Гласность и демократизация. Общественное мнение о перестройке. *Известия ЦК КПСС*. №4 (291). Москва: Правда, 1989. С. 105–109.
40. Глезин Э. «Вот-новый поворот» (статья к 20-летию Январского (1987 г.) пленума ЦК. Часть 2. *Livejournal*. URL: <https://ed-glesin.livejournal.com/30708.htm> (дата звернення: 21.03.2020).
41. Глебова Л.Ф. Про літературну газету в школі. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 3 (397). С. 65–66.
42. Гломозда К.Ю., Комаренко Н.В. Дискусія на тему: «Культурні процеси на Україні в 20-30-ті роки». *Український історичний журнал*. 1988. №10. С. 157–159.
43. Гончарук В. До 50-річчя возз'єднання західної України з українською РСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. *Людина і світ*. №9. 1989. С. 2–8.

44. Горбач Н. Українізація: злет і трагедія. *Жовтень*. 1989. №2. С. 78–84.
45. Горбачёв М.С. Коренной вопрос экономической политики партии. Доклад на совещании в ЦК КПСС по вопросам ускорения научно-технического прогресса II июня 1985 года. Москва, 1985. С. 18–19.
46. Горбачев М.С. Ответы на вопросы газеты «Юманите» 4 февраля 1986 г. Москва: Политиздат, 1986. 31 с.
47. Горбачев М.С. Политический доклад центрального комитета КПСС XXVII съезду коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1986 года. *Избранные речи и статьи*. Т. 3. Москва: Политиздат, 1987. URL: http://www.lib.ru/MEMUARY/GORBACHEV/doklad_XXI.txt (дата звернення: 15.03.2020).
48. Горбачев М.С. Политический доклад центрального комитета КПСС XXVII съезда. *Избранные речи и статьи*. Т. 3. Москва: Политиздат, 1987. 352 с.
49. Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується: Доповідь на спільному засіданні ЦК КППС Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСФ, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої Соціалістичної революції, у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1987 року. Київ: Політвидав України, 1987. 60 с.
50. Горбачов М.С. Про скликання четвертого XXVII з'їзду КППС і завдання, зв'язані з його підготовкою та проведенням. *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КППС*. 23 квіт. 1985 р. Київ, 1985. С. 15.
51. Горенко-Баранівська Л. У серці – Рідна Україна (до дня народження видатного українського культурно-громадського діяча, співака і українознавця, Народного артиста України, професора Анатолія Мокренка). *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 2. 2005. С. 41–44.
52. Горелов М.Є. Криза організації українського буржуазного націоналізму на сучасному етапі. Київ: Наук. думка, 1985. 133 с.

53. Горєлов М.Є., Камінський Є.Є. Екстремісти: Український буржуазний націоналізм на послугах в імперіалістичній реакції. Львів: Каменярь, 1987. 136 с.
54. Горленко В.Ф., Наулко В.І. Народні знання та світоглядні уявлення українців. *Радянська школа*. 1991. №1. С. 29–38.
55. Горський В. С. Історія Української філософії: курс лекцій. Київ: Наукова думка, 1996. 286 с.
56. Гресь М. Послідовниця великого Кобзаря. *Вісник Переяславщини*. 1991, 23 лютого. С. 2.
57. Гривінський Р. Російська ідентичність: чи є альтернатива великодержавництву? Історик і публіцист Ірина Павлова: «Перебувати у становищі заручників виявилось прийнятним для більшості». *День*. 2015, 19 серпня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/rosiyska-identychnist-chy-ye-alternatyva-velykoderzhavnyctvu> (дата звернення: 10.10.2019).
58. Гринів О.І. Українська нація в історичному вимірі: постановка проблеми з погляду націології. *Збірник наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант». Т. IV. 2005. С. 40–59.
59. Грунауер Л. У парі з комп'ютером. *Знання та праця*. 1986. № 12 (562). С. 3–4.
60. Губко О. Психологія українського народу: наукове дослідження у 2-х кн. Кн.2: Психологічні особливості наших краян у міжчасі Трипілля – сучасна Україна. Київ: ТОВ «Видавництво друкарня Діло», 2013. 400 с.
61. Гунчак Т.Г. Україна: ХХ століття. Київ: Дніпро, 2005. 384 с.
62. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Під ред. Ю.Г. Гошка. Київ, 1987. 472 с.
63. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Киев: Наукова думка, 1986. 215 с.
64. Даценко-Зорич О.О. «Вікно, розчинене у сад»... *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 42–47.

65. Дашкевич Я. Орест Мацюк як історик паперу України. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2007. С. 706–712.
66. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г.В. Боряк (кер. авт. кол.), В.В. Головка (координатор проекту), В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.М. Майборода, В.А. Смолій (відп. ред.), Л.Д. Якубова, С.О. Янішевський]; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
67. Демиденко О.О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945-2005 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 19 с.
68. Демин И. Интеллигенция: между молотом и наковальней. *Народ и интеллигенция*. Москва, 1990. С. 77–80.
69. Денисовець Г.П., Українець Л.Ф., Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. *Українська мова і література в школі*. 1991. №1(407). С. 94–96.
70. Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року (Схвалена постановою Ради Міністрів УРСР від 12 лютого 1991 р. № 41). *Українська мова і література в школі*. 1991. №6 (412). С. 4–17.
71. Дивак М.О. Візьміть правдолюба під варту! *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 68–72.
72. Дігтярук Н.О. *Радянська жінка*. 1988. №7. С. 3.
73. Дічек Н.П. Внесок академіка І. Зязюна в утвердження в Україні людиноцентрованої педагогіки. URL: lib.iitta.gov.ua (дата звернення: 10.08.2020).
74. Для вас, учителі-мовники. *Українська мова і література в школі*. 1990. №1(395). С. 62-63.

75. Доброхотов Л.Н., Сбытов В.Ф. Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы и критики буржуазных теорий. Москва: Знание, 1986. 76 с.
76. Довга М.І. Література і письменник у школі. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 46–49.
77. Довга О.М. Учнівські твори на морально-етичні теми. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 19–28.
78. Довгаль І. Виховувати громадянина. *Знання та праця*. 1986. № 7 (557). С. 17.
79. Домбровський С., Скульський Р., Стельмахович М., Ступарик Б., Хрущ В. Українознавство в національній школі: посібник для вчителів. Івано-Франківськ, 1995. 190 с.
80. Дорошенко О.А. Нестандартність при вивченні української мови в середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 3 (397). С. 32–38.
81. Дума про Україну. *Літературна Україна*. 1991. №31 [4440]. С. 8.
82. Дума про Україну. *Літературна Україна*. 1991. №51 [4460]. С. 8.
83. Дьяченко В.К. Общие формы организации процесса обучения. Красноярск, 1984. 184 с.
84. Енциклопедія українознавство для школярів і студентів / Авт.-уклад. В.В. Оліфіренко, С.М. Оліфіренко, Т.В. Оліфіренко, Л.В. Оліфіренко. Донецьк: Сталкер, 2001. 496 с.
85. Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність / Під ред. В.Ф. Горленка. Київ, 1986. 266 с.
86. Єфимов А.В. Нова історія. Частина І. Підручник для восьмого класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1986. 238 с.
87. Заброварний С. Українське шкільництво в Польщі. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7 (401). С. 81–83.
88. Закон «Про мови в Українській РСР» 1989. *Юридична енциклопедія*.

URL:http://leksika.com.ua/11050519/legal/zakon_pro_movi_v_ukrayinskiy_rsr_1989 (дата звернення: 25.08.2018).

89. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР». Верховна Рада УРСР; Закон від 28.10.1989 № 8312 – XI. URL: [zakon 5. rada. gov. ua/ laws/ show/ 8312-11](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/8312-11) (дата звернення: 25.08.2018).

90. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР. *Українська мова і література в школі*. 1990. №5 (399). С. 3–10.

91. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». *Ізборник*. URL: [litorys.org.ua/ ukrmova/ um 163.htm](http://litorys.org.ua/ukrmova/um163.htm) (дата звернення: 25.08.2018).

92. Записки отдела партийного строительства и кадровой работы и Идеологического отдела ЦК КПСС. *Известия ЦК КПСС*. №4 (291). Москва: Правда, 1989. С. 11–14.

93. Знайомтесь: делегати Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти. *Українська мова і література в школі*. 1989. №2(384). С. 26–27.

94. *Знання та праця*. 1987. № 11 (573). 32 с.

95. Зубчевський А. Пізнай себе і народ через слово. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 3 (397). С. 881-83.

96. Иванов-Разумник. Что такое интеллигенция? *Интеллигенция. Власть. Народ. Антология*. Москва: Наука, 1993. С. 73–80.

97. Идеологические проблемы межнациональных отношений (С заседания Идеологической комиссии ЦК КПСС 5 мая 1989 года). *Известия ЦК КПСС*. № 6 (293). 1989. С. 78–89.

98. Из стенограммы заседания Секретариата. *Известия ЦК КПСС*. №11 (310). Москва: Правда, 1990. С. 14-19.

99. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования). Киев: Наук. думка, 1988. 187 с.

100. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. URL: inst-ukr.lviv.ua (дата звернення: 08.04.2019).

101. Інтерв'ю перше. *Українська мова і література в школі*. 1990. №5(399). С. 11–12.
102. Історія інтелігенція Української РСР. 1917–1990 рр.: науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Київ, 1991. 535 с.
103. Історія України-Руси. *Літературна Україна*. 1991. №20 [4429]. С. 8.
104. Історія українського парламентаризму: Від Віча Київської Русі до Верховної Ради України. URL: lib.rada.gov.ua (дата звернення: 25.10.2018).
105. Календарно-тематичний план та анотації навчальних телевізійних передач з української мови і літератури на перше півріччя 1990/91 навчального року. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7 (401). С. 52–54.
106. Карабанов М.Г. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 роках). Київ: Освіта, 1993. 76 с.
107. Карасик В.И. Языковые ключи. Москва: Гнозис, 2009. 406 с.
108. Касьянов Г.В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України по підвищенню трудової та суспільно-політичної активності (1926-1935 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 9. С. 75–83.
109. Касьянов Г.В. Документи ЦДАЖР УРСР про участь технічної інтелігенції та її професійних об'єднань у соціалістичному будівництві в другій половині 20-х – на початку 30-х років. *Архів України*. 1988. № 3. С. 69–71.
110. Касьянов Г.В. Інженерно-технічні секції профспілок України в соціалістичному будівництві 1926 – 1937 рр.: автореферат дис... канд. іст. наук. Київ, 1990. 17 с.
111. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х - 30-х років: соціально-історичний аналіз: дис. ... докт.іст.наук: 07.00.01. Київ, 1993. 379 с.
112. Касьянов Г.В. О белых пятнах в истории интеллигенции Украины (20-е - 30-е годы). *Молодежь и актуальные проблемы исторической науки*.

Тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. 7-9 июня 1989 г., г.Черновцы. Киев, 1989. С. 132–135.

113. Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. УТОРНІТСО: епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції. *Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на початку 30-х років)*. Київ, 1990. С. 26–41.

114. Квакин А.В. Идеино-политическая дифференциация российской интеллигенции в условиях новой экономической политики 1921-1927 гг.: автореф. дис. ...докт.ист.наук. Москва,1991. 35 с.

115. Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 46–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRL/PoMe_2009_2_7 (дата звернення: 02.10.2019).

116. Клас універсальних знань. *Знання та праця*. 1988. № 3 (577). С. 24.

117. Клементьев Е.Д. Социально-философские аспекты образования. *Вопросы философии*. 1984. № 11. С. 19–30.

118. Клеченов Г. Народ, интеллигенция от разобщения к соборности. *Народ и интеллигенция*. Москва, 1990. С. 6–19.

119. Ковалев В. Народ, интеллигенция и личность. *Народ и интеллигенция*. Москва, 1990. С. 19–29.

120. Ковальчук О.Г. Ранні оповідання Володимира Винниченка. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 1(407). С. 30–36.

121. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 р.р.). Київ: Інститут Історії України НАНУ, 2003. 250 с.

122. Кожухар Л. Український інтелігент другої половини ХІХ – початку ХХ століття: крізь призму приватного життя. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль: [ТНПУ], 2013. Вип. 1. Ч. 1. С. 86–100.

123. Козинець І. Діяльність організації товариства «Знання» України: ретроспективний аналіз. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1289> (дата звернення: 20.06.2020).
124. Козлов А.В. Має бути чіткий план публікацій. *Українська мова і література в школі*. 1989. №2 (384). С. 56.
125. Колодяженські пісні з Лесиноного зошита (У записах сестри Ольги). *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 26–28.
126. Коментар відділу науки і техніки. *Знання та праця*. 1986. № 12 (562). С. 4.
127. Комп'ютери говорять українською. *Літературна Україна*. 1991. №16 [4425]. С. 8.
128. Кондуфор Ю.Ю. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. Київ: Наук. думка, 1990. 560 с.
129. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1. 2005. С. 6–34.
130. Кононенко П. Українознавчі дисципліни в системі дистанційного навчання. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1-2. 2004. С. 248–251.
131. Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм. *Збірник наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант». Т. IV. 2005. С. 7–23.
132. Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм: монографія. Київ: Міленіум, 2005. 358 с.
133. Концепція системи управління народною освітою демократичної держави. *Освіта. Педагогічна газета України*. 1991. №25-26 (4142-4143). С. 5.

134. Корольова В.П. Чи варто виправдовувати Чіпку?... (Фрагмент нестандартного уроку). *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 72–74.
135. Косуха П.И. Наши праздники и обряды. Киев: О-во «Знание» УССР, 1987. 48 с.
136. Косьмій Б.М. Даймо школі нового героя! *Українська мова і література в школі*. 1990. №1(395). С. 35–38.
137. Косьмій Б.М. Двоюкої правди не буває. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 6(412). С. 40–42.
138. Коцур В. Донбас у процесах суверенізації Української РСР. *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ, 2014. С. 143–172.
139. Коцур В. Політична поведінка населення і її чинники. Галичина в процесах суверенізації республіки. *Галичина в етнополітичному вимірі*. Київ, 2017. С. 312–388.
140. Коцур В.В. Ідея «Галицької автономії» в пропагандистській політиці комуністичної партії України наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 54–62.
141. Коцур В.В. Національні меншини Галичини у виборчій кампанії 1989-1990 р. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 127–132.
142. Коцур В.В. Політичні процеси в Галичині наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 8. С. 49–55.
143. Коцур В.В. Роль Галичини у процесі суверенізації УРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 37. С. 118–124.
144. Коцур В.В. Суспільно-політичне життя Галичини наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: історіографія. *Гілея: наук. зб.* Київ: ВІР УАН, 2014. Вип. 90. С. 401–405.

145. Коцур В.В. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських теренах початку 1990-х рр. ХХ ст. у поглядах вітчизняних науковців. *«Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії»*. Матер. міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24-25 жовтня 2014 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 95–99.

146. Коцур В.В., Горбань Т.Ю. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2012. Вип. 5(61). С. 294–304.

147. Коцур В.В., Горбань Т.Ю. Цивілізаційний вибір Луганщини наприкінці 80-х та початку 90-х рр. ХХ ст. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 5(67). С. 77–84.

148. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Національний та робітничий рухи на Донбасі у процесах суверенізації УРСР. *І Міждисципл. гуманіт. чит.: прогр. та тези доповід. Всеукраїн. наук.-практ. конф. 3 жовтня 201 р.*, м. Київ. Київ: 2013. С. 63–64.

149. Коцур В.В., Домбровська Я.М. Роль робітничого руху на Донбасі у процесах суверенізації УРСР кінець 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. Materials of the eighth International research and practice conference «Scientific and technical progress of the XXI century», 15-17 December 2012. *Scientific journal «Aspect»*. Donetsk: «Tsyfrovaaya tipografia» Ltd, 2012. P. 120–124.

150. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.

151. Коцур Л. Діяльність ідеологічного відділу та ідеологічної комісії ЦК КПРС в кінці 1980-х рр. *Humanitarium*. Переяслав-Хмельницький, Ніжин: Лисенко М.М., 2018. Т. 40. Вип. 3. С. 98–106.

152. Краснодемська І. Енциклопедія Українознавства у становленні та розвитку науки самопізнання. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 3. 2005. С. 107–112.

153. Краткий словарь иностранных слов. Москва: Сов. Энциклопедия, 1966. 358 с.
154. Кривошей Н.Ф. Особливості змісту й організації уроку української мови в школі з російською мовою навчання. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 25–26.
155. Крижанівська В. Українознавство в загальноосвітніх навчальних закладах (на допомогу вчителю українознавства). *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 3. 2005. С. 114–115.
156. Круглий стіл: «20 років Товариству української мови ім. Т.Г. Шевченка». *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 25. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2009. 324 с.
157. Кузьминська О.Д. Культурне співробітництво Української РСР з братніми республіками: Джерелознавчий аналіз періодичної преси УРСР. 1971-1975. Київ: Наук. думка, 1988. 84 с.
158. Кулинич А.А. Украинский буржуазный национализм на службе империалистической реакции и милитаризма (80-е годы): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Киев, 1988. 16 с.
159. Кулиняк Д. Незламне сміле. *Україна молода*. URL: [http://www.umoloda.kiev.ua/number/1197/163/42534/Незламне сміле](http://www.umoloda.kiev.ua/number/1197/163/42534/Незламне_сміле) (дата звернення: 25.03.2019).
160. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. Київ: Либідь, 1991. 232 с.
161. Кульчицький С.В. Хроніка державотворчого процесу. *Історія України*. 2001. № 11. С. 43–52.
162. Куценко Л.В. Фольклор у системі літературного краєзнавства. *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 36–41.

163. Лаборєва О.С. Ознайомлення десятикласників в життям і творчістю Олександра Олеся. *Українська мова і література в школі*. 1990. №2 (396). С. 32–36.
164. Леднев В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы. Москва, 1991. 360 с.
165. Ленин В.И. Доклад о внешней и внутренней политике Совета народных комиссаров. Краткий газетный отчёт. *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1963. Т. 38. С. 1–26.
166. Ленин В.И. Как организовать соревнование? *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1962. Т. 35. С. 195–205.
167. Ленин В.И. Письмо А.М.Горькому. *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1965. Т. 51. С. 47–49.
168. Ленин В.И. По поводу одной статьи в органе бунта. *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1972. Т. 14. С. 191.
169. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство правительственной литературы, 1967. Т. 2. 696 с.
170. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство правительственной литературы, 1967. Т. 4. 592 с.
171. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство правительственной литературы, 1967. Т. 6. 644 с.
172. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство правительственной литературы, 1967. Т. 8. 690 с.
173. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство правительственной литературы, 1967. Т. 33. 492 с.
174. Ленин В.И. Рецензия на книгу К. Каутского «Бернштейн и С.-Д. Программа». *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1967. Т. 4. С. 209.

175. Ленин В.И. Речь на Всероссийском съезде рабочих водного транспорта. 15 марта 1920 г. *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1963. Т. 40. С. 213–220.

176. Ленин В.И. Утверждают ли большевики государственную власть? *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1981. Т. 34. С. 288–339.

177. Ленин В.И. Шаг вперед. Два шага назад. *Полное собрание сочинений*. Москва: Государств. изд-во полит. лит-ры, 1967. Т. 8. С. 309.

178. Ленін В.І. Криза меншовизму. Повне зібрання творів. Т. 14. [б. м.]: Політвидав України, 1971. 527 с.

179. Лист – у номер. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 4(398). С. 91–92.

180. Лицом к лицу. Неформальные творческие объединения: размышления, поиски, находки: сборник. Москва: Знание, 1989. 64 с.

181. *Літературна Україна*. №36 [4445]. 5 вересня, 1991. С. 8.

182. Люби і знай рідний край. *Вісник Переяславщини*. 1991, 26 жовтня. С. 3.

183. Люби і знай рідний край. *Вісник Переяславщини*. 1991, 27 квітня. С. 3.

184. Люби і знай рідний край. *Вісник Переяславщини*. 1991, 29 червня. С. 3.

185. Люби і знай рідний край. *Вісник Переяславщини*. 1991, 9 лютого. С. 3.

186. Люби і знай рідний край. *Комуністична праця*. 1990, 28 вересня. С. 2.

187. Люби і знай рідний край. *Комуністична праця*. 1990, 30 листопада. С. 3.

188. Люби і знай рідний край. *Комуністична праця*. 1990, 7 березня. С. 3.

189. Люби і знай рідний край. *Комуністична праця*. 1991, 23 лютого. С. 3.
190. Мазур І.П. Про сучасне прочитання повісті Михайла Коцюбинського «Fata morgana». *Українська мова і література в школі*. 1991. №3 (397). С. 18–23.
191. Майборода О.М., Шаповал Ю.І., Гарань О.В. Політична історія України. XX століття: Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). Київ, 2003. 696 с.
192. Майоров В.М. Конференція словесників республіки. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 87–90.
193. Макаренко В.П. Бюрократия и сталинизм. Ростов-на-Дону, 1989. 365 с.
194. Макарчук В.В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2004. 35 с.
195. Малаш М. Позиція. Валентин Мороз, історик: «Не любить історія дарунки роздавати». *Україна*. 1991. №8. С. 14–17.
196. Мановицька А.Я., Олійник І.С., Іваненко В.К., Рожило Л.П., Скорик О.С. Методика викладання української мови в середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1991. №1(407). С. 93–94.
197. Мануилова Е.В. Политизация украинской прессы в эпоху перестройки (1985 – 1991 гг.). URL: <http://scaspee.com/6/post/2013/07/the-politicization-of-the-ukrainian-press-in-the-era-of-perestroika-1985-1991-yy-c-v-manuilova.html> (дата звернення: 10.04.2019).
198. Марусик К.О. Ідеологічні комісії ЦК КПРС (1958-1964 рр.) як механізм тоталітарного контролю за інтелігенцією. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 778–784.
199. Масенко Л. Мова і політика. URL: <http://varnak.psend.com/mova.html> (дата звернення: 21.04.2019).

200. Маслов В. Знають, уміють, можуть. *Знання та праця*. 1986. № 8 (558). С. 32.
201. Матеріали Республіканської установчої конференції Асоціації вчителів української мови і літератури. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 4 (398). С. 3–7.
202. Мельник І.А. Національне відродження в процесі утвердження суверенітету України. *Збірник наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант». Т. IV. 2005. С. 59–73.
203. Мирончук Ю. Дивосвіт рідної мови у творчості Дмитра Білоуса. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1. 2005. С. 246–254.
204. Мишанич С.В., Наулко В.І., Струнка М.Л. Програми педагогічних інститутів: Етнографія і фольклор України. Респ. навч.-метод. каб. М-ва нар. освіти УРСР. Київ, 1991. 52 с.
205. Молодому учителю: прак. руководство / Сост. Е.С. Березняк. Київ: Рад. шк., 1988. 304 с.
206. Москаленко А.М. Історія педагогіки: навч.-метод. посіб. Київ: Київський університет, 2014. 240 с.
207. На схилі віку й на світанні надій. З видатним українським викладачем, лауреатом премії імені Максима Рильського Григорієм Кочуром розмовляє Ростислав Доценко. *Україна*. 1989. №17. С. 1–3.
208. Набок Л. Переяславські церкви. *Вісник Переяславщини*. 1991, 14 травня. С. 2.
209. Набок Л. Переяславські церкви. *Вісник Переяславщини*. 1991, 17 травня. С. 2.
210. Набока С. Розвиток соціально-економічних процесів в Україні у 1985-1991 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. Вип. 101. С. 33–38.

211. Навроцька Г. Українознавство в медичному ліцеї. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 3-4. 2004. С. 190–191.
212. Нагайко Т. Політичний досвід у 80-х і на початку 90-х років: Переяславщина. Проект з усної історії. *Матеріали на міжн. конкурс шкільних проектів з усної історії: «Повсякденне життя в СРСР у період 1980-1991 років»*. Переяслав-Хмельницький, 2015. 28 с.
213. Нагороди за творчий пошук. *Знання та праця*. 1988. № 3 (577). С. 24.
214. Нарощувати інтелектуальний потенціал перестройки: Встреча в ЦК КПСС с деятелями науки и культуры, 6 янв. 1989 г. Москва: Политиздат, 1989. 47 с.
215. Народная медицина украинцев. Киев: Наукова думка, 1990. 230 с.
216. Народні депутати України 1-го скликання (1990-1994). Верховна Рада України двадцятого скликання 1990-1994 роки. URL: static.rada.gov.ua (дата звернення: 22.10.2018 р.).
217. Наулко В.І. Горленко Володимир Федорович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31259 (дата звернення: 12.05.2019).
218. Наулко В.І. Етнічний склад населення України. *Радянська школа*. 1990. № 3. С. 37–48.
219. Наулко В.І. Карта етнічного складу населення Української РСР. *Радянська школа*. 1990. № 3. С. 97.
220. Наулко В.І. Проект програм та методичних рекомендацій факультативних курсів середньої загальноосвітньої школи. Київ: Рад. шк., 1991. С. 3–42.
221. Наулко В.І. Що вивчає етнографія. *Радянська школа*. 1989. № 10. С. 18–25.

222. Наулко В.І., Струнка М.Л. Програма факультативного курсу «Етнографія і фольклор України» для загальноосвітніх шкіл. 8 – 9 класи. *Радянська школа*. 1989. № 15. С. 18–26.
223. Наулко Всеволод Іванович. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол: В.А. Смолій та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.
224. Неділько В.Я. Концептуальні питання викладання літератури в середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 26–32.
225. Некрасова В.В. Образ «ворога» та «друга» в ідеологічному протистоянні часів завершення «холодної війни». *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.). URL: sites.znu.ua (дата звернення: 20.06.2020).
226. Неліна Т.П. Багатокрилість (Про одного з червоноградських учителів). *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7 (401). С. 55–59.
227. Нечипоренко К. Зміст освіти в початкових школах радянської України в 1958-1991 рр. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2014. № 9(1). С. 240–247.
228. Николаев В. Затянувшаяся болезнь. *Огонек*. 1990. №29. С. 31.
229. Нова історія 1871-1917. Підручник для 9 класу середньої школи / За ред. І.М. Кривогуза. Київ: Радянська школа, 1987. 240 с.
230. Новітня історія 1917-1939. Підручник для 9 класу середньої школи / За ред. В.К. Фураєва. Київ: Радянська школа, 1987. 127 с.
231. Новобранці інженерного корпусу. *Знання та праця*. 1986. № 12 (562). С. 2–3.
232. 11 Лист – у номер. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 4(398). С. 91–92.
233. О заседании идеологической комиссии ЦК КПСС. *Известия ЦК КПСС*. № 6 (293). 1989. С. 75–77.

234. О позиции по проблеме деполитизации народного образования. Постановление Секретариата ЦК КПСС. *Известия ЦК КПСС*. №11 (310). 1990. С. 14–19.
235. О результатах проверки работы Академии Общественных наук при ЦК КПСС. Постановление Секретариата ЦК КПСС, 7 марта 1989 г. *Известия ЦК КПСС*. №4 (291). Москва: Правда, 1989. С. 10.
236. Обережно: шовінізм! *Літературна Україна*. 1991. №7 [4416]. С. 7.
237. Оболоник В.І. Розвиток мислення учнів у процесі оволодіння навичками культури писемного мовлення (з досвіду). *Українська мова і література в школі*. 1990. №1(395). С. 48–51.
238. Общественный семейный быт и духовная культура населения Полесья / Под ред. В.К. Бондарчика. Минск, 1987. 374 с.
239. Овдієнко М.Г. Час збирати каміння. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 25. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2009. URL: http://litmisto.org.ua/?page_id=19851 (дата звернення: 23.08.2019).
240. Олексенко В.П. Живодайне джерело. *Українська мова й література в школі*. 1990. № 3 (397). С. 83–85.
241. Оліфіренко В.В. Методика викладання народознавства у школі: посібник для вчителів шкіл Донбасу. Донецьк: Український культурологічний центр, 1994. 87 с.
242. Ольшанський Д.В. Неформалы: Групповой портрет. Москва: Педагогика, 1990. 192 с.
243. Онушкин В.Т., Вершловский С.Г. Социально-педагогические проблемы послевузовского образования молодых специалистов. *Проблемы совершенствования послевузовского образования молодых учителей в свете решения XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов и выступлений на Всесоюзной научно-практической конференции* (Гродно 9-11 февраля 1988 г.). Часть I. Гродно, 1988. 192 с.

244. Орлик М.А. Советские традиции, праздники, обряды: опыт, проблемы, рекомендации. Москва: Профиздат, 1986. 336 с.
245. Орлова Т. Інтелігенція. *Історія в термінах і поняттях*: довідник: навч. посіб. Вишгород: П.П. Сергійчук М.І., 2014. С. 246–247.
246. Павличко С. Фемінізм / Передм. Віри Агеевої. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 322 с.
247. Падалка Н.І., Сторчак К.М., Цимбалюк В.І. Українська література. Підручник для 6 класу. Київ: Радянська школа, 1987. 287 с.
248. Падалка С. Концептуальні основи компартійної доктрини: державна експлуатація села 1965–1980 рр. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1. 2005. С. 200–208.
249. Пам'яті Т.Г. Шевченка присвячується. *Вісник Переяславщини*. 1991, 8 березня. С. 3.
250. Пархоменко М.Т. Обряди в нашому житті. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1988. 48 с.
251. Пархоменко С.П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 19 с.
252. «Паспорт» для факультативу з етнографії та фольклору / В.І. Наулко, М.Л. Струнка. *Радянська освіта*. 1989, 4 серпня. С. 3.
253. Пахомов А.А. Національне питання у діяльності організації КПУ в Донбасі (Донецька та Ворошиловградська області) в часи перебудови. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/article/view/2127/2156> (дата звернення: 15.03.2020).
254. Педагогіка / За ред. А.М. Алексюка. Київ: Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1985. 295 с.

255. Педагогічна освіта. Програмні документи про народну освіту. Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь XLII міжнародній конференції з питань освіти. Женева, 1990. 179 с.
256. Педагогічний пошук / Упоряд. І.М. Баженова. Київ: Рад. шк., 1988. 496 с.
257. Передрий А.С., Устич С.И. За умы и сердце молодежи. Ужгород: Карпати, 1986. 222 с.
258. Перетокін А.Г., Євсєєва Г.П. Історія розвитку української мови за радянських часів у контексті державної політики. *Матеріали студентської конференції: минуле все – лиш слово вічне в світі. До дня української писемності*. URL: cyberleninka.ru (дата звернення: 01.09.2020).
259. Перші совіти. *Територія терору*. Пересильна тюрма №25. Львівське гетто. URL: www.territoryterror.org.ua (дата звернення: 12.04.2019).
260. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №21 [4430]. С. 8.
261. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №23 [4432]. С. 8.
262. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №24 [4433]. С. 8.
263. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №26 [4435]. С. 8.
264. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №28 [4437]. С. 8.
265. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №30 [4439]. С. 8.
266. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №34 [4443]. С. 8.
267. Письменники України – жертви Сталінських репресій. *Літературна Україна*. 1991. №49 [4458]. С. 8.

268. Піскорська Л.І., Неліна Т.П. Петриківський розпис на уроках мови. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 41–49.
269. Піхманець Р. Про наболіле. *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 56–61.
270. Пішко І.Д. Виховання доброти і любові до людини засобами художньої літератури. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 42–45.
271. Позакласна та позашкільна навчально-виховна робота. Програмні документи про народну освіту. *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь XLII міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 1990. С. 1–34.
272. Полесьє. Матеріальна культура / Под ред. В.К. Бондарчика. Київ, 1988. 448 с.
273. Поліщук В.Т. Нелегко це – жити в неспокої. *Українська мова і література в школі*. 1990. №1 (1990). С. 27–29.
274. Половець В.М. Українознавство. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Чернігів: Просвіта, 2006. 216 с.
275. Полтавець М., Степовик Д. «Глянути один одному в очі». *Україна*. 1990. №49-50. С. 8–10.
276. Пономаренко В.М. До проблем сучасного уроку української мови (Роздуми методиста). *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 53–56.
277. Попик В., Дмитро Табачник Д. У чорторії Беріївської змови. *Україна*. 1990. №49-50. С. 38–44.
278. Потапенко Р.М. Науково-освітня інтелігенція України в умовах перебудови: пошук національно-освітньої парадигми. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. 2017. №42. С. 131–136.

279. Потапенко Р.М. Участь науково-педагогічної інтелігенції в демократизації освітнього простору України періоду перебудови (1985-1991рр.). *Часопис Української історії*. 2018. №38. С. 58–64.

280. Потапенко Я. П'ята російсько-українська війна: від майдану до східного фронту (підходи, оцінки, інтерпретації): монографія. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво КСВ», 2016. 304 с.

281. Похмурі гримаси ринку віщують важкі дні для української літератури. Про це йшлося на зборах київських письменників, які в пошуках відповідей на болючі проблеми згадали навіть Горація, Гамлета, Ільфа і Петрова. *Літературна Україна*. 1991. №5 [4414]. С. 8.

282. Почепцов Г. Мерлін, Супермен і Гаррі Потер: конструювання нематеріального в масовій культурі. Київ: Спадщина, 2013. 288 с.

283. Почесний краєзнавець Донеччини (інтерв'ю з приводу). *Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 25). 2009. С. 294–305.

284. Проблеми та сподівання радянського вчителя 80-х років ХХ століття. *Усна історія. Український освітній проект*. URL: <https://www.ustnayaistoriya.info> (дата звернення: 21.06.2020).

285. Програма для тих, хто починає вивчати українську мову і літературу. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 4 (398). С. 37–41.

286. Програма комуністической партії Советского Союза (Извлечения). *Молодому учителю: Прак. руководство* / Сост. Е.С. Березняк. Киев: Рад. шк., 1988. С. 5–13.

287. Прогресивні народні традиції в збагачені радянського способу життя / Під ред. І.П. Березовський. Київ, 1986. 196 с.

288. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 18 с.

289. Радецька Г.В. Формування національної гордості, патріотизму в позакласній роботі з літератури. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 37–40.

290. Радчук В.Д. 1989-й. Перша ластівка. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 25. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2009. URL: http://litmisto.org.ua/?page_id=19851 (дата звернення: 23.08.2019).

291. Распопов В. Новітні пріоритети: інформація – інформатика – інформатизація. *Знання та праця*. 1989. № 3 (589). С. 12–13.

292. Резолюція Республіканської установчої конференції Асоціації вчителів української мови і літератури. *Українська мова і література в школі*. 1990. №4(398). С. 7–9.

293. Рекомендації секції навчання української літератури в школах і професійно-технічних училищах. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 52–53.

294. Рекомендації секції навчання української мови у 5-9, 10, 11 класах загальноосвітніх шкіл та профтехучилищах. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 48–52.

295. Республіканська науково-практична конференція «Шляхи підвищення ефективності вивчення української мови і літератури у школах і профтехучилищах». *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 3.

296. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Українського РСР. *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 6.

297. Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1984-1986 роках. *Доповідь XL Міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 1986. С. 279.

298. Розвиток народної освіти в українській РСР у 1984-1986 роках: доповідь XL міжнародній конференції з питань освіти. Женева, 1986. С. 3–51.

299. Романчук О. Чого вимагає самостійність у навчанні. *Знання та праця*. 1988. № 4 (578). С. 1–3.

300. Російська ідентичність: чи є альтернатива великодержавництву? Историк і публіцист Ірина Павлова: «Перебувати у становищі заручників виявилось прийнятним для більшості». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/rosiyska-identychnist-chy-ye-alternatyva-velykoderzhavnyctvu> (дата звернення: 10.10.2019).

301. Рубина Л.Я. Образовательный путь поколения. *Социальные проблемы образования*. Свердловск, 1991. С. 32–44.

302. Рубльов О.С. Інтелігенція українська. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inteligencija_ukrainska (дата звернення: 02.06.2017).

303. Рядки з листів. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7 (401). С. 89.

304. Сверчкова Л.П., Шмерлинг И.Ш. Роль интеллигенции в перестройке общества. Ленинград: Знание, 1989. 16 с.

305. Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. 2 / Глав. упр. по охране гос. тайн в печати при Сов. Мин-ов СССР. Москва, 1988. 28 с.

306. Селянський університет: «за» і «проти». *Освіта. Педагогічна газета України*. 1991. № 28 (4145). С. 2.

307. Семинар-совещание идеологических работников в Гродно: итоги и выводы. *Известия ЦК КПСС*. №7 (294). Москва: Правда, 1989. С. 94–97.

308. Серажим К.С. Драматичні твори І. Микитенка в контексті української драматургії 20-30-х років. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 56–60.

309. Серобаба В.Я. Советская Украина, 87. Киев, 1987. 70 с.

310. Серобаба В.Я. Советская Украина, 88. Киев, 1988. 88 с.

311. Серобаба В.Я. Советская Украина, 89. Киев, 1989. 89 с.

312. Серобаба В.Я. Советская Украина, 90. Киев, 1990. 80 с.
313. Скатнік М.М. Природознавство: Підручник для 5 класу. Київ: Рад. шк., 1989. 96 с.
314. Скуратівський В.Т. Берегиня: Художні оповіді, новели. Київ: Рад. письменник, 1987. 278 с.
315. Славинський М.А. Русская интеллигенция и национальный вопрос. Антология. Издательство Русского Христианского гуманитарного института, Санкт-Петербург, 1998. URL: http://az.lib.ru/s/slawniskij_m_a/text_1910_russkaya_intelligentzia.shtml (дата звернення: 1.06.2020).
316. Слоньовська О.В. Урок поезії. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 4 (398). С. 41–48
317. Слоньовська О.В. Як ми вивчаємо українську літературу. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 3–6.
318. Смольніков Ю.А. Рух за поширення вивчення української мови в УРСР (кінець 1980-х років). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2002. Вип. 6. С. 289–305.
319. Смольницька М. Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 50–61.
320. Соболев В.О. Вивчення давньої української поезії XIV - початку XVII ст. (Урок композиція). *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 61–68.
321. Советская детская сказка про «агрессивный блок НАТО». *Цензор. Нет*, 2011. URL: https://censor.net/ua/photo_news/151880/sovetskaya_detskaya_skazka_pro_agresssvnyui_blok_nato_fotofsim (дата звернення: 20.06.2020).
322. Советская интеллигенция: Словарь-справочник / Под ред. Л.В. Ивановой; Сост. В.С. Волков. Москва: Политиздат, 1987. 222 с.

323. Советские праздники. Материалы для проведения занятий и бесед / под общ. ред. Л.Н. Камешевской. Москва: Издательство Московского университета, 1988. 88 с.
324. Советские традиции, праздники и обряды. Словарь-справочник / Под ред. Б.В. Попов. Киев, 1988. 222 с.
325. Советский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1980. 502 с.
326. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас: очерки по истории философии и культуры. Москва: Политиздат, 1991. 432 с.
327. Сорокин В. К духовному возрождению. *Народ и интеллигенция*. Москва, 1990. С. 80–84.
328. Социалистическая обрядность / ред. В.В. Власова. Киев: Вища школа, 1985. 344 с.
329. Сташків О.В. Слово вчителя на уроках літератури. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 3 (397). С. 86–90.
330. Стельмахович М. Джерела вічні й невичерпні. *Рідна школа*. 1995. № 12. С. 10–14.
331. Стельмахович М. Народне дитинознавство. Київ, 1991. 198 с.
332. Стельмахович М. Українознавство, народознавство і гуцульщинознавство. Співвідношення між ними. *Гуцульська школа: регіональний науково-педагогічний і літературно-краєзнавчий журнал Гуцульської освітянської ради*. 1997. №1 (6). С. 49–51.
333. Стельмахович М.Г. Актуальні проблеми перебудови викладання української мови. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 4 (398). С. 78–84.
334. Стельмахович М.И. Народная педагогика. Киев: Радянська школа, 1985. 312 с.
335. Субтельна Г.В. З досвіду організації етнографічно-фольклорної роботи в ПТУ. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 40–42.

336. Субтельний О.С. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність*. 1994. № 12. С. 65–72.
337. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4–24.
338. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. URL: <https://core.ac.uk> (дата звернення: 21.07.2020).
339. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р.-початок 1930-х рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 1999. 206 с.
340. Таровська О. Історія становлення НДІУ як відзеркалення утвердження теорії українознавства на теренах України 90-х рр. ХХ ст. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1-2. 2004. С. 207–214.
341. Татаренко В. Щедрий вечір. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 4 (398). С. 91.
342. Тематика уроків народознавства. *Українська мова і література в школі*. 1989. №6. С. 74–76.
343. Тихоша В.І. Обговорюємо пробний підручник. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 79–82.
344. Тишківська Н.Я. Музика на уроках української мови. *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 9–15.
345. Токар Л. Самоідентифікація в системі самопізнання й самотворення народу. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1-2. 2004. С. 164–171.
346. Токар Л.К. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань. *Збірник наукових праць. Науково-дослідного*

інституту українознавства. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант». Т. IV. 2005. С. 24–32.

347. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). Київ, 2000. 270 с.

348. Тронько П.Т. Краєзнавство в Україні: Здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 125 с.

349. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. Київ: Рідний край, 1994. 107 с.

350. Турчак І. Літописні міста і села Переяславщини. *Комуністична праця*. 1990, 14 липня. С. 2.

351. У Міністерстві народної освіти УРСР. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 3 (397). С. 79–80.

352. У якому освітленні побачимо правду? *Літературна Україна*. 1991. №7 [4417]. С. 8.

353. Унгурян О. Очима допотопного ящура. *Радянська жінка*. 1990. №8. С. 28–29.

354. Усатенко Т.П. Українознавство: міфологічний аспект. *Збірник наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант». Т. IV. 2005. С. 32–39.

355. *Учительская газета*. 1986, 18 октябрю.

356. *Учительская газета*. 1986, 25 декабрю.

357. *Учительская газета*. 1987, 17 октябрю.

358. *Учительская газета*. 1988, 19 марта.

359. Федів Б.Т. Легенди Карпат (Урок з народознавства). *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 49–52.

360. Федотова О.О. Цензура друкованих видань в Україні у 80-х рр. ХХ століття (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України у м. Києві). *Збірник наукових праць Науково-дослідного*

інституту українознавства. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. Т. IV. С. 338–350.

361. *Философская энциклопедия*: в 5-ти т. Москва, 1967. Т. 3. 346 с.

362. Філіпчук Г. Етноцінності і громадянська освіта. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 3-4. 2004. С. 156–158.

363. Фоменко М.В. Про перебудову вивчення української мови і літератури в школах та профтехучилищах республіки. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 3–16.

364. Хлистун Ю. Місце зустрічі – клуб «Комп'ютер». *Знання та праця*. 1987. № 1 (563). С. 1.

365. Хлистун Ю. Проміжний фініш. *Знання та праця*. 1986. № 7 (557). С. 22–23.

366. Хоменко С.Ю. Побут і дозвілля українського села в 60-х-80-х рр. XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 219 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (м. Київ)

Ф. Р-1. Верховна Рада України, мм. Харків, Київ. 1917-2017.

Оп. 31. Особові справи депутатів Верховної Ради СРСР та УРСР. 1937-1994 рр.

367. Спр. 359. Депутати Верховної Ради Української РСР. Одинадцятье скликання. Київ, 1985-1987. 204 арк.

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР (НКО УСРР).

Оп. 15. 1942-1988. Канцелярія. 1945-1962, 1966-1973 Управління шкіл. 1963-1965 Управління сільських шкіл. Управління міських шкіл. 1956-1962 Відділ дитячих будинків. 1962 Відділ шкіл інтернатів. 1963-1964 Відділ інтернатних установ. 1965-1971, 1973 Управління інтернатних установ. 1972

Відділ шкіл-інтернатів, спеціальних шкіл і дитячих будинків. 1960-1962 Навчально-методичний відділ. 1963-1971 Програмно-методичний відділ. 1947-1962 Відділ дошкільного виховання. 1963-1971 Управління дошкільних установ. 1972-1975 Управління дошкільного виховання. 1956-1972 Відділ фізичного виховання. 1964-1972 Відділ позашкільного господарства. 1972 Відділ виховної роботи. 1944-1988 Управління вищих і середніх педагогічних навчальних закладів УРСР. Плановий відділ. Фінансовий відділ. Статистичний відділ. 1969-1973, 1975 Відділ початкової військової підготовки і цивільної оборони. 1970-1988 Відділ трудового навчання і профорієнтації. 1956-1962 Інспектор по міжнародним зв'язкам. 1963-1975 Відділ зовнішніх зв'язків. 1957-1988 Відділ капітального будівництва. 1944-1988 Центральна бухгалтерія.

368. Спр. 9262. Тарифікаційний список працівників апарату Міністерства освіти Української РСР, посадові оклади яких встановлено відповідно до Постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 24 грудня 1976 р. №1060. Арк. 25-28. (На 35 листах).

Ф. 4621. Міністерство вищої освіти УРСР, м. Київ. 1955-1992.

Оп. 13. 1966-1992 Канцелярія. Управління вищих учбових закладів. 1966-1968 Інспектор по охороні праці. 1969 Відділ побуту. 1970-1992 Відділ побуту та фізичного виховання. 1966-1992 Сектор підручників. 1966-1992 Науково-технічна рада. 1968-1992 Управління науково-дослідних робіт. 1966-1967 Відділ викладання суспільних наук. 1969-1992 Управління викладання суспільних наук. 1966-1967 Управління середніх спеціальних учбових закладів. 1968-1975 Учбово-методичне управління по середніх учбових закладах. 1966-1975 Управління підготовки науково-педагогічних кадрів і аспірантури, до 1973р. – відділ. 1966-1973 Управління зовнішніх зв'язків. 1974-1975 Управління по навчанню іноземних студентів, аспірантів, стажистів та зовнішніх зв'язків. 1966-1992 Планово-фінансове управління, до 1968р. – відділ. 1966-1992 Відділ капітального будівництва. 1968-1992

Управління капітальних робіт. 1966-1992 Центральна бухгалтерія. 1972-1992 Контрольно-ревізійний відділ.

369. Спр. 8032. Отчет о численности и составе работников, занимающих должности руководителей и специалистов вузов, техникумов и других учебных заведений на 15 ноября 1985 г. 150 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(м. Київ)

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). 1918-1991.

Оп. 32. Документи загального відділу ЦК Компартії України (несекретна частина). 1955-1970.

370. Спр. 2221. Справки отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины по письмам партийных комитетов, Минвуза УССР, научных и учебных учреждений по вопросам народного образования и науки. 92 арк.

371. Спр. 2227. Справки отделов ЦК компартии Украины о проведении мероприятий по вопросам идеологической работы, науки, культуры. 94 арк.

372. Спр. 2299. Записки, довідки, інформації Академії суспільних наук при ЦК КПРС, ІМЛ при ЦК КПРС, АН СРСР, відділів ЦК КП Азербайджану, АН УРСР, партійних та радянських органів, вузів з питань розвитку науки та освіти, схоронності рукописних фондів та архівних документів, підсумки соціологічного обстеження на підприємствах Києва. 79 арк.

373. Спр. 2302. План научно-исследовательской работы на пятилетку (1986 – 1990 гг.). 291 арк.

374. Спр. 2304. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, партійних та радянських органів, творчих спілок, Комітету з державних премій УРСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР про присвоєння почесних знань, лауреатів республіканських премій,

проведення ювілеїв, увічнення пам'яті, нагородження почесними грамотами та грамотами Президії Верховної Ради УРСР. 154 арк.

375. Спр. 2354. Проекти текстів виступів першого секретаря ЦК Компартії України В.В Щербицького на ХІУ з'їзді профспілок, УІ з'їзді Спілки журналістів, ХХУ з'їзді ЛКСМУ, У з'їзді вчителів, на урочистих засіданнях. 156 арк.

376. Спр. 2364. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, обкомів партії, Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС, Інституту історії партії при ЦК КП України, Спілки письменників СРСР, Радянського комітету захисту миру, академічних установ АН УРСР з питань ідеологічної роботи, контрпропагандистської діяльності, організації політичного і економічного навчання у партійних організаціях України в 1987/1988 учбовому році. 130 арк.

377. Спр. 2365. Записки, довідки, інформації відділу науки та учбових закладів ЦК Компартії України, Донецького і Запорізького обкомів партії, Держплану УРСР, Мінвузу СРСР і УРСР, ЦСУ УРСР, АН УРСР, наукових установ та вищих учбових закладів про створення нових інститутів у системі АН УРСР, розвиток заповідника «Ольвія», підготовку до виборів нових дійсних членів та членів-кореспондентів України, заходи щодо перебудови середньої спеціальної школи, впливу науково-технічних заходів на ефективність праці, початок вступних іспитів до вузів та нового учбового року, інші питання розвитку науки, науково-технічного прогресу та освіти. 204 арк.

378. Спр. 2379. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, міністерств і відомств УРСР про виконання доручень першого секретаря ЦК КП України В. Щербицького по наслідках його поїздки по Київській та Одеській областях. 43 арк.

379. Спр. 2391. Записки, довідки, інформації, телеграми секретарів ЦК Компартії України, КПК та відділів ЦК, партійних і радянських органів,

міністерств, відомств, творчих спілок СРСР і УРСР, установ та підприємств про виконання планів капвкладень за 9 місяців 1987 р., стан та заходи по поліпшенню будівництва, своєчасного введення в експлуатацію житла, об'єктів народної освіти, науки, культури, соціального значення, охорони здоров'я, торгівлі, підготовку кадрів архітекторів. 211 арк.

380. Спр. 2443. Листи, довідки ЦК Компартії України до ЦК КПРС, ЦК КП України до обкомів партії, підвідомчих йому організацій про партійний бюджет, штати і зарплату партійних працівників, надходження членських внесків, перепідготовку партійних, радянських, ідеологічних кадрів, з фінансових питань. Список і ставки зарплати додатково встановлених посад працівників кабінетів політосвіти. 98 арк.

381. Спр. 2446. Записки, довідки, інформації, телеграми секретарів ЦК Компартії України, його ідеологічного відділу, партійних органів і установ, Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Правління Спілки письменників України, інших організацій про стан і заходи щодо посилення ідейно-політичного виховання студентської молоді, роботу парторганізацій республіки по пропаганді і роз'ясненню рішень XIX Всесоюзної партконференції, про систему політичної освіти, ідеологічне протиборство і контрпропагандистську діяльність, міжнаціональні відносини та інші питання ідеологічної роботи. 167 арк.

382. Спр. 2447. Записки, довідки, інформації відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України, Черкаського обкому партії, Інституту історії партії при ЦК КП України, Мінвузу і Міносвіти УРСР, Інституту ядерних досліджень АН УРСР про виробництво сучасних дозиметрів, розширення доступу до документів партійних архівів, недоліки в роботі редакції газети «Літературна Україна» щодо публікації матеріалів на історичну тематику, переведення Уманського педінституту до м. Переяслав-Хмельницький, підсумки виборів до АН УРСР, прийому до вузів, початок нового учбового року та інші питання розвитку науки і освіти. 161 арк.

383. Спр. 2561. Записки, довідки, інформації, листи секретарів ЦК Компартії України, його ідеологічного відділу, Інституту історії партії при ЦК партії, АН УРСР, міністерств і відомств СРСР і УРСР, Спілки письменників України, наукових установ про проведення сесії загальних зборів АН УРСР, розвиток історико-партійних досліджень, підготовку документального видання про голод 1932-1933 рр., поліпшення діяльності партійних архівів, перебудову системи підготовки робочих кадрів, вдосконалення стану викладання у вузах суспільствознавчих дисциплін, здійснення заходів щодо розширення мережі україномовних навчальних і дошкільних закладів, інші питання розвитку науки і освіти. 236 арк.

384. Спр. 2923. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України ВАК при Раді Міністрів СРСР, відділів ЦК КП України, партійних і радянських органів, партійних наукових, учбових закладів, Мінвузу, Міністерства освіти УРСР, інших організацій про створення спеціалізованих рад по захисту дисертацій, проведення наукових конференцій і семінарів, вдосконалення управління вищими навчальними закладами на території УРСР, впровадження регіональної концепції національної школи у Львівській області, інші питання науки і освіти. 139 арк.

Ф. 270. Громадське об'єднання «Народний рух України». 1989.

Оп. 1.

385. Спр. 16. Пропозиції трудових колективів, громадських організацій та окремих громадян з доповненнями та змінами до проекту Програми НРУ. (На 174 листах).

386. Спр. 23. Листи трудових колективів, окремих громадян, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту «Програми Народного Руху України за перебудову» з Донецької області. (На 207 листах).

387. Спр. 25. Листи трудових колективів, окремих громадян, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту

«Програми Народного Руху України за перебудову» з Закарпатської області. (На 92 листах).

388. Спр. 70. Листи трудових колективів, окремих громадян, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту «Програми Народного Руху України за перебудову» з Харківської області. У справі є положення про представників групи підтримки НРУ регіональними організаціями Народного Руху, проект «Устава общества», «Народное интернациональное движение Украины за перестройку». (На 137 листах).

389. Чередниченко В.П. Ідеологічним диверсіям буржуазних націоналістів – гідну відсіч: метод. реком. Київ, 1988. 17 с.

390. Чернавин Н.С. Словарь-справочник по обществоведению и основам государства и права: кн. для учащихся ст. классов сред. общеобразоват. шк. Москва: Просвещение, 1990. 288 с.

391. Чешков О. Витоки кризи в українській освіті та її зміст. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 3-4. 2004. С. 158–164.

392. Чирков О. Періодизація розвитку етнічної структури населення України упродовж ХХ ст. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 3-4. 2004. С. 120–125.

393. Чорна В.А. Дивосвіт учителя Миколи Фоція. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 85–88.

394. Чумак В. В. Культурі мовлення – першочергову увагу. *Українська мова і література в школі*. 1991. №2. С. 94–95.

395. Шамшур О.В. Пропагандистські трюки замість аргументів. Львів: Каменярь, 1986. 119 с.

396. Шановні львів'яни та гості міста! *Інститут Народознавства НАН України*. URL: ethnoiology.lviv.ua. (дата звернення: 08.04.2019).

397. Шановська О.А. Дискредитація діяльності національно свідомої інтелігенції в офіційній пресі в Україні кінця 1980-х рр. *Наукові записки*

[Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2008. Вип. 13. С. 157–162.

398. Шановська О.А. Діаспорні дослідники про інтелігенцію в суспільно-політичних процесах в Україні в другій половині 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. *Інтелігенція і влада*. 2007. Вип. 10. С. 219–232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2007_10_25 (дата звернення: 20.05.2019).

399. Шановська О.А. Інтелігенція і Влада в Україні доби Перебудови: проблема взаємовідносин. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 154–160.

400. Шановська О.А. Інтелігенція як суб'єкт суспільно-політичних перетворень: досвід української мирної революції 1989-1991 рр. *Інтелігенція і влада*. 2007. Вип. 9. С. 179–193.

401. Шановська О.А. Роль інтелігенції у створенні громадсько-політичних організацій в добу перебудови. *Інтелігенція і Влада*. 2009. Вип. 15. С. 208–218.

402. Шевченко В. Філософсько-освітній потенціал українознавства. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1. 2005. С. 69–74.

403. Широков О. Навіщо Україна Росії? *Гуртом*. URL: <http://www.hurtom.com/portal/14560/> (дата звернення: 26.09.2019).

404. Школа №1 в кінці 50-х – початку 90-х років ХХ століття. Шполянська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №1 Шполянської міської ради об'єднаної територіальної громади Черкаської області. URL: shkola1school.org.ua (дата звернення: 10.08.2020).

405. Школа і мова. Про доплати вчителям мови/ язика нині і в минулому – Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org> (дата звернення: 02.05.2019).

406. Шкрібляк П. Регіональна самобутність Гуцульщини в загальноукраїнському контексті: історія, сучасний стан, перспективи і

проблеми. *Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*. Число 1. 2005. С. 229–240.

407. Шуст О. Чужа зручніша мені, як рідна. *Літературна Україна*. 1991. №10 [4419]. С. 8.

408. Шушуріна Л. Привезіть нам Україну! *Радянська жінка*. 1990. №8. С. 2–6.

409. Щербина В.І. Урізноманітнення форм занять як засіб активізації самостійної творчої діяльності учнів. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 45–48.

410. Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Под ред. Ю.В. Бромляя, К.В. Чистова. Москва, 1987. 558 с.

411. Яким має бути наш журнал. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 6(400). С. 87–89.

412. Яким має бути наш журнал (Відгуки на лист Н.О. Гладкової). *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7(401). С. 84–89.

413. Яній О.В. Як допомогти дітям оволодіти рідною мовою і літературою. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2 (396). С. 54–55.

414. Яременко В.І. Історична основа поеми Т.Г. Шевченка «Чернець». *Українська мова і література в школі*. 1990. №3 (397). С. 8–12.

415. Dallin A., Lapidus G.W. The Soviet system: from crisis to collapsed. Boulder: Westview Press, 1995.

416. Easterly W. Fisher S. The Soviet Economic Decline. *The World Bank Economic Review*. 1995. Vol. 9(3). P. 341–372.

417. Gagliani G. How Many Working Classes? *The American Journal of Sociology, Chicago*. 1981. Vol. 87. № 2. P. 273.

418. Kaplan V. History Teaching in Post-Soviet Russia. Coping with antithetical traditions. London, 2010. P. 250–252.

419. Krüger-Potratz Mariane Absterben der Schule oder Verschulung der Gesellschaft?: Die sowjet. Pädagogik in der zweiten Kultur-revolution 1928-1931. München: Wewel, 1987. 368 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція в процесах трансформації українознавчих студій в період суспільно-політичних перетворень (1985-1991). *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 225-232.
2. Потапенко Р. М. Идеологема «Братніх народів» в період гласності: залучення науково-освітніх працівників до міфотворчості. *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. Київ, 2020. Вип. 41. С. 24-29.
3. Потапенко Р. М. Участь науково-педагогічної інтелігенції в демократизації освітнього простору України періоду перебудови (1985-1991 рр). *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. Київ, 2018. Вип. 38. С. 58-64.
4. Потапенко Р.М. Науково-освітня інтелігенція України в умовах перебудови: теоретико-методологічні аспекти проблеми. *Переяславський літопис: зб. наук. статей* / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12. С. 57-63.
5. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція України в умовах перебудови: пошук національно-освітньої парадигми. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2017. Вип. 42 (Спецвипуск). С. 131-136.
6. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція України в суспільно-політичних процесах доби перебудови. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2017. Вип. 41. С. 83- 88.

7. Потапенко Р. М. Інтелігенція України в умовах суспільно-політичних трансформацій періоду перебудови 1985-1991 рр. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2018. Вип. 43. С. 161-167.

Стаття у закордонному науковому виданні:

8. Ruslana Potapenko, Education as a main factor in the social development of Ukraine: historical experience of the period «Perestroika». *European philosophical and historical discourse*. Volume 6. Issue 1. 2020. P. 89-94.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Потапенко Р. М. Інтелігенція в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця 1980-х рр. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Етнічні та етнополітичні виклики в умовах глобалізації» 25-26 травня 2018 р. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 73-78.*

10. Тарапон О., Потапенко Р. Соціокультурний феномен інтелігенції України: історико-філософський дискурс другої половини ХІХ ст. – 1980-х рр. *Матеріали ХХVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»*. Збірник наукових праць. Переяслав, 2020. С. 21-23.

11. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція України в умовах перебудови: пошук національно-освітньої парадигми. *Міжнародна науково-практична конференція «Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (18-19 травня 2017)*. Переяслав-Хмельницький, 2017.

12. Потапенко Р. М. Вивчення історії Великої Вітчизняної війни в освітньому процесі періоду перебудови (1985-1991 рр.). *Круглий стіл «Військово-політична криза кінця 30-х років ХХ століття (до 80-річчя початку Другої Світової війни)» (25 вересня 2019)*. Переяслав-Хмельницький, 2019.

13.Потапенко Р. М. Вплив офіційної політики та ідеологічної пропаганди на діяльність науково-освітньої інтелігенції в період гласності (1985-91 рр.). *VII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрямки розвитку наукових досліджень молодих учених»* (19-20 листопада 2019). Переяслав, 2019.

14.Потапенко Р. М. Нове трактування зображення Російської імперії в поемі І. Котляревського «Енеїда» в добу «перебудови». *I Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Іван Котляревський та українська культура XIX-XXI століть (до 250-ліття від дня народження письменника)»* (27-28 листопада 2019). Переяслав-Хмельницький, 2019.

15.Потапенко Р. М. Участь науково-освітньої інтелігенції УРСР в суспільно-політичному дискурсі періоду перебудови (1985-1991 рр.). *Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки, полікультурність, інтернаціоналізація: світовий досвід і перспективи для України»* (16-17 травня 2019). Переяслав-Хмельницький, 2019.

16.Потапенко Р. М. Науково-освітні працівники в етнонаціональних процесах: досвід доби перебудови (1985 – 1991 рр.). *Міжнародна науково-практична онлайн конференція «Етнічність. Націоналізм. Глобалізм»* (18 травня 2020). Переяслав (Україна), 2020.